LESZEK BALCEROWICZ

Socializmas
Kapitalizmas
Transformacija

ALGARVĖ
ALK

Socializmas, kapitalizmas, transformacija

L E S Z E K
BALCEROWICZ

Socializmas
Kapitalizmas
Transformacija

Iš anglų kalbos vertė
Algirdas Degutis

ALGARVĖ 1998

UDK 321
Ba 209

Versta iš:
Leszek Balcerowicz
Socialism, Capitalism, Transformation
Central European University Press,
Budapest-London-New York, 1995
Vertimas sutrumpintas

Straipsnius lietuviškajam leidimui parinko
Marius Povilas Šaulauskas

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-15-9

© Leszek Balcerowicz, 1995, 1998
© Vertimas į lietuvių kalbą, Algirdas Degutis, 1998
© Leidykla „Algarvė", 1998

Turinys

Autoriaus žodis lietuviškajam leidimui 7
1. Įvadas: institucijos, žmogaus prigimtis ir elgesys 9

I dalis. Socializmas *versus* kapitalizmas

2. Socializmo apibrėžimo problema šiuolaikiniame pasaulyje ... 27
3. Apie „socialistinę rinkos ekonomiką" 36
4. „Socialistinės apskaitos debatai" ir diskusijos reformų klausimu socialistinėse šalyse 43
5. Nuosavybės analizės pradmenys 59
6. Politiniai ir ekonominiai režimai: suderinamumo ir efektyvumo problemos 99

II dalis. Nuo socializmo prie kapitalizmo

7. Postkomunistinės transformacijos samprata 119
8. Ekonominė transformacija Vidurio ir Rytų Europoje: palyginimai ir pamokos 140
9. Įprastos polemikos dėl ekonominės transformacijos Vidurio ir Rytų Europoje klaidos 160

III dalis. Lenkijos ekonominė reforma

10. Perėjimas prie rinkos ekonomikos: Lenkijos atvejis, 1989—1993 199
11. Pabaiga: asmeninės pastabos apie Lenkiją 226

Rodyklė 253

Autoriaus žodis lietuviškajam leidimui

Šioje knygoje mėginu apibendrinti savo ilgamečius institucijų (dažnai vadinamų „sistemomis") ir jų kaitos tyrinėjimus, atskleisti politikos ir ekonomikos santykį bei jų poveikį žmogaus elgsenai. Tekstai lietuvių kalba spausdinami pirmą kartą.

Įvade pateikiu tam tikrą analitinį modelį, kurį, mano nuomone, verta taikyti tiriant institucijų ir žmonių elgesio santykį. Čia taip pat išdėstau šiuolaikinės institucinės ekonomikos, arba, plačiau imant, mokslo apie institucijų tyrimą, programą.

Pirma knygos dalis „Socializmas ir kapitalizmas" skirta tų sistemų lyginamajai analizei, pirmiausia jų efektyvumo požiūriu. Pirmi trys skyriai parašyti 1988—1989 m. Jie publikuojami nepakeisti, išlaikant pirmykštę formą ir turinį. Tikiuosi, jog šie tekstai atlaikė laiko bandymus ir skaitytojai galbūt norės susipažinti su tuometinėmis mintimis autoriaus, kuriam vėliau, 1989—1991 metais, teko būti atsakingam už Lenkijos ekonomikos reformą. Kitus du pirmosios dalies skyrius parašiau 1994—1995 metais, nors jie paremti ankstesnių tyrimų rezultatais.

Antroje dalyje „Nuo socializmo prie kapitalizmo" nagrinėju ekonomines ir politines permainas postsocialistiniame pasaulyje. Šie straipsniai parašyti 1993—1995 metais. Bandau sujungti teorines žinias, kurias gavau dirbdamas akademinį darbą, su gilesniu reformų supratimu, kurį įgijau 1989—1991 m. eidamas valstybines pareigas „ypatingosios politikos" laikotarpiu.

Trečioji dalis skirta Lenkijos ekonomikos reformai. Ji pradėta 1989 m., padėjo pagrindą rinkos ekonomikos sistemai. Reforma suteikė žmonėms geresnio gyvenimo viltį ir stabilizavo šalies ūkį. Po

1997 m. parlamento rinkimų darbą pradėjo nauja Vyriausybė, kurioje man patikėtos vicepremjero, atsakingo už ekonomiką, pareigos. Mūsų pagrindinis uždavinys — stiprinti gyvybines ekonomikos plėtotės jėgas ir garantuoti spartų ekonomikos vystymąsi ateityje. Naudojamės kitų kraštų patirtimi ir tikime, kad mūsų reformų pavyzdys gali būti naudingas Lietuvos politikams ir ekonomistams.

Savo tyrimams, kurių pagrindu parašyta ši knyga, naudojausi daugelio asmenų pagalba. Juos nurodau išnašose, kur pateikiu ir pagrindinių skyrių atsiradimo istoriją. Kartu čia noriu pareikšti didelį dėkingumą savo žmonai Ewai Balcerovicz už jos kantrybę, supratimą ir moralinę bei intelektinę paramą, kurią ji man teikė, kai sprendžiau institucines kaitos problemas būdamas ir akademikas, ir politikas.

Varšuva
1998

1

Įvadas: institucijos, žmogaus prigimtis ir elgesys

Keturi klausimai

Knygoje nagrinėjama žmonių elgsena bei tos elgsenos rezultatai esant stabilioms ir kintančioms institucinėms sąlygoms. Ši tema priklauso dabar sparčiai plėtojamai tyrimų sričiai, — sričiai, kur institucijos traktuojamos kaip pagrindinis kintamasis ir mėginama aiškinti jų kaitos priežastis bei padarinius. Nuosavybės teisių teorija, transakcijų kaštų ekonomika, agentinė teorija, lyginamoji ekonominių sistemų analizė, viešųjų sprendimų teorija, institucinė ekonomika, ekonominių reformų politinė ekonomija, ekonominė istorijos teorija — visos šios teorinės srovės byloja atgimstantį domėjimąsi instituciniais faktoriais. Visos šios srovės iš naujo imasi problemų, kurios seniai buvo gvildenamos didžiųjų socialinių mąstytojų, tokių kaip Adamas Smith'as, Johnas Stewartas Millis, Karlas Marxas, Maxas Weberis, taip pat mūsų laikams artimesnių teoretikų — Josepho Schumpeterio, Ludwigo von Miseso bei Friedricho A. von Hayeko.

Vienu metu ši problematika buvo nustumta į šalį neoklasikinės ekonominės teorijos ekspansijos. Nors ta ekspansija suteikė ekonomikos mokslui būtinų griežto įrodymo priemonių, ji sumažino praktinį jo reikšmingumą. Ekspansija buvo grindžiama specifinėmis prielaidomis (pavyzdžiui, kad įmonės maksimizuoja pelną), kurios pačios reikalauja paaiškinimo ir atspindi tik tam tikrą specifinę institucinę sąrangą. Ji taip pat rėmėsi nenuosekliomis prielaidomis apie žmonių prigimtį bei pamatines jų elgesio nuostatas. Antai žmonių kaip vartotojų ir kaip gamintojų elgesio motyvu buvo laikomas savanaudiškas (dažnai siaurai piniginis) išskaičiavimas; tačiau aiški-

nant valstybės politiką implicitiškai arba eksplicitiškai buvo postuluojama visai kitokia viešųjų pareigūnų motyvacija. Nebuvo atsižvelgiama į individų gebėjimo absorbuoti informaciją ribotumus. Herbertas Simonas su savo „riboto racionalumo" idėja daugeliui metų liko didžiuoju autsaideriu (Simon 1957).

Tačiau padėtis ekonomikos moksle vis dėlto keitėsi. Iškilo minėtosios institucionalistinės teorijos. Svarbiausios makroekonomikos problemos (pavyzdžiui, pastovus nedarbas arba infliacija) pradėtos aiškinti kaip institucinių faktorių padarinys, vis dažniau atkreipiant dėmesį į tokius faktorius kaip įmonių „insaiderių" galia, laike persidengiantys kontraktai bei centrinių bankų vaidmuo. Ekonominio augimo teorija pradėjo kreipti dėmesį į institucines determinantes (pavyzdžiui, į rinkos deformacijų pobūdį, į mokesčių bei finansinės sistemos ypatumus, į politinio stabilumo veiksnius), t.y. į tas determinantes, kurios turi įtakos įprastiems tiesioginiams kintamiesiems, sakysim, taupymo ir investavimo lygiui arba bendram gamybos faktorių produktyvumui.

Tačiau dar reikia padėti daug pastangų norint integruoti įvairias institucionalistines teorijas bei išsiaiškinti institucijų kaip nepriklausomų ir kartu priklausomų kintamųjų vaidmenį. Mano supratimu, šios pastangos turėtų būti telkiamos keturioms problemoms spręsti: (1) aiškiam ir metodologiškai pagrįstam institucijų bei žmonių elgesio aiškinimo analitiniam aparatui kurti; (2) suderinamumui analizuoti, t.y. išsiaiškinti, kurie instituciniai dariniai gali koegzistuoti, kurie yra būtinai susieti su kitokia institucine sąranga ir kurie iš esmės nesuderinami; pavyzdys čia gali būti klausimas, ar demokratija suderinama su socializmu; (3) efektyvumui nustatyti, t.y. kokius rezultatus duoda skirtingos institucinės santvarkos ir koks šių institucinių faktorių vaidmuo, palyginti su neinstitucinėmis determinantėmis; (4) institucinei dinamikai išaiškinti, t.y. kokios jėgos lemia institucijų kaitą jų įvairiuose lygmenyse.

Šios problemos turi būti nagrinėjamos tam tikra logine tvarka. Akivaizdu, kad bet kuriai jų spręsti reikia aiškiai apibrėžto sąvokinio aparato. Daugelis nesutarimų socialiniuose moksluose kyla dėl sąvokinės painiavos, todėl ekonomikos mokslui turi rūpėti ne vien matematika, bet ir formalioji logika, t.y. mokėjimas operuoti sąvokomis bei argumentuoti žodžiais. Pavyzdžiui, intrasisteminės kaitos

neįmanoma atskirti nuo intersisteminės kaitos, jeigu neturime griežtų skirtingų institucinių sistemų apibrėžimų.

Tam tikra prasme efektyvumo problema yra antrinė suderinamumo problemos atžvilgiu: beprasmiška spręsti nesuderinamų institucijų junginių efektyvumo klausimą. O analizuojant tam tikros institucijos padarinius būtina atsižvelgti į galimybę, jog ji yra neatsiejama kitokios institucinės struktūros dalis. Šias būtinas priklausomybes galima pavadinti „funkcinėmis". Visuminiai tokios institucijos padariniai atspindėtų ir šios struktūros padarinius.

Šių funkcinių priklausomybių mastas gali įvairuoti atsižvelgiant į alternatyvias institucines sistemas, apibrėžiamas pagal tam tikrus institucinius invariantus; ir jis tiesiogiai atsiliepia institucinei dinamikai. Norint pakeisti nelanksčią sistemą, t.y. tokią, kur esama daug funkcinių priklausomybių, reikalingi masiniai pokyčiai — kad susidarytų reikiama „kritinė masė". Suderinamumo problema dar ir kitaip siejasi su institucinės dinamikos problema. Vidinė tam tikrų institucinių darinių tarpusavio priklausomybė gali skatinti jų transformavimąsi į tvaresnes institucines sistemas. Pavyzdžiui, ekonominė sistema, kur vyrauja socialistinės įmonės, turi tendenciją transformuotis į kapitalistinę sistemą, jeigu į ją įvedamas privataus verslo elementas (žr. 5 skyrių).

Tačiau institucinės kaitos problema negali būti visiškai redukuota į tam tikros šalies institucinių darinių nesuderinamumo problemą. Antai politinės bei ekonominės socializmo sistemos, nors ir labai nuosekliai kurtos, vis dėlto žlugo. Vadinasi, egzistuoja kitokios dinaminės jėgos (tarp jų ir neefektyvumo faktorius), skatinančios nepasitenkinimą esamu režimu. Tačiau nors yra ryšys tarp efektyvumo ir kaitos — neefektyvumas skatina socialinį nepasitenkinimą, o šis sąlygoja režimo kaitą — vis dėlto šis ryšys toli gražu nėra automatinis. Tai liudija faktas, jog egzistuoja daug ekonomiškai beviltiškų režimų, kurie laikosi baimės, izoliacijos bei indoktrinacijos pagrindu. Didėjantis socialinis nepasitenkinimas režimo ekonominiu neefektyvumu veikiausiai tėra būtina, o ne pakankama masinės institucinės kaitos sąlyga. Iš kitų faktorių galima pažymėti naujų vilčių, siejamų su alternatyviu režimu, paplitimą visuomenėje. Šiuo požiūriu svarbų vaidmenį atlieka religinės arba kvazireliginės doktrinos (tokios kaip marksizmas), žadinančios stiprias emocijas — neapykantą arba viltį — ir teikiančios paprastą, nors nebūtinai teisingą,

tikrovės interpretaciją. Analizuojant institucinę kaitą negalima pamiršti žiniasklaidos, nes būtent ji formuoja viešąją nuomonę, ypač nuo XX amžiaus antrosios pusės, prasidėjus televizijos epochai. Dar vienas faktorius, darantis poveikį politikos veikėjų bei plačiosios visuomenės vaizdiniams, — tai pozityvūs pokyčių užsienyje pavyzdžiai, kuriuos iš dalies pateikia žiniasklaida. Užsienio pavyzdžių imitavimas sukelia vadinamąją kultūrinę difuziją. Į rinką orientuotų reformų banga devintajame XX amžiaus dešimtmetyje iš dalies priklauso šiai reiškinių kategorijai.

Tarp išorinių kaitos faktorių galima paminėti karinę okupaciją, jeigu okupantas įveda savo šalies institucinę santvarką. Būtent taip buvo pakeisti instituciniai režimai po Antrojo pasaulinio karo Vakarų Vokietijoje bei Japonijoje ir — priešinga kryptimi — Rytų Europoje. Galiausiai aiškinant masinius institucinius pasikeitimus negalima nepaisyti atsitiktinumo faktoriaus reikšmės — nenumatytų padarinių kupina visa istorija.

Tam tikrą vaidmenį atlieka atskiri individai, kurių, kaip lyderių, atsiradimą bent iš dalies lemia atsitiktinumo faktorius. Sąveikaudamas su ilgalaikėmis tendencijomis, šis faktorius gali sukelti institucinius lūžius. Šie individai taip pat gali atlikti lemiamą vaidmenį po tokio lūžio susiklostančios trumpalaikės „nepaprastosios politikos" periodu (žr. 7 skyrių). Šiuo laikotarpiu vyrauja ypatinga masių psichologija, o instituciniai varžtai tampa labai paslankūs, tad atsiranda daug daugiau galimybių nei paprastai asmeninio faktoriaus įtakai formuojant naują institucinį režimą. Taigi masiniai instituciniai tam tikros šalies pokyčiai atsiranda sąveikaujant ilgalaikėms ankstesniojo jos režimo tendencijoms, išorinėms jėgoms bei atsitiktinumo faktoriams.

Analitinis aparatas

Šiame skirsnyje panagrinėsime tą analitinį aparatą, kuris, mano supratimu, tinka institucijų bei žmonių elgesio analizei ir kuriuo naudosimės visoje knygoje. Analitinis aparatas turi apibrėžti pagrindinius kintamuosius bei suformuluoti atitinkamas metodologines prielaidas. Akivaizdu, kad „institucijos" (instituciniai faktoriai) yra mūsų pamatinė sąvoka. Institucijas apibrėžiu kaip visus nematerialius

ir bent jau santykinai pastovius faktorius, kurie yra išoriniai individų atžvilgiu ir gali daryti įtaką jų elgesiui. Tad „institucijos" nėra fiziniai objektai, tačiau jos nėra ir biologinės ar psichologinės individų savybės (žmogiškosios nuostatos arba žmogiškoji prigimtis). Pirmasis jų bruožas gana akivaizdus, labiau ginčytinas gali būti antrasis. Tačiau analitiniu požiūriu jis labai svarbus: tik traktuodami institucijas ir žmogiškąją prigimtį kaip skirtingus, nors ir sąveikaujančius faktorius, galime paaiškinti, kokiu būdu institucinių faktorių kaita (skirtumai) lemia žmogaus elgesio bei jo rezultatų kaitą (skirtumus). Kita vertus, nesiremiant apibrėžtomis prielaidomis apie žmogaus prigimtį neįmanoma paaiškinti institucijų struktūros bei kaitos.

Šalies institucijas galima sugrupuoti į tris tarpusavyje susijusias kategorijas (Balcerowicz 1989):

(1) Bendroji teisinė tvarka bei jos sudedamosios dalys: šalies Konstitucija, nuosavybės teisė, kontrakto teisė, bendrovių teisė, rinkimų teisė, baudžiamoji teisė ir t.t. Teisinės normos, kuriomis grindžiamos visos šios institucijos, yra specifinio tipo socialinės normos — jas palaiko sankcijų grėsmė. Teisinės normos išsiskiria iš kitų normų tuo, kad tos sankcijos vykdomos specialaus prievartinio aparato, kuriam priklauso jėgos naudojimo monopolis ir kuris, pagal apibrėžimą, sudaro valstybės šerdį (Weber 1922). Teisinė sistema susikuria politinės sistemos[1] funkcionavimo pagrindu, o masiniai šios sistemos pokyčiai ženklina institucinius lūžius, kuriuos aptarėme anksčiau.

(2) Institucinės struktūros, arba vadinamosios formalios organizacijos. Kiekvieną tokią struktūrą galima interpretuoti kaip tam tikrą tarpusavyje susijusių vaidmenų aibę. Jas galima identifikuoti pagal juridiškai apibrėžtus jų tikslus bei, kaip ir fizinių

[1] Skirtingi politiniai režimai pasižymi skirtingų tipų teisine tvarka. Socialistinė valstybė suteikia šiai tvarkai ypatingą struktūrą. Konstitucinės normos, kurios skelbė daugelį individo laisvių, faktiškai negaliojo valstybės atžvilgiu. Tai buvo tuščia teisė, arba grynas fasadas, kurio negalima rimtai traktuoti to režimo analizėje. Tačiau egzistavo partiniai potvarkiai, kurie formaliai nepriklausydami teisinei sistemai realiai funkcionavo kaip įstatymai Weberio prasme. Tad rekonstruodami realiai veikiančią teisinę tvarką, kuri turi reikšmės žmonių elgesiui, turime telkti dėmesį ne į tuščią, o į „partinę teisę". Demokratinio kapitalizmo sąlygomis, priešingai, formali teisinė tvarka daugmaž atitinka teisinę tvarką Weberio prasme.

asmenų atveju, pagal jų „gimimo" datas. Visuomenėje egzistuojančių organizacijų tipai bei jų dydžiai priklauso nuo teisinių modelių, kuriuos apibrėžia bendroji teisinė tvarka. Pavyzdžiui, priklausomai nuo nuosavybės teisės pobūdžio šalis gali turėti kapitalistinę arba socialistinę nuosavybės struktūrą (plačiau apie tai žr. 5 skyrių).

(3) Institucijų sąlygoti socialiniai mechanizmai. Pagal apibrėžimą, jie klostosi veikiant bei sąveikaujant daugeliui žmonių, o jų tipas bei savybės priklauso nuo bendrosios teisinės tvarkos ir nuo institucinių struktūrų. Tokio mechanizmo pavyzdys gali būti demokratiniai rinkimai, kurie numato pilietines bei politines laisves, o didelėse visuomenėse dar ir „tarpininkų" — politinių partijų — egzistavimą. Svarbiausias toks mechanizmas ekonomikos srityje — tai rinka, kuriai gerai funkcionuoti reikia plačių ekonominių laisvių bei išvystytos teisinės infrastruktūros. Rinkoje dalyvauja dviejų rūšių subjektai — fiziniai asmenys ir organizacijos. Organizacinių subjektų ypatumai, ypač įmonių nuosavybės tipai, stipriai veikia rinkos mechanizmo funkcionavimo mastą bei pobūdį (žr. 5 skyrių).

Šalies institucijų visuma sudaro jos institucinę sistemą. Pagal įprastus kriterijus joje galima išskirti įvairių posistemių, tarp jų politinę ir ekonominę sistemą. Vienas svarbiausių klausimų, susijusių su institucinio suderinamumo problema, — kurie politiniai ir ekonominiai režimai gali koegzistuoti (žr. 6 skyrių).

Antrąjį svarbiausią faktorių — žmogiškąsias nuostatas — apibrėžiame psichologiniais terminais (Madsen 1968) — kaip tuos pastovius arba santykinai pastovius psichologinius bruožus, kuriuos žmonės atsineša į įvairias sprendimų priėmimo situacijas; tarp jų ir tuos institucijų formuojamus bruožus, kurie yra būdingi, pavyzdžiui, samdomo darbuotojo, vadybininko, privataus savininko arba viešojo pareigūno vaidmenims. Manau, kad reikia skirti du žmogiškųjų nuostatų tipus — nekintamus (invariantinius) ir kintamus (variantinius). Pirmasis tipas sietinas su tradicine žmogiškosios prigimties samprata; antrasis, pagal apibrėžimą, gali įvairuoti priklausomai nuo vietos ir laiko. Abu tipai atlieka motyvacinį ir informacinį vaidmenį; informacinis vaidmuo apima mokslumo galias.

Prieš pradedant nagrinėti invariantines ir potencialiai variantines nuostatas reikėtų padaryti keletą pastabų. Pirmiausia susiduriame su problema, kad „nuostatos" priklauso individams, tačiau patys individai labai skiriasi tarpusavyje. Kaip tada galime kalbėti apie „invariantines nuostatas"? Akivaizdu, kad apie jas galime kalbėti ne identiškų, o tik bendrų arba vyraujančių bruožų prasme. Antai žmonės smarkiai skiriasi savo sugebėjimais įsisavinti informaciją, tačiau šio mokslumo požiūriu kiekvieno sugebėjimai visada yra riboti. Kitaip sakant, egzistuoja tam tikra psichologiškai identifikuojama viršutinė tokių sugebėjimų riba. Kiekvieną visuomenę iš principo galima apibrėžti pagal šio pobūdžio ribų bendrą lygį bei pagal statistinį individų sugebėjimų pasiskirstymą šiose ribose. Tokių invariantų postulatas turi lemiamą reikšmę aiškinant procesus, kurie klostosi masinės veiklos bei sąveikos pagrindu, pavyzdžiui, aiškinant rinkos mechanizmo arba komandinio planavimo funkcionavimą. Savo ruožtu tarpasmenių skirtumų postulatas yra būtinas aiškinant asmeninio faktoriaus vaidmenį visuomeniniame gyvenime. Juk jeigu žmonės būtų vienodi, šis faktorius neturėtų jokios reikšmės. Šį asmeninį faktorių galima mėginti sieti su sisteminėmis jėgomis, pavyzdžiui, su individų atrankos į vadovaujančias pozicijas taisyklėmis — taisyklėmis, kurios įvairuoja priklausomai nuo institucinės sistemos. Tokia analizės kryptis verta dėmesio. Tačiau nedera nepaisyti atsitiktinumo faktoriaus poveikio šiems atrankos mechanizmams bei jų rezultatų prognozavimo galimybėms. Kas, pavyzdžiui, numatė, jog toks asmuo kaip Gorbačiovas taps partinės Sovietų valstybės vadovu?

Pažymėtina taip pat, jog institucinės sistemos skiriasi pagal institucinių padėčių (veiklos tipų) „asortimentą", iš kurio gali rinktis tam tikromis savybėmis pasižymintys individai; ir šie skirtumai turi reikšmės tam, kaip panaudojamas visuomenės motyvacinis bei informacinis potencialas. Antai kiekvienoje visuomenėje yra potencialių novatorių, tačiau jų ypatingų talentų pasireiškimo galimybės priklauso nuo to, ar visuomenės nuosavybės teisė pripažįsta privačią verslininkystę. Kiekvienoje visuomenėje yra individų, kurie siekia tam tikrų nepiniginių tikslų; tačiau šių bruožų pasireiškimo mastas priklauso nuo teisinių galimybių steigti ne pelno institucijas.

Antra, galima iškelti abejonių dėl invariantinių ir potencialiai variantinių nuostatų skirtumo argumentuojant, jog visuomenės tarpusavyje skiriasi psichologinėmis savybėmis. Kas tada yra tie skir-

tingų visuomenių invariantai? Turiu omeny ne tik populiarią skirtingų „tautinių charakterių" idėją, kurią galima ginčyti metodologiniu pagrindu, bet ir tuos tarpdisciplininių antropologijos bei populiacijų genetikos tyrimų rezultatus, kuriuos apibendrina Claude Levi-Straussas (1983). Žmogaus evoliuciją jis apibūdina kaip dviejų pakopų procesą. Pirmoje, „ikikultūrinėje", pakopoje atsirado tikros biologiškai determinuotos universalijos — tokios kaip rankų miklumas, simbolinis mąstymas, kalba. Antroje pakopoje skirtingos kultūros vystėsi izoliuotose bendruomenėse ir kai kurie jų komponentai (tokie kaip santuokos, higienos ir pan. normos) sąveikaudami su genetiniais faktoriais sukūrė populiacijas, kuriose galbūt reiškiasi skirtingi žmogiškosios prigimties tipai. Ir vis dėlto ši galimybė nepaneigia hipotezės, jog egzistuoja tam tikri žmogiškieji invariantai, tam tikri bendri arba vyraujantys žmogiškųjų būtybių bruožai. Bent jau kai kurie iš šių bruožų gali būti siejami su „ikikultūrine" pakopa. Be to, lieka atviras empirinis klausimas — ar šiuolaikinės visuomenės išties skiriasi būtent dėl to, jog jose veikia šios kultūrinės ir genetinės jėgos. Pirmiausia, per keletą pastarųjų šimtmečių vyko šių kultūrinių komponentų, sąveikaujančių su genetiniais faktoriais, homogenizacija. Kita vertus, gali būti, jog šie potencialūs skirtumai tėra kiekybiniai, o ne kokybiniai. Niekas, pavyzdžiui, nesiimtų tvirtinti, kad šiuolaikinėse visuomenėse atsirado kokybiškai skirtingas motyvacijos tipas. Pagaliau net jeigu tam tikrais parametrais šiuolaikinės visuomenės skiriasi tarpusavyje, tuos skirtumus veikiausiai lemia susisiekiančių kartų įsisavinamų žinių turinys bei mastas; ir juos galima paaiškinti nuoroda į invariantines mokslumo galias, sąveikaujančias su socializacijos (vertybių bei elgesio taisyklių įsisavinimo) ir lavinimo mechanizmais. Netrukus prie šių problemų grįšiu. Tačiau prieš tai dar panagrinėkime motyvacinių nuostatų problemą.

Pagal apibrėžimą, šios nuostatos formuoja tai, kokia preferencijų tvarka individas (disponuodamas tam tikra informacija) rikiuoja galimas savo veiklos kryptis (alternatyvas) skirtingose sprendimų priėmimo situacijose.[2] Motyvacinės nuostatos gali reikštis kaip poreikiai, siekiai, vidinės elgesio normos ir pan. Iš jų poreikiai turbūt yra svarbiausi, nes jie, pavyzdžiui, lemia tai, kokias elgesio normas individas gali įsisavinti. Motyvacines nuostatas galima įsivaizduoti

[2] Individų sprendimai, vadinasi, ir jų elgesys gali būti traktuojami kaip jų informacinių bei motyvacinių nuostatų sprendimų priėmimo situacijose padarinys. Kai kurios iš tų situacijų yra egzogeninės, t.y. jos nepriklauso nuo veikiančiojo individo. Kitos yra jo paties anksčiau padarytų sprendimų rezultatas. Pavyzdžiui, situacijos, su kuriomis individas susiduria savo profesinėje veikloje, daugiausia yra nulemtos ankstesniojo sprendimo pasirenkant tam tikrą profesiją.

kaip tam tikrą daugiasluoksnį darinį. Būtent pamatiniame sluoksnyje bei tose nuostatose, kurias jis tiesiogiai sąlygoja, reikia ieškoti motyvacinių invariantų. Kituose sluoksniuose gali reikštis kultūrų įvairovė, nors ją vis vien tam tikru mastu veikia pamatinis motyvacinis sluoksnis.

Individo nuostatų visuma sudaro jo motyvacinį potencialą, kuris apibrėžia jį motyvuojančių kintamųjų aibę. Tam tikras kintamasis yra motyvacinis faktorius, jeigu jo intensyvumo pokytis konkrečiam asmeniui reiškia paskatą arba nuobaudą psichologine prasme.[3,4] Kalbant formaliai, motyvatoriai yra individo naudingumo funkcijos argumentai. Pozityvios arba negatyvios paskatos — tai numatomi įvairių alternatyvų vertės skirtumai tam tikroje pasirinkimo situacijoje.

Motyvacinių invariantų problematika apima savanaudiškos ir altruistinės orientacijos santykinio vyravimo problemą. Altruistinė orientacija reiškiasi tada, kai pozityvūs kitų žmonių motyvatorių pokyčiai tam tikro individo yra suvokiami kaip pozityvi paskata (Karyłowski 1982). Kalbant formaliai, kitus žmones liečiantys motyvatoriai yra tokie šio individo naudingumo funkcijos argumentai, kurių pagerėjimas padidina šios funkcijos vertę, o jų pablogėjimas ją sumažina (Collard 1978).

Tie kiti žmonės gali būti individo giminaičiai, draugai ar net nepažįstamieji. Galima kalbėti apie „tikrą altruizmą" tada, kai tie kiti žmonės yra būtent nepažįstamieji, ir apie „ribotą altruizmą", kai jie priklauso individo artimųjų ratui. Abiem atvejais altruizmas gali būti silpnai arba stipriai išreikštas, tai priklauso nuo pasiaukojimo masto, kurį individas ryžtasi pakelti.

Savanaudiškos ir altruistinės orientacijos santykinio vyravimo problema turi praktinės reikšmės, nes kiekvienam dažnai tenka susidurti su pasirinkimo situacijomis, kur reikia spręsti moralinę dilemą: individas gali pasirinkti alternatyvą, kuri jam žada didesnę motyvatorių vertę, tačiau mažina jų vertę kitiems žmonėms; bet jis taip gali pasirinkti alternatyvą su atvirkštine motyvacine konfigūracija. Prielaida, jog žmonės labiau linkę rinktis pirmąją alternatyvą, išskyrus atvejus, kai kiti priklauso jų artimiausiųjų ratui, empiriniu požiūriu yra patvirtinta labiau nei bet kuri kita alternatyvi žmogaus

---

[3] Kai kurie motyvaciniai faktoriai yra iš prigimties binariniai, pavyzdžiui, darbo suradimas arba praradimas; kiti yra kontinuumo dalykas, pavyzdžiui, darbo sunkumai arba pajamos.

[4] Viena iš pagrindinių psichologijos problemų — paaiškinti vidinį motyvacijos procesą, kuris sąlygoja šio pobūdžio būklę (žr. Madsen 1968; Hebb 1971).

motyvacinių invariantų hipotezė. (žr. Karyłowski 1982). Šią orientaciją galima pavadinti išplėstiniu savanaudiškumu.

Kita su šiais invariantais susijusi problema — kokio tipo faktoriai motyvuoja daugumą žmonių bet kurioje visuomenėje? Tokius motyvatorius galima būtų pavadinti „universaliais". Šis klausimas jau peržengia įprastas ekonomikos mokslo ribas suteikdamas išplėstinio savanaudiškumo sąvokai daug platesnį psichologinį turinį.

Psichologai sutaria, jog invariantinėmis motyvacinėmis nuostatomis laikytini tie pirminiai poreikiai, kurie reiškiasi skausmo, alkio, troškulio, šalčio, lytinio potraukio, nuobodulio bei nuovargio pojūčiais (Malewski 1975). Tiesa, išskyrus šias nuostatas, nėra visuotinai pripažintos integruotos žmogiškosios motyvacijos teorijos. Tačiau pasiremdami įvairiomis teorijomis (žr. Madsen 1968) galime nurodyti dar du stiprių invariantinių nuostatų tipus — emocinius, arba psichologinius, ir savigarbos palaikymo poreikius (šiuo klausimu žr. Kozielecki 1987). Tarp pirminių poreikių taip pat verta paminėti jutiminės bei intelektinės stimuliacijos poreikį, kuris nebūdamas patenkintas sukelia nuobodulio reakciją (žr. Hebb 1971).

Šis poreikis leidžia atskirti dviejų rūšių pastangas: tas, kurios teikia pasitenkinimą pačios savaime, ir tas, kurios pačios savaime jo neteikia. Pastarojo tipo pastangoms sužadinti reikia didesnių piniginių paskatų, palyginti su pirmojo tipo pastangomis. Akivaizdu, jog šis skirtumas turi reikšmės žmonių, dirbančių šių skirtingų tipų darbus, elgesiui.

Savigarbos poreikis stipriais motyvatoriais padaro tokius faktorius kaip prestižas arba karjeros perspektyvos. Be to, su šia nuostata bent iš dalies siejamos dvi svarbios motyvacijos teorijos. Viena jų — pažintinio disonanso teorija (žr. Festinger 1957; Aranson 1972). Šis disonansas atsiranda kaip asmens įsitikinimų (savojo asmens įvaizdžio) ir iš šalies gaunamos informacijos apie savo elgesį neatitikimas. Kadangi tokia būklė yra skausminga, asmuo mėgina ją šalinti manipuliuodamas savo įsitikinimais, selektyviai traktuodamas gaunamą informaciją arba iškraipydamas jos turinį. Ši teorija turi neabejotiną reikšmę nagrinėjant žmogiškųjų informacinių invariantų problematiką (žr. toliau). Ji gali būti vaisingai panaudota analizuojant daugelį ekonominių problemų. [5] Kita teorija aiškina noro pirmauti motyvaciją, t.y. individo tendenciją savo pasirinkimo alternatyvas vertinti pagal tai, kiek jos padeda gauti tokį rezultatą, kuris visuomenėje laikomas „sėkme" (McClelland 1961). Ši motyvacinė

[5] Akerlofas ir Dickensas (1982), taip pat Giladas ir kt. (1987) — vieni iš nedaugelio ekonomistų, pasinaudojusių šia idėja.

nuostata leidžia paaiškinti ekonominį privačios nuosavybės pranašumą, palyginti su alternatyviomis nuosavybės formomis (žr. 5 skyrių).

Pirminiai poreikiai, psichologiniai poreikiai, jutiminės bei intelektinės stimuliacijos poreikis ir savigarbos siekis apibrėžia tą universalią motyvatorių aibę, kurios pagrindu galima paaiškinti daugumą individų sprendimų tiek ekonominėje, tiek neekonominėje srityje. Savo kilme kai kurie iš šių motyvatorių gali priklausyti daugiau nei vienam invariantinių nuostatų tipui. Antai pajamos, ekonomikos mokslo labiausiai pamėgtas motyvatorius, gali turėti reikšmės ne tik dėl to, kad padeda patenkinti pirminius poreikius, bet ir dėl to, kad patarnauja kaip sėkmės rodiklis (Röpke 1977). Šalia pajamų universalių motyvatorių vaidmenį atlieka tokie faktoriai kaip numatomų pastangų pobūdis, taip pat pažintinį disonansą sąlygojantys arba savigarbą veikiantys kintamieji.

Informacinius žmogiškųjų būtybių invariantus leidžia aiškiau suvokti Herberto Simono „riboto racionalumo" koncepcija. Implicitiškai ši idėja jau glūdėjo Brutzkuso, von Miseso ir Hayeko darbuose, prieškario debatuose dėl „socialistinės apskaitos" galimybės. Socialistinių schemų šalininkai, vadovaujami Lange's, argumentavo vyraujančios ekonominės ortodoksijos pagrindu; ir tai paaiškina, kodėl dar visai neseniai buvo skelbiama, esą „teoriniu" požiūriu jie tuos debatus laimėjo. Tačiau jie rėmėsi specifine teorine koncepcija, kuri jiems leido nematyti gana akivaizdžių realaus pasaulio problemų. Realistinių prielaidų apie žmogaus informacines galias svarba analizuojant skirtingų institucinių sistemų padarinius atsiskleidė per problemas, su kuriomis toji koncepcija susidūrė.[6]

Realistinės teorinės prielaidos turi atsižvelgti į žmogaus atminties, informacijos įsisavinimo bei mokslumo ribotumus. Šie ribotumai, be kita ko, paaiškina komandinio socializmo sąlygomis neišvengiamai susiklostančią hierarchinę daugiapakopę organizacinę struktūrą. Mokslumo ribotumai esant skirtingiems įsisavintinos informacijos mastams paaiškina, kodėl skirtingi institucinės kaitos procesai turi skirtingą maksimalų greitį, o tai savo ruožtu leidžia paaiškinti tokius postsocialistinės transformacijos bruožus kaip „dvipakopis" jos pobūdis arba tokius jos reiškinius kaip laikinai stiprėjanti mokesčių vengimo tendencija (žr. 8 skyrių).

---

[6] Be to, socializmo teorinio pranašumo gynėjai savo teiginius grindė nerealistinėmis prielaidomis apie motyvacines žmonių nuostatas, t.y. jie postulavo arba visišką altruizmą, arba visišką klusnumą socialistinei valstybei. Tad Oliverio Williamsono (1975) „oportunizmas" buvo laikomas negalimu socializmo sąlygomis.

Kitas informacinių invariantų tipas, kurio neaprėpia „riboto racionalumo" sąvoka, — tai individų tendencija iškreipti gaunamą informaciją siekiant sumažinti pažintinį disonansą. Ši savimanipuliacijos tendencija reiškiasi pastangomis blokuoti nesuderinamus su giluminiais įsitikinimais informacijos šaltinius arba tą informaciją iškreipti. Individo galimybės iškreipti tarpasmeninę informaciją gali būti siejamos su jo institucinės padėties pobūdžiu, o ši padėtis savo ruožtu gali būti siejama su visa institucine sistema. Tokio informacijos iškraipymo pavojus yra ypač realus griežtai hierarchizuotose sistemose, kur neveikia atviros konkurencijos mechanizmas. Hierarchinėse sistemose taip pat labai ryški tarpasmeninės informacijos iškraipymo tendencija santykiuose tarp valdinių ir vadovų.

Žmogiškosios nuostatos gali keistis priklausomai nuo vietos ir laiko. Ypatingas šių kintamųjų konfigūracijas galima apibrėžti kaip psichosocialinius ypatumus. Tai būtų tik teorinis apibrėžimas, kurį reikėtų skirti nuo klausimo, ar tokie ypatumai realiai egzistuoja ir kaip galima nustatyti jų egzistavimą. [7] Tokiais ypatumais gali pasižymėti kai kurios internalizuotos elgesio normos kitų žmonių, savo šeimos ar savo ateities atžvilgiu; tokius ypatumus gali sąlygoti tam tikra religija arba iš kartos į kartą perduodamos tradicijos. Apie šio pobūdžio faktorius dažnai kalbama kaip apie „kultūrą". Dar vienas kintamasis — tai žinių bagažas (žmogiškasis kapitalas).

Variantinių nuostatų atžvilgiu kyla dvi svarbiausios problemos: (1) koks jų vaidmuo aiškinant įvairių šalių arba net tos pačios šalies regionų ekonominio išsivystymo skirtumus; (2) koks jų vaidmuo aiškinant arba prognozuojant vienos institucinės sistemos transformavimąsi į kitą? Abi problemos yra įvairių, kartais net karikatūrinių spekuliacijų objektas. Antai menki ekonominiai Pietų Korėjos rodikliai kadaise buvo aiškinami kaip konfucionizmo padarinys, nors į konfucionizmą dabar vėl dažnai apeliuojama aiškinant nepaprastai sėkmingą šalies ekonomikos raidą nuo 1960-ųjų. Arba skelbiama, jog kai kuriose šalyse negalima jokia sėkminga ekonominė reforma dėl jų kultūros ypatumų. Mano supratimu, siekiant išvengti tuščio teoretizavimo, reikėtų laikytis aiškios metodologinės taisyklės: psichosocialinių ypatumų negalima neigti *a priori*, tačiau jų egzistavimas turi būti įrodomas empiriškai ir nepriklausomai nuo specifinės elg-

---

[7] Psichosocialinis ypatumas — tai tam tikros nuostatos verčių pasiskirstymo visuomenėje ypatumas, pavyzdžiui, neįprastai didelė aukštų (arba žemų) verčių koncentracija; ši koncentracija paprastai suvokiama kaip ypatingas bruožas. Norint patikrinti tokio ypatumo egzistavimą reikia atlikti skirtingoms populiacijoms priklausančių reprezentatyvių grupių psichologinę analizę. Tokios analizės pavyzdys gali būti Shillerio ir kt. veikalas. (1991).

senos. Antraip rizikuojama žengti klystkeliu — kai specifinė elgsena aiškinama nurodant specifines nuostatas, o tos specifinės nuostatos savo ruožtu dedukuojamos iš tos elgsenos.

Aiškinant sisteminius ekonominio efektyvumo skirtumus, man rodos, reikėtų laikytis kitokios taisyklės. Pirmenybė turi būti teikiama tiems aiškinimams, kurie apeliuoja į skirtingų institucinių faktorių ir žmogiškųjų invariantų sąveiką, o ne apeliuojantiems į kokias nors psichosocialines ypatybes. Kitaip sakant, teisėtai griebtis aiškinimo, kuris apeliuoja į kokias nors ypatybes, galima tik tuo atveju, jei pirmojo tipo aiškinimas pasirodo nepakankamas (ir jeigu, be to, nėra kitų lengvai identifikuojamų paaiškinančių faktorių). Tačiau ir tada toks aiškinimas bus pagrįstas tik tuo atveju, jeigu bus empiriškai nustatytas tokių ypatybių egzistavimas.[8] Be to, analizuojant institucinių kintamųjų poveikį negalima apsiriboti vien tokiomis standartinėmis sąvokomis kaip „kapitalistinė ekonomika", nes jos užgožia daugelį institucinių skirtumų tarp kapitalistinių šalių.

Visoje knygoje žmonių elgsenos bei jos ekonominio efektyvumo skirtumus mėginu aiškinti kaip variantinių institucinių sistemų ir invariantinių žmogiškųjų nuostatų sąveikos padarinį. Tačiau į šią ekonominio efektyvumo analizę įtraukiu vieną psichosocialinį kintamąjį — žmogiškojo kapitalo lygį bei jo struktūrą — ypač nagrinėjant ekonominio novatoriškumo problemą. Ekonominės sistemos tipą ir šį kapitalą sieja dvejopas ryšys. Pirmiausia, ekonominės sistemos tipas iš dalies lemia — per pajamas, kurių tikimasi iš specifinio išsilavinimo — žmogiškojo kapitalo struktūrą, t.y. kokio pobūdžio įgūdžių įsigyjama lavinimosi institucijose ir ko išmokstama vėliau dirbant pagal profesiją. Antra, ekonominės sistemos tipas lemia tai, kaip bus panaudojamas lavinimo sistemos sukurtas „naujas" žmogiškasis kapitalas. Abu šie faktai ypač reikšmingi tada, kai vieną ekonominį režimą keičia kitas. Jeigu yra paveldėtas didelis bendras žmogiškasis kapitalas, kuris nebuvo pakankamai išnaudojamas ankstesniojo režimo, tai režimo pasikeitimas leidžia sparčiai padi-

---

[8] Vienas iš nedaugelio darbų, tenkinančių šią sąlygą, yra puiki Roberto D. Putnamo (1993) studija. Joje autorius parodo, jog pietų ir šiaurės Italijos „pilietinės kultūros" skirtumai, kuriuos jis sieja su jų skirtinga istorija, daro poveikį regiono valdymo organų, įkurtų šeštojo dešimtmečio pradžioje, funkcionavimui. Tačiau šios studijos nepakanka norint pagrįsti bendrą teiginį, kad tam tikri psichosocialiniai ypatumai yra būtinai ilgalaikiai ir kad, vadinasi, jie būtinai diferencijuoja žmonių elgesį esant tai pačiai institucinei tvarkai. Norint tai įrodyti, reikėtų daug platesnių palyginamųjų tyrimų. Be to, net Italijos atveju šioje studijoje neatsižvelgiama į tą galimybę, kad masinių valstybinių investicijų politika pietų Italijoje po Antrojo pasaulinio karo galėjo įtvirtinti paveldėtąją globėjo ir globotinio kultūrą ir kad būtent tai pietų Italiją skiria nuo šiaurės Italijos, kur tokios investicijos nebuvo daromos.

dinti šio potencialo išnaudojimo mastą ir kartu suteikia paskatų užpildyti jo struktūros spragas (apie tai plačiau žr. 8 skyrių).

Dabar galime panagrinėti antrąją problemą — kokį vaidmenį turi psichosocialinių kintamųjų faktorius aiškinant arba prognozuojant sisteminę transformaciją? Pirma, žmogiškųjų invariantų prielaida atmeta naivų įsitikinimą, būdingą ankstyviesiems socialistams, jog radikalus institucinių režimų pakeitimas gali sukurti visiškai „naują žmogų". Tad žmogiškosios nuostatos negali būti traktuojamos vien kaip institucijų epifenomenai.

Kalbėjome apie tai, jog institucinis lūžis gali trumpam sukurti ypatingą masių psichologiją. Tačiau tai nereiškia, jog radikalus institucinis pasikeitimas sukuria ypatingas motyvacines nuostatas; ši neįprastoji psichologinė atmosfera susiklosto dėl invariantinių nuostatų sąveikos su staiga pasikeitusia situacija.

Antra, tam tikrą reikšmę, matyt, turi psichosocialinis ankstesniojo režimo paveldas. Vieną iš jo komponentų, žmogiškąjį kapitalą, jau aptarėme. Aiškinant kitus turėtų galioti minėtoji bendra taisyklė: apeliavimas į psichosocialines ypatybes yra pateisinamas tik tada, kai jos gali būti empiriškai įrodytos nepriklausomai nuo tos specifinės elgsenos, kurią norime paaiškinti. Tokia taisyklė turėtų mus sulaikyti nuo lengvabūdiško operavimo *homo sovieticus* hipoteze aiškinant postsocialistinę transformaciją. Šiai hipotezei prieštarauja ne tik labai skirtingi postsocialistinių šalių transformacijos keliai, bet ir tiesioginių psichologinių tyrimų rezultatai. Jie rodo, jog Sovietų Sąjungos ir Amerikos respondentų požiūris į teisingumą, į pajamų lygybę ar nelygybę, į paskatas, taip pat rinkos funkcionavimo supratimas yra iš esmės vienodas (žr. Shiller *et al.* 1992). Tačiau jeigu socializmas paliko net tam tikrų psichosocialinių padarinių, vis vien kyla klausimas, kaip juos reikėtų traktuoti struktūrizuojant perėjimą nuo socializmo į kitą sistemą. Čia vėl gali pagelbėti psichologija. Pažintinio disonanso teorija (Festinger 1957) teigia, be kita ko, jog žmonės greičiau prisitaiko prie išorinių pasikeitimų tada, kai tie pasikeitimai yra radikalūs ir, vadinasi, suvokiami kaip negrįžtami, o ne tada, kai jie yra nedideli ir todėl nėra suvokiami kaip negrįžtami. (Balcerowicz 1989). Šis psichologinis argumentas patvirtina išvadas, kurias galima padaryti iš komandinio socializmo „konstruktyvistinės logikos" analizės.

Pabrėžtina, jog čia pateikiamas analitinis aparatas neredukuoja teorinės institucinės ekonomikos (arba, plačiau, institucijų analizės) į psichologiją. Mėginame geriau suprasti institucijų bei institucinių sistemų struktūrą, jų padarinius bei jų kaitos mechanizmą naudodamiesi psichologinių teorijų idėjomis — idėjomis, kurios peržengia

įprastas tradicines psichologines ekonomikos mokslo prielaidas. Išvados, kurios gali būti gautos pasinaudojant šiomis idėjomis, nėra paprastas psichologijos atradimų dubliavimas; jos yra gaunamos derinant prielaidas apie alternatyvias institucines struktūras (arba, abstrakčiau, apie situacinius faktorius) su eksplicitinėmis psichologinėmis prielaidomis apie individų nuostatas. Mano įsitikinimu, tokia analizės strategija gali suteikti gilesnę prasmę metodologinio individualizmo principui — pamatiniam ir pagrįstai puoselėjamam analitinio socialinio mokslo principui.[9]

Apie šią knygą

Šiame skyriuje, kaip ir visoje knygoje, mėginu apibendrinti institucijų, institucinės kaitos bei žmogiškosios elgsenos tyrimus, kuriuos vykdžiau nuo aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Ją sudaro skyriai, grindžiami ankstesniais mano rašiniais, skelbtais lenkų kalba, taip pat skyriai, kurie beveik atkartoja kai kurias ankstesnes mano publikacijas anglų kalba. Visuose skyriuose, nors jie parašyti ne tuo pačiu metu, vadovaujamasi tuo pačiu čia apibūdintu analitiniu aparatu.

Pirmoji knygos dalis „Kapitalizmas *versus* socializmas" skiriama alternatyvių institucinių režimų efektyvumo palyginamajai analizei. Be to, čia aptariamos institucinio suderinamumo ir atitinkamai postsocialistinės transformacijos būtinųjų institucinių pokyčių problemos, taip pat įvairių politinių bei ekonominių režimų suderinamumo problemos.

Pirmieji trys knygos skyriai pakartoja mano 1988—1989 m. publikacijas anglų kalba. Neįtraukiau tik keleto nedidelių jų dalių, siekdamas išvengti kartojimosi. Šiaip jau teksto originalas liko nepakeistas — ne tik tikintis, jog jis atlaikė laiko išmėginimus, bet ir dėl to, kad kai kuriems skaitytojams gali būti įdomu, su kokių ekonominių idėjų bagažu autorius vėliau užėmė padėtį, kuri jam leido vadovauti Lenkijos postsocialistinei transformacijai 1989—1991 m. laikotarpiu. Du paskutiniai skyriai buvo parašyti 1994—1995 m., tačiau jie remiasi mano ankstesnėmis publikacijomis lenkų kalba.

Antroje dalyje „Nuo socializmo prie kapitalizmo" aptariama institucinė kaita, pagrindinį dėmesį telkiant į postkomunistinę trans-

---

[9] Noriu pripažinti savo intelektinę skolą Antoniui Malewskiui, talentingam lenkų socialiniam teoretikui, kurio gyvenimą nutraukė ankstyva mirtis. Jo 1975 metų knyga turėjo didžiulę įtaką mano supratimui, kaip dera nagrinėti žmogaus elgesį įvairiomis išorinių, taip pat institucinių aplinkybių sąlygomis.

formaciją, prasidėjusią devintojo dešimtmečio pabaigoje. Čia nagrinėjama politinė bei ekonominė kaita ir jų sąveika. Šios dalies skyriai grindžiami mano 1993—1995 m. publikacijomis. Mėginau sujungti žinias, įgytas akademinio darbo metu, su įžvalgomis, įgytomis einant atsakingas pareigas „nepaprastosios politikos" laikotarpiu.

Trečioji knygos dalis skirta Lenkijos ekonominei transformacijai bei su ja susijusiai politinei šalies raidai. Čia analizuojamas 1989—1993 m. pereinamasis laikotarpis. Tekstas remiasi mano 1993—1994 m. publikacijomis.

Nuorodos

Akerlof, G. A. & Dickens, N. T. 1982 „The Economic Consequences of Cognitive Dissonance", *American Economic Review* 72, p. 307—319.

Aranson, E. 1972 *Social Animal* (London: W. M. Freeman).

Balcerowicz, L. 1989 „Systemy gospodarcze. Elementy analizy porównawiczej" (Warsaw: SGPiS).

Collard, D. 1978 *Altruism and the Economy* (Oxford: Martin Robertson).

Festinger, L. 1957 *A Theory of Cognitive Dissonance* (Evanston, Ill.: Row Peterson).

Gilad, B., Kaish, S. & Loeb, P. 1987 „Cognitive Dissonance and Utility Maximization", *Journal of Economic Behaviour and Organization* 8, p. 61—73.

Hebb, D. O. 1971 „Drives and the NS Conceptual Nervous System", in D. Bindra & J. Stewart (eds.) *Motivation* (Harmondsworth, Midx.: Penguin), p. 118—136.

Karyłowski, J. 1982 *O Dwoch rodzajach altruizmu* (Wroclaw: Ossolineum).

Kozielecki, J. 1987 „Motywacja Hubrystyczna — Krótka Rozprawa o Nienasyceniu", *Problemy* 8, p. 11—18.

Levi-Strauss, C. 1983 *Le régard loigné* (Paris: Librairie Plon).

Madsen, K. B. 1968 *Modern Theories of Motivation* (Copenhagen: Munksgaard).

Malewski, A. 1975 *O nowy ksztalt nauk spolecznych. Pisma zebrane* (Warsaw: PWN).

McClelland, D. 1961 *The Achieving Society* (New York: Van Nostrand).

Putnam, R. D. 1993 *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton, NJ: Princeton University Press).

Röpke, J. 1977 *Die Strategie der Innovation* (Tübingen: J. C. B. Mohr).

Simon, H. 1957 *Models of Man* (New York: Wiley).

Shiller, R. J., Boycko, M. & Korobov, V. 1991 „Popular Attitudes Toward Free Markets: The Soviet Union and the United States Compared", *American Economic Review* 81, p. 386—400.

Weber, M. C. 1922 *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen: J. C. B. Mohr).

Williamson, O. E. C. 1975 *Markets and Hierarchies Analysis and Antitrust Implications* (New York: The Free Press).

I dalis

Socializmas versus *kapitalizmas*

2

*Socializmo apibrėžimo problema šiuolaikiniame pasaulyje**

Aptarti sąvokas daug sudėtingiau nei nagrinėti priežastinių santykių problemas, nes pastaruoju atveju pati tikrovė gali teikti filtrą pagrįstiems teiginiams atskirti nuo nepagrįstų. Turiu omeny gerai žinomą Popperio falsifikacijos procedūrą. Pirmuoju atveju neturime tokios galimybės — apibrėžimai negali būti falsifikuoti. Tik tie teiginiai, kurie ką nors teigia apibrėžtų objektų atžvilgiu, tam tikrais atvejais (jeigu jie deramai suformuluoti) gali būti empiriškai patikrinti, tačiau tokie teiginiai priklauso antrajai kategorijai. Tad kaip tada „mokslinius" socializmo apibrėžimus galima atskirti nuo „nemokslinių"?

Nemėgindamas pateikti galutinio atsakymo į šį klausimą vis dėlto siūlau trejetą ne itin reiklių tarpusavyje susijusių sąlygų, kurias, mano požiūriu, turi patenkinti bet koks mokslinis apibrėžimas:

- Jis neturi būti vertybiškai angažuotas.
- Jis neturi būti visiškai savavališkas ir laikui bėgant keičiamas.
- Jis turi būti santykinai griežtas.

Nesunku rasti eksplicitinių ir implicitinių socializmo apibrėžimo pavyzdžių, kurie netenkina bent vienos iš šių sąlygų. Pirmosios sąlygos požiūriu atkreipkime dėmesį į buvusią komunistinių šalių oficialiosios kalbos tendenciją įvairius neigiamus reiškinius vadinti „nukrypimais nuo socializmo". Dabar Sovietų Sąjungoje vykstančiose diskusijose kai kurie autoriai atsisako pripažinti, kad jų šalyje kada nors būta socializmo, bent jau iki 1985 metų. Vienas lenkų au-

* Šio skyriaus tekstas parašytas 1988 m. ir pirmąkart paskelbtas 1991 m. kn. *Socialism Today? The Changing Meaning of Socialism*, ed. by Ota Šik (Basingstoke and London, Macmillan), p. 65—74.

torius tada retoriškai jų klausė: „Kur daugiau socializmo — Švedijoje ar Rumunijoje?" (Malanowski 1989). Manau, kad tokios kalbos remiasi vertybiškai angažuotu socializmo apibrėžimu — socializmą traktuojant kaip visuotinės palaimos būklę.[1] Tad jeigu tam tikri įvykiai pakrypsta aiškiai neigiama linkme, jie esą jau nebepriklauso socializmui, neturi su juo nieko bendra ir vyksta ne dėl socializmo, bet nepaisant socializmo. Kai kurie šio požiūrio reiškėjai mielai kalba apie Hitlerio Vokietiją kaip apie kraštutinę kapitalizmo formą, tačiau jie jokiu būdu nesutinka, kad stalinizmas buvo kraštutinė socializmo forma. „Socializmas" jiems yra šventas žodis.

Antroji sąlyga reiškia, jog negalima tenkintis pasyviu įvairių socializmo apibrėžimų išvardijimu arba teikti naujus jo apibrėžimus nenurodant kriterijų, kurie ribotų nekritišką šio termino prasmės plėtimą arba manipuliavimą jo prasme.[2] Kitaip sakant, kad socializmo sąvoka turėtų kokią nors prasmę, ji negali būti be galo lanksti. Tam tikras sąvokinio tinklo stabilumas yra būtinas, jeigu norime tiksliai registruoti tikrovės kaitą.

Mano supratimu, yra bent dvejetas priežasčių, dėl kurių ESPT [Ekonominės savitarpio pagalbos tarybos] šalyse susiklostė beveik beribio šios sąvokos turinio plėtimo tendencija. Pirmiausia „socializmas" buvo viešpataujančių partijų oficialiosios ideologijos įvardijimas. Susidūrusios su ekonomine savo šalių krize, tačiau nenorėdamos atvirai pripažinti savo ideologijos žlugimo, kai kurios šių partijų mėgino siūlyti radikalius pakeitimus, tuo pat metu teigdamos, jog pakeitimai tėra (iš esmės nepasikeitusios) socializmo sąvokos modifikacija. Tuo būdu veikiausiai buvo siekiama sudaryti įspūdį, jog oficiali doktrina neturi esminių ydų — tam, kad nenukentėtų ideologinis valdžios pagrindas.

Oficialios socializmo sąvokos plėtros pavyzdžiu gali būti ištrauka iš 1987 m. Vengrijos darbininkų partijos rezoliucijos: „Antroji ekonomika bei privatus sektorius yra neatskiriama *socialistinės* (išskirta autoriaus) ekonomikos dalis".[3] Panašiai privatus žemės ūkis buvo pripažintas kaip Lenkijos *socialistinės* ekonomikos dalis, 1983 m. padarius specialią pataisą Konstitucijoje.

---

[1] Apie tendenciją taip apibrėžti socializmą Sircas (1974, p. 170) rašo: „socializmas dažnai miglotai suvokiamas kaip tokia sistema, kuriai esant kiekvienas gyvena gerai." Jis priduria: „Jeigu jis išties tai reiškia, tada mes visi esame socialistai ...".

[2] Šio reikalavimo nederėtų suprasti taip, tarsi „realaus socializmo" šalyse turi būti tam tikros ideologinės ribos sistemos kaitai. Noriu tik pasakyti, jog bent jau mokslinėse diskusijose termino „socializmas" apimtis privalo turėti ribas.

[3] Tačiau galima ir kitokia interpretacija, t.y. net jeigu „socialistinė" ekonomika įsileis privatų sektorių, jam vis vien nebus leista įsivyrauti (Szelenyi 1988, p. 42).

Ne tik valdžios atstovai, bet ir kai kurie ekonomistai siūlo radikalius pakeitimus (pavyzdžiui, įvesti kapitalo bei akcijų rinkas) kaip būdą socialistinei ekonomikai pertvarkyti. Tokie siūlymai veikiausiai atspindi jų norą neutralizuoti ideologinius išpuolius prieš tokius pakeitimus ir galbūt norą padėti valdžiai išlaikyti formalų ideologinį padorumą — tikintis, kad tokiu atveju ji lengviau priims siūlomus pakeitimus. Socializmo sąvokos „skiedimas" yra toji kaina, kurią, kaip jiems atrodo, verta mokėti už didesnius tokių pakeitimų šansus. Iš dalies galima suprasti šios tendencijos motyvus.[4] Tačiau man vis dėlto atrodo, jog siekiant sąvokinio aiškumo būtina nustatyti griežtas socializmo sąvokos ribas, bent jau teorinėse diskusijose. Papildomą pagrindą tokioms riboms nubrėžti teikia abejonė, ar reformistinių siekių dangstymas po išplėsto socializmo skėčiu išties gali būti veiksminga strategija, nes ji veikiausiai pervertina savo oponentų mulkinimo galimybes.

Apie žodžio „socialistinis" vartoseną

Kalbant apie socializmo sąvoką verta išskirti keletą kategorijų, kurių atžvilgiu dažnai vartojamas žodis „socialistinis":

- *Socialistiniai idealai* arba geidžiama visuomenės padėtis. Šie idealai sudaro ištisą katalogą, nors svarbiausieji turbūt yra ekonominis teisingumas, pajamų ir turto teisingas paskirstymas, skurdo panaikinimas.[5]
- *Socialistinės ekonominės sistemos*, t.y. tam tikros valstybinės institucinės sistemos, reguliuojančios ekonominį gyvenimą.
- *Socialistinės doktrinos*, t.y. teorinės sistemos, kurios aiškina, kodėl ir kaip turi atsirasti socialistinės sistemos[6] arba aprašo šių sistemų savybes bei jų (tariamus) pranašumus, įskaitant tų sistemų sugebėjimą realizuoti socialistinius idealus.
- *Politinės partijos ir kitos organizacijos*, kurios save vadina socialistinėmis arba skelbia ištikimybę socializmui.

---

[4] Su panašia tendencija susiduriame ir tais atvejais, kai mėginama įrodinėti, jog tam tikros kategorijos (pavyzdžiui, pelnas, komercinė bankininkystė ir t.t.), anksčiau laikytos „kapitalistinėmis", atsirado daug anksčiau už kapitalizmą; tad jos nėra specifiškai kapitalistinės ir, vadinasi, gali būti pripažintos „socializmo".

[5] Apie įvairias socialistinių idealų formuluotes žr. Kolakowskį ir Hampshire'ą (1974).

[6] Šiuo požiūriu jos remiasi daugiausia marksistiniu istoriniu materializmu.

Akivaizdu, jog būtinas ypatingas atsargumas mėginant išgauti socialistinės sistemos apibrėžimą iš oficialių programų ar pareiškimų, kuriuos daro ketvirtoje kategorijoje įvardytos institucijos; tokiu atveju nesunku tapti sąvokų politinio manipuliavimo auka. Apie šį pavojų jau kalbėjau minėdamas neseniai darytus valdančiųjų ESPT šalių partijų pareiškimus. Tačiau panašūs pavojai gresia ir Vakarų organizacijoms, kurios priklauso ketvirtajai mūsų klasifikacijos kategorijai. Atrodo, jog ten rinkiminio žaidimo taisyklės sudarytos taip, kad daug lengviau pakeisti programą nei atvirai pakeisti partijos vardą ar jos ideologijos pavadinimą.[7] Pavyzdys gali būti Ispanijos socialistų partija, vykdanti „tečerizmo" politiką.

Taip pat nederėtų socialistines ekonomines sistemas *apibrėžti* pagal tai, kokiu mastu jos prilygsta socialistiniams idealams (bei kitokiems geriems dalykams). Veikiau jos turėtų būti apibrėžiamos pagal tam tikrus institucinius požymius. Šio reikalavimo nepaisymas veda prie vertybiškai angažuotų socializmo apibrėžimų,[8] kurie, kaip jau pažymėjau, turi būti atmesti metodologinių argumentų pagrindu. Tačiau yra dar vienas metodologinis pagrindas socialistinių idealų sąvokoms atskirti nuo socialistinių sistemų: nes tik tada šių dviejų dalykų santykis tampa teorinės ir empirinės analizės, o ne vien apibrėžimo problema. Tokia analizė gali parodyti, jog kai kurie socialistiniai idealai, tokie kaip pajamų skirtumo mažėjimas, didele dalimi yra įgyvendinti kai kuriose kapitalistinėse sistemose, pavyzdžiui, Taivane (žr. Tsiang 1988). Norėdami būti atviri tokiems atradimams, socialistinių idealų gerbėjai turi atsisakyti tų socialistinių doktrinų, kurios postuluoja griežtą priklausomybę tarp tam tikros institucinės tvarkos ir tam tikros rūšies ekonominių rezultatų.

Socialistinės ekonominės sistemos

Dabar panagrinėkime socialistines ekonomines sistemas. Teigiau, jog jos turi būti apibrėžiamos pagal tam tikrus institucinius požymius. Tačiau kokio pobūdžio institucijos atspindi skiriamuosius šių sistemų bruožus? Kokiais kriterijais reikėtų vadovautis atrenkant šiuos

---

[7] Gali būti, kad partijos pavadinimo pakeitimas yra tarytum firmos vardo pakeitimas: abiem atvejais kyla pavojus, jog dėl atsiradusios painiavos bus prarasti kai kurie „klientai".

[8] Kaip pavyzdį galima paminėti Lisičkino siūlymą, kad „socializmo egzistavimo kriterijumi turi būti ... tokie dalykai kaip darbo našumo ir gerovės (pavyzdžiui, materialaus aprūpinimo, vaikų mirtingumo ir gyvenimo trukmės) lygis bei demokratinių laisvių mastas" (cituojama pagal Ellman 1989, p. 3).

institucinius darinius? Manau, kad siekiant išvengti savavališko socialistinės sistemos sąvokos plėtimo svarbu išsaugoti bent jau pagrindinius jo pirminės reikšmės komponentus. Atsižvelgiant į šį reikalavimą dauguma mūsų veikiausiai sutiks, jog skiriamasis socialistinės ekonomikos bruožas (kurio pagrindu atsirado pats „socializmo" terminas) — tai visuomeninė gamybos priemonių nuosavybė.[9] Šio tipo nuosavybės savoka toli gražu nėra aiški ir jai išaiškinti prireiktų atskiro nagrinėjimo.[10] Tačiau, kad ir ką reikštų, ji nereiškia privačios nuosavybės. Tiesą sakant, socialistinė nuosavybė visada buvo suprantama kaip privačios nuosavybės priešybė.

Privačią nuosavybę buvo siūloma pakeisti visuomenine nuosavybe dėl dviejų pagrindinių priežasčių:

- Pajamos, gaunamos iš privačios nuosavybės (turto pajamos) buvo laikomos „neužtarnautomis". Teisėtomis buvo laikomos tik „darbinės pajamos".[11] Vienas apmaudžių šio požiūrio padarinių yra tai, kad, užuot rūpinusis įvairių pajamų dydžio skirtumais, dažnai įsikabinama tik į vienos rūšies pajamas pasmerkiant jas kaip išnaudotojiškas.
- Privati gamybos priemonių nuosavybė buvo laikoma laisvos konkurencinės rinkos instituciniu pagrindu, o pati rinka savo ruožtu buvo smerkiama kaip itin neefektyvus ekonominės veiklos koordinavimo būdas.[12]

---

[9] Viena svarbi šio apibrėžimo išimtis — tai tas socialistinės ekonominės sistemos apibrėžimas, kuris remiasi „gerovės valstybės" perskirstymo masto kriterijumi. Būtent šia prasme kalbama, pavyzdžiui, apie „švediškąjį socializmą". Šią termino vartoseną kritikavo Diehlas (1926, p. 580) teigdamas, jog tokiu atveju painiojama socialistinė santvarka su socialinėmis reformomis, kurios vykdomos kapitalizmo sąlygomis. Atrodo, jog jam pritaria *The Economist*, teigdamas, kad „socialdemokratinis visuomenės modelis yra gerovės valstybės kapitalizmas" („New Paths for Socialism", 1985).

[10] Šią ir kitas nuosavybės savokas mėginu išaiškinti kitur (žr. 4 skyrių, taip pat Balcerowicz 1987).

[11] Pajamų šaltinių (ir pajamų skirtumų) vertinimas visada išreiškia vertybinį sprendimą; tai, žinoma, pasakytina ir apie socialistų požiūrį į turto pajamas. Nors neigiamą šių pajamų vertinimą marksizmas pateikia kaip mokslo atradimą, iš tikrųjų jis grindžiamas vien Marxo savavališku „pridėtinės vertės" apibrėžimu. Įžvalgių pastabų šiuo klausimu pateikia Sowellas (1980, p. 225—227).

[12] Verta pabrėžti, jog daugeliui iškilių ankstyvųjų socialistų (įskaitant Marxą) didžiausias priešas ir pagrindinis ekonomikos sutrikimų šaltinis buvo rinkos konkurencija, kitaip sakant, ekonominės varžybos. Tad rinkos konkurencija yra nesuderinama su socialistine tradicija. Apie kai kurių ankstyvųjų socialistų pažiūras žr. Kernigą (1979). Jų požiūris į laisvą, konkurencinę rinką buvo visiškai priešingas Adamo Smith'o „nematomos rankos" vizijai.

Kartu buvo laikomasi įsitikinimo, jog įmanoma pakeisti spontaninę rinkos koordinaciją pranašesne sąmoninga ekonominės veiklos harmonizacija, t.y. centralizuotu ekonominiu planavimu. Šioje interpretacijoje privačios nuosavybės pakeitimas visuomenine grindžiamas pirmosios sąsaja su laisvąja rinka ir įsitikinimu, jog rinkos koordinaciją gali pakeisti pranašesnė ne rinkos koordinacija. Šiuo požiūriu socialistinės ekonomikos šerdis — tai rinką pakeičiantis visuotinis ekonominis planavimas, o nuosavybė smerkiama *todėl*, kad leisdama klostytis spontaniniams, anarchiniams ekonominiams santykiams ji daro tokį planavimą neįmanomą.

Tai tipiška ankstyvųjų socialistų interpretacija, kuria taip pat grindžiama Marxo socialistinės ekonominės sistemos vizija.[13] Man atrodo, didžiausią poveikį Marxo požiūriui į privačią gamybos priemonių nuosavybę padarė gamintojų „atskirumo" faktas — faktas, sąlygojantis tokią jų sąveiką, kuri veda prie „gamybos anarchijos" arba, kitaip sakant — prie rinkos konkurencijos. Būtent šis atskirumas buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios privati nuosavybė turėjo būti pakeista visuomenine.[14] Tad kiekviena visuomeninės nuosavybės samprata, kuri implikuotų šį atskirumą, iš esmės prieštarautų Marxo socializmo vizijai. Galbūt jis tikėjosi, jog harmoninga ne rinkos pagrindu besiklostanti koordinacija gali būti pasiekta be centralizacijos — savanoriškai bendradarbiaujant autonominiams gamintojams. Tačiau mes jau žinome, jog to neįmanoma pasiekti jokioje bent kiek sudėtingesnėje ekonomikoje.[15] Juk siekiant panaikinti rinką būtina apriboti įmonių autonomiją, o tai savo ruožtu sukuria vakuumą, kuris turi būti užpildytas centralizuoto planavimo. Vadinasi, nepaisant Marxo vilčių, vienintelė reali visuomeninės nuosavybės forma, suderinama su socializmo kaip ne rinkos ekonomikos vizija, — tai centralizuota valstybinė nuosavybė. Tad šiuo požiūriu „realusis socializmas" (ir „karinis komunizmas") iš esmės atitinka Marxo socialistinės vizijos turinį.[16] Šiek tiek ironizuojant galima sakyti, jog šiuo atveju kūrinys susvetimėjo kūrėjo atžvilgiu.

---

[13] Kalbėdamas apie Marxo požiūrį į socializmą remiuosi daugiausia Klocu (1980, p. 1—160). Panašią interpretaciją pateikia Nove (1983, p. 1—60); Lavoie (1985, p. 28—38).

[14] Šios interpretacijos naudai byloja tai, kad kapitalistinių akcinių bendrovių plėtrą Marxas laikė perėjimo nuo kapitalizmo prie socializmo etapu, nes rinkos mechanizmą jos vis labiau keitė planine, ne rinkos koordinacija.

[15] Utopinę ne rinkos ir kartu nehierarchinės koordinacijos idėją kritiškai analizuoja Lindbeckas (1977).

[16] Kartais iškeliamas argumentas, jog „realusis socializmas" nieko neįrodo apie Marxo socializmo modelį, nes Marxas prognozavo socializmą labiausiai išsivysčiusiose šalyse, tačiau realiai jis susikūrė atsilikusioje šalyje. Argumentas nepaliečia reikalo esmės. Reikalas tas, kad jeigu būtų mėginta diegti marksistinį socializmą labiausiai išsivysčiusiose šalyse, padariniai būtų buvę dar blogesni, nes hierarchinės koordinacijos efektyvumas tuo mažesnis, kuo sudėtingesnė ekonomika.

Nauji socializmo modeliai

Nusivylimas tradicine sovietinio tipo ekonomine sistema šalyse, kurioms ji buvo primesta, paskatino naujų socialistinės ekonomikos modelių paiešką. Čia nėra vietos aptarti šių modelių raidos istoriją. Pažymėsiu tik tai, jog reikšmingas žingsnis šiame procese buvo Bruso 1961 m. pateiktas „decentralizuotas modelis", pagal kurį decentralizuojami beveik visi einamųjų operacijų sprendimai paliekant tiesioginei centro kontrolei naujo investavimo sprendimus. Šio pobūdžio modeliais rėmėsi septintojo ir aštuntojo dešimtmečio „reformų paradigma" Lenkijoje ir Vengrijoje; jie taip pat buvo populiarūs Jugoslavijoje (Ellman 1971, p. 20). Decentralizuotas modelis reiškė dalinį atsitraukimą nuo marksistinio socializmo, nes jis leido į gamybinį procesą prasmukti kai kuriems rinkos elementams. Tačiau jis vis dėlto galėjo būti ginamas kaip marksistinis, nes svarbiausi investiciniai sprendimai atiduodami centrinio planavimo žiniai.

Tačiau šiandieną dauguma reformatorių ekonomistų labai skeptiškai vertina centralizuoto investavimo pranašumus (taip pat ir Brusas, 1988). Vyrauja požiūris, jog efektyvumą didinanti reforma turi leisti klostytis tikriems rinkos mechanizmams, tarp jų ir kapitalo rinkai. Vis dėlto dauguma iki šiol pateiktų projektų išlaiko vyraujančią visuomeninę gamybos priemonių nuosavybę. Todėl patys jų autoriai bei komentatoriai juos dažniausiai vadina „socialistinės rinkos ekonomikos" projektais. Tai verta pakomentuoti.

Visų pirma, pažymėtina, kad jeigu tokie projektai vis dar laikomi socialistiniais,[17] tai jie tikrai nepriklauso marksistinio socializmo atmainai.[18] Marksizmo požiūriu, „rinkos socializmas" yra priešybių junginys, o nuosavybė, pagal mano pateiktą Marxo interpretaciją, yra visuomeninė tik tada, kai ji panaikina gamintojų atskirumą, t.y. kai ji panaikina spontaninius komercinio pobūdžio santykius.

---

[17] Žemiau pateiktoji ištrauka iš Ludwigo von Miseso (1951) parodo, jog aptariamieji projektai, numatantys investicijų decentralizavimą, reiškia radikalų atsitraukimą nuo tradiciškai suprantamo „socializmo": „socialistinė valstybė, norėdama išlikti socialistine, negali atiduoti į kitas rankas disponavimo kapitalu, kuris leistų plėsti esamas versloves, steigti kitokias arba visiškai naujas versloves. Vargu ar galima tarti, jog kokios nors pakraipos socialistai galėtų rimtai siūlyti šią funkciją patikėti grupelei žmonių, kurie darytų tai, ką daro kapitalistai bei spekuliantai kapitalistinės sistemos sąlygomis".

[18] Tiesą sakant, kai kurie iš šių projektų primena „utopinių" socialistų (Oweno arba Lassalle'io) projektus, kur propaguojama gamintojų kooperatyvų ekonominė sistema.

Štai kodėl kiekvienam, kuris išsižada marksistinių argumentų prieš rinką, taip pat derėtų permąstyti savo ideologinį nusistatymą prieš privačią gamybos priemonių nuosavybę.

Tačiau turbūt nesuklysiu sakydamas, jog daugumai rinkos socializmo projektų autorių bei šalininkų būdvardis „socialistinis" bei su juo susijęs visuomeninės nuosavybės aukštinimas nereiškia jokio ideologinio angažavimosi. Veikiausiai jis vartojamas politinio atsargumo sumetimais. Atsižvelgiant į naujausius pokyčius socializmo stovykloje, toks atsargumas jau gali būti perdėtas.[19] Todėl, man rodos, ekonominių sistemų vertinimo neturi riboti kokie nors „izmai", o aptariant reformas — bent jau ekonomistams — nederėtų rūpintis tuo, ar siūlomi projektai tebėra suderinami su socializmo idėja. Veikiau daugiau dėmesio reikėtų skirti potencialaus jų efektyvumo klausimui, jų pajėgumui išspręsti tas sunkias ekonomines problemas, su kuriomis susiduria socialistinės šalys.

Nuorodos

Balcerowicz, L. 1987 „Remarks on the Concept of Ownership", *Oeconomica Polona*, no. 1, p. 75—95.

Brus, W. 1961 *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej* (Warsaw); vertimas į anglų kalbą — *The Market in a Socialist Economy* (London: Routledge and Kegan Paul, 1971).

—— 1988 „From Revisionism to Pragmatism", pranešimas Vienos konferencijoje „Planas ar rinka?"

Diehl, K. 1926 „Sozialismus und Kommunismus", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (Jena: Gustav Fischer), p. 578—611.

Ellman, M. 1971 *Soviet Planning Today* (Cambridge: Cambridge University Press).

—— 1989 „Intellectual Barriers to Economic Reform in the USSR" (Sopron: mimeo).

Kernig, C. *Sozialismus. Ein Handbuch* (Stuttgart: W. Kohlhammer) vol. 1.

Kloc, K. 1980 „Plan i rynek w radzieckich dyskusjach ekonomicznych 1917—1929," disertacija (Varšuva).

Kolakowski, L. & Hampshire S. (eds.) 1974 *The Socialist Idea* (London: Weidenfeld and Nicolson).

Lavoie, Don 1985 *Rivalry and Central Planning* (Cambridge: Cambridge University Press).

[19] Kaip liudijimą galiu pateikti nuorodą į Lenkijoje vykusią diskusiją dėl privataus sektoriaus, kurioje daugelis ekonomistų reikalavo didinti leistiną privačios įmonės darbuotojų skaičių ir kartu siūlė įvairius naujus skaičius. Tačiau 1988 m. pasikeitus vyriausybei 1989 m. sausį buvo priimtas įstatymas, panaikinąs visus šiuos apribojimus.

Lindbeck, A. 1977 *The Political Economy of the New Left: An Outsider's View* (New York: Harper and Row).

Malanowski, J. 1989 Interviu žurnale *Przeglad Tygodniowy*, no. 15.

Mises, L. von 1951 *Socialism: An Economic and Sociological Analysis* (New Haven: Yale University Press), originalas vokiečių kalba — 1922 m.

—— 1985 „New Paths for Socialism", *The Economist*, 21 December.

Nove, A. 1983 *The Economics of Feasible Socialism* (London: George Allen & Unwin).

Sirc, L. 1974 „Socialism and Ownership", in Kolakowski & Hampshire (eds.) *The Socialist Idea*, p. 170—183).

Sowell, T. 1980 *Knowledge and Decisions* (New York: Basic Books).

Szelenyi, I. 1988 „Eastern Europe in an Epoch of Transition Towards a Socialist Mixed Economy?" (Sopron: mimeo).

Tsiang, S. C. 1988 „Taiwan's Economic Success Demystified", *Journal of Economic Growth*, no. 1, p. 21—36.

3

*Apie „socialistinę rinkos ekonomiką"**

Rinkos ekonomikos modelių paieška socialistinėse šalyse su labiausiai reformuotomis ekonominėmis sistemomis (Vengrijoje, Jugoslavijoje, Lenkijoje) atspindi nusivylimą tų sistemų efektyvumu. Pagrįstai laikoma, kad tai nėra rinkos pobūdžio sistemos ir kad būtent šis jų bruožas iš esmės lemia jų neefektyvumą. Kita vertus, būdvardis „socialistinė", jeigu jis apskritai pasirodo reformatorių diskusijose, paprastai vartojamas pabrėžti, jog siūloma rinkos sistema tam tikrais požymiais turi skirtis nuo kapitalizmo. Tad galime apytiksliai lokalizuoti „socialistinę rinkos ekonomiką". Ji turi dar labiau nutolti nuo tradicinio sovietinio modelio (t.y. toliau negu nuo jo faktiškai nutolo labiausiai reformuotos socialistinės ekonomikos šalys), tačiau ji neturi nutolti taip, kad virstų kapitalizmo ekonomika.

Šią jos lokalizaciją galime patikslinti nurodydami tuos pakeitimus, kuriuos būtina padaryti santykinai labiausiai reformuotose socialistinėse sistemose, kad jos taptų „rinkos ekonomikos" sistemomis. Be abejo, tai priklauso nuo to, kokia reikšmė teikiama terminui „rinkos ekonomika". Mano supratimu, tai yra tokia ekonomika, kur rinkos mechanizmas yra vyraujantis koordinacijos būdas privačių gėrybių srityje, t.y. srityje gėrybių, kurios gali būti paskirstytos individualiems vartotojams. Rinkos mechanizmas, pagal jo apibrėžimą, yra horizontalus pasiūlos ir paklausos koordinavimo būdas. Tai reiškia, jog specifinių transakcijų neturi veikti joks administracinis kišimasis, pavyzdžiui, kainų administravimas arba produktų ar pramoninių prekių normavimas (racionavimas). Paklausos neriboja jokios oficialios kvotos, o jos pokyčiai gali laisvai reikštis per kainas. Kita vertus, pasiūla gali laisvai taikytis prie paklausos svyravimų

* Šio skyriaus tekstas pirmąkart pasirodė žurnale *Acta Occonomica* (Budapest) 40, Nos. 3—4 (1989), p. 184—188; jis buvo parašytas 1988 m. kaip glaustas atsakymas į seriją klausimų dėl „socialistinės" rinkos ekonomikos, išsiuntinėtų grupei ekonomistų.

tiek trumpalaikėje, tiek ilgalaikėje perspektyvoje. Pastaroji aplinkybė reiškia, jog investavimo sprendimai yra paprastai decentralizuoti. Tardami, jog decentralizuotas investavimas negali (ir neturi) būti finansuojamas vien iš įmonių pelno, darome išvadą, jog rinkos mechanizmas taip pat apima vienokios ar kitokios formos kapitalo rinką, t.y. ilgalaikių skolinamų fondų rinką.

Net labiausiai reformuota socialistinė ekonomika vis dar turi daugybę elementų, akivaizdžiai nesuderinamų su šia rinkos mechanizmo charakteristika; joje, pavyzdžiui, išlieka:

- komandinio arba racionavimo mechanizmo likučiai arba pakaitalai, tokie kaip administracinis užsienio valiutos skirstymas, atviras arba užslėptas administracinis kišimasis į gamybos struktūrą bei į užsienio prekybą,
- plačiai taikoma kainų kontrolė,
- biurokratiniai apribojimai, trukdantys įmonėms eiti į naujas rinkas,
- per biudžetą vykdomas masinis įmonių finansinių išteklių perskirstymas,
- „nomenklatūriniai" partinės valstybės principai skiriant įmonių ar bankų vadovus ir t.t.

Taigi socialistinės sistemos transformacija į rinkos ekonomikos sistemą turi pašalinti šiuos elementus.

Mūsų objektą galima lokalizuoti dar tiksliau išsiaiškinus, kokiais aspektais socialistinė ekonomika skiriasi nuo kapitalistinės. Šiuo klausimu vis dar nesutariama. Pozicijų skirtumus daugiausia lemia įvairių autorių polinkis plėsti socializmo sąvoką taip, kad būtų galima — tariamai — ją apsaugoti nuo kritikos, bent jau ankstesnės; kartu jie dažnai siūlo kai kurias radikaliai naujas permainas teigdami, jog jie vis vien išlieka — atitinkamai išplėsto — „socializmo" ribose. Pirmąją tendenciją dažniausiai galima paaiškinti nenoru pripažinti, kad ginčas dėl socializmo ir kapitalizmo palyginamojo efektyvumo pralaimėtas. Antroji tendencija dažnai atspindi siekį neutralizuoti ideologinius išpuolius prieš siūlomus pakeitimus. Socializmo sąvokos „skiedimas" veikiausiai laikomas ta kaina, kurią verta mokėti už didesnius tokių pakeitimų šansus. Iš dalies galiu suprasti šios tendencijos motyvus. Tačiau man vis dėlto atrodo, jog siekiant sąvokinio aiškumo būtina nustatyti griežtas socializmo sąvokos ribas, bent jau teorinėse diskusijose. (Tai nereiškia, kad turi būti nubrėžtos ribos siūlomiems socialistinės sistemos pakeitimams). Papildomą pagrindą tokioms riboms nubrėžti teikia abejonė, ar refor-

mistinių siekių dangstymas po išplėsto socializmo skėčiu išties gali būti veiksminga strategija, nes ji veikiausiai pervertina savo oponentų mulkinimo galimybes.

Kad būtų išvengta savavališkų socialistinės ekonomikos apibrėžimų, siūlau tokį mintinį eksperimentą: peržengus ribą, už kurios negalima šios sąvokos plėsti, būtų sugluminti iškiliausi ankstyvieji socializmo teoretikai, jeigu jie būtų tarp gyvųjų. Jei vadovausimės šiuo kriterijumi, tai turbūt visi sutiks, jog socializmas *nėra* grindžiamas privačia gamybos priemonių nuosavybe, t.y. tokia nuosavybe, kai įmonė priklauso tik arba daugiausia privatiems asmenims, kurie nebūtinai patys joje dirba.

Yra daug modelių, kurie, kaip atrodo, paiso šio reikalavimo ir, vadinasi, gali būti rinkos sistemos modeliais. Išvardysiu tik pačius svarbiausius.

1. *Ilirijos socializmas*, arba „grynoji jugoslaviška" darbininkų savivalda. „Jugoslaviška" savivalda reiškia, jog darbininkų teisė valdyti įmonę nėra grindžiama jų akcine tos įmonės nuosavybe; „grynoji" reiškia, jog, priešingai Jugoslavijos praktikai, nėra jokios užslėptos partinės valstybės kontrolės įmonių vadovybės atžvilgiu (nėra nomenklatūros).
2. *Darbininkų nuosavybė*. Pagal šį modelį darbininkai ne tik valdo savo įmones, bet jas turi išimtinės nuosavybės teise, t.y. egzistuoja įmonės akcijos, kurios visos priklauso įmonėje dirbantiems žmonėms.[1] Tai tokia darbininkų savivalda, kuri *grindžiama nuosavybe*. Vienas iš jos variantų — vadinamasis kooperacinis socializmas: darbininkų įmonės kuriamos pagal klasikinę gamintojų kooperatyvų formą: kiekvienas narys formaliai turi lygią teisę valdyti įmonę, nepriklausomai nuo įmonės turto dalies. Kooperacinis socializmas — tai nuo seno puoselėta kai kurių iškilių XIX amžiaus socialistų (pirmiausia Ferdinando Lassalle'io) idėja. Tačiau jau tada ji buvo griežtai kritikuojama apsiskelbusių „mokslinių socialistų" (Marxo, Engelso bei jų sekėjų). Kitas darbininkiškos nuosavybės variantas — balso svoris yra priklausomas nuo darbininko turimų įmonės akcijų dalies. Tačiau šis įmonės „vidaus kapitalizmas" veikiausiai jau peržengia socializmo ribas.

---

[1] Tačiau tomis akcijomis neleidžiama laisvai prekiauti, nes tai paverstų kolektyvinę nuosavybę klasikine privačia nuosavybe. Tad šis modelis neturi akcijų rinkos ir jos motyvacinių bei informacinių funkcijų.

3. *„Visuomeninio" kapitalo skolinimas.* Pagal šį modelį gamtiniai ištekliai bei pastovusis kapitalas formaliai priklauso visuomenei, tačiau yra išnuomojami už tam tikrą kainą privatiems individams arba jų grupėms;[2] tariama, jog tokiu atveju šie žmonės veikia kaip nepriklausomi verslininkai. Šią rinkos socializmo idėją jau 1922 m. siūlė Borisas Brutzkusas, atviras marksizmo kritikas. Tiboro Liska „verslo socializmas" taip pat atitinka šį modelį.
4. *Kapitalistinės institucijos be privačių kapitalistų.* Kalbama apie tokią ekonominės sistemos sampratą, kai juridiškai įmonės veikia kaip akcinės bendrovės, kurios nuosavybės teise priklauso ne privačioms institucijoms. Egzistuoja akcijų rinka, kur šios institucijos perka ir parduoda akcijas. Pagal tai, kokioms institucijoms leidžiama būti akcininkėmis, galima išskirti specifinius modelius. Vienas iš jų ypač pabrėžia valstybinės nuosavybės vaidmenį.[3] Kitas pripažįsta ir nevalstybinių institucijų, tokių kaip bankai, savivaldybės, universitetai ir pan. vaidmenį (Święcicki 1988).

   Galima įsivaizduoti dar vieną variantą: kiekviena įmonė beveik visa priklauso kai kurioms kitoms įmonėms, o jos akcijų mažuma — jos pačios darbininkams, atstovaujamiems darbininkų tarybos. Kiekvienoje įmonėje yra direktorių taryba, kuri, be kita ko, turi teisę skirti profesionalius vadovus ir atstovauti įmonės akcininkams, t.y. savo pačios personalui bei kitoms įmonėms. Taip kiekviena įmonė turėtų tam tikrų pajamų iš dividendų, mokamų kitų įmonių, ir todėl, kaip viliamasi, ji būtų suinteresuota jų didesniu pelnu. Galbūt taip būtų išugdyta neprivačių įmonių orientacija į pelną.
5. *Mišriosios sistemos.* Iki šiol kalbėjome apie grynuosius modelius. Tačiau juos taip pat galima įvairiausiais būdais kombinuoti, pavyzdžiui, derinti darbininkų nuosavybę su nuoma įvairiuose ekonomikos sektoriuose. Kitas mišriosios sistemos tipas — kai leidžiama reikštis privačiam sektoriui. Tačiau pagal čia vartojamą socializmo sąvoką šiam sektoriui gali būti suteikiamas tik antraeilis vaidmuo, net jeigu neįmanoma tiksliai nustatyti, kuriame konkrečiame šio sektoriaus plėtros taške sistema taptų nesuderinama su socializmo sąvoka. Ir, žinoma, jeigu ši sistema pripažįstama, tai šio sektoriaus plėtros ekonominė sėkmė te-

---

[2] Šios grupės nebūtinai turi būti tapačios įmonės personalui. Priešingu atveju šis modelis priklausytų Ilirijos socializmo modelių tipui.

[3] Šis modelis buvo propaguojamas Martono Tardoso.

bevyraujančioje socialistinėje ekonomikoje kažin ar gali būti laikoma socializmo nuopelnu.

Apie išvardytus modelius čia galiu pateikti tik kai kurias bendras pastabas. Pirmiausia noriu iškelti trejetą klausimų.

Pirma, ar apskritai įmanoma pereiti nuo socialistinės sistemos prie šių modelių aprašomų sistemų, ir kaip toks perėjimas galėtų įvykti? Kaip, pavyzdžiui, įveikti pasipriešinimą tų, kurių interesai prieštarauja radikaliai ekonominei reformai, arba kaip atsikratyti deficito nesigriebiant atviros infliacijos?

Antra, jeigu būtų net įmanoma šias sistemas įvesti, ar būtų įmanoma jas išlaikyti? Kitaip sakant, ar jose nėra užprogramuotų tendencijų transformuotis į kitokią sistemą? Spėju, jog šios sistemos galėtų išsilaikyti tik naudojant papildomas priemones. Pavyzdžiui, jose turėtų būti draudžiamas arba griežtai ribojamas atsiradimas bei plėtojimasis įmonių, grindžiamų kitokia juridine forma nei toji, kuria remiasi siūloma sistema. Tad visoms šioms sistemoms būdinga tai, ką galima pavadinti *uždarąja* arba *monopolistine* nuosavybės teise.[4]

Pagaliau jeigu šios sistemos net būtų įvestos ir galėtų išsilaikyti, kaip efektyviai jos veiktų? Pirmiausia šiuo atveju sunku daryti kokias nors patikimas prognozes, nes siūlomos sistemos iki šiol neturi atitikmenų tikrovėje. Jos grindžiamos labai netobulomis kapitalistinės ekonomikos fragmentų analogijomis (pavyzdžiui, su valstybine nuosavybe Italijos viešajame ekonomikos sektoriuje), teoriniais modeliais, kurie negali būti falsifikuoti dėl empirinių duomenų stygiaus (žr. gausią literatūrą Ilirijos socializmo klausimu), arba vien intuicija ir sveiku protu. Gana įdomu tai, jog patikimiau galima prognozuoti socialistinės ekonomikos su jos santykinai dideliu žmogiškuoju kapitalu rezultatus kapitalizmo sąlygomis. Yra pakankamai lyginamųjų tyrimų (pavyzdžiui, Čekoslovakijos ir Austrijos, Vengrijos ir Austrijos, Vokietijos Demokratinės Respublikos ir Vokietijos Federacinės Respublikos), kurie teikia pagrindą daryti išvadą, jog bendras šių ekonomikų efektyvumas, tad ir vidutinis gyvenimo lygis jose galėtų būti daug didesnis nei esamos sistemos sąlygomis — tiesa, sumokant už tai tam tikrą socialinę kainą, pirmiausia atviro nedarbo grėsme.

Vis dėlto ir šių sistemų efektyvumo atžvilgiu galima daryti kai kurias prognozes, tarus, kad jos gali būti įvestos ir gali išsilaikyti. Kiekvieną iš jų reikėtų nagrinėti skyrium. Tačiau čia apsiribosiu tik

[4] Plačiau apie tai žr. Balcerowiczių (1987).

keliomis pastabomis. Galbūt bent jau kai kurie šių modelių padidintų bendrą net labiausiai reformuotų socialistinių ekonomikų efektyvumą. Jie padidintų įmonių autonomiją ir atvertų daugiau erdvės konkurencijai. Tačiau, kaip atrodo, šie potencialūs efektyvumo laimėjimai būtų mažesni nei kapitalizmo sąlygomis. Tai pirmiausia lemia minėtas uždaras šių schemų nuosavybės teisės pobūdis. Dėl to būtų ribojamas naujai atsirandančių įmonių (steigiamų nepriklausomai nuo valstybės bei nuo jau egzistuojančių įmonių) srautas ir tuo būdu ribojamas naujų idėjų bei naujų konkurentų srautas.[5] Pažymėtina, jog šiuo požiūriu darbininkų nuosavybės modelis veikia geriau negu Ilirijos socializmo arba nuomos modelis, nes jo atveju privatūs individai turėtų galimybę steigti įmonę savo pačių rizika ir savo pačių labui, tiesa, tik pagal nustatytą juridinę įmonės formą. Šis apribojimas veikiausiai siaurintų verslo galimybes, palyginti su atviros nuosavybės teisės teikiamomis galimybėmis, kur potencialūs steigėjai gali laisvai rinktis iš įvairių juridinių įmonės formų, tarp jų ir privačių. Juk darbininkų valdomos įmonės potencialus steigėjas gali prarasti savo kūrinio kontrolės galią; tad šios kontrolės išlaikymas būtų rimta problema potencialiems steigėjams.

Be šių (ir kitų) bendrojo pobūdžio trūkumų kiekvienas iš minėtųjų modelių gali turėti specifinių trūkumų. Pavyzdžiui, Ilirijos socializmas veikiausiai susidurtų su problema, kaip įmonės personalą paskatinti nedidinti savo einamųjų pajamų, o daugiau lėšų skirti investavimui į įmonę. Valstybei esant vienintele arba pagrindine įmonių akcijų valdytoja gali iškilti politinio kišimosi į jų veiklą pavojus ir t.t.

Pagaliau bent jau kai kurie kapitalistinės rinkos ekonomikos trūkumai veikiausiai išliks ir socialistinėje ekonomikoje. Pirmiausia tai pasakytina apie atviro nedarbo grėsmę. Tiesą sakant, kai kurių rinkos socializmo schemų (ypač Ilirijos socializmo) grėsmė gali būti net didesnė nei kapitalizmo sąlygomis.

Atsižvelgiant į visa tai ir žinant, su kokiomis rimtomis ekonominėmis problemomis susiduria ESPT šalys, kyla klausimas, kodėl rinkos ekonomikos modelių paiešką turi riboti būdvardis „socialistinė".

Nuorodos

Balcerowicz, L. 1986 „Enterprises and economic systems, organizational adaptability and technical change", kn. H. Leipold & A. Schüller (eds.), *Zur*

[5] Plačiau apie tai žr. Balcerowiczių (1986).

Interdependenz von Unternehmens-und Wirtschaftsordnung, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, p. 189—208.

—— 1987 „Remarks on the concept of ownership", *Oeconomica Polona*, no. 1.

Bársony, J. 1982 „Tibor Liska's concept of socialist entrepreneurship", *Acta Oeconomica* 28, nos 3—4, p. 422—455.

Brutzkus, B. 1922 „Problemy narodnogo khoziaistva pri socialisticheskom stroje", *Ekonomist*, 2 (Maskva).

Święcicki, M. 1988 „Reforma wlasnościowa. Propozycje przekształceń polskiej gospodarki", mimeo.

4

*„Socialistinės apskaitos debatai" ir diskusijos reformų klausimu socialistinėse šalyse**

„Socialistinės apskaitos" (SA) debatai buvo ne kartą aptarinėjami ekonominėje literatūroje (žr., pavyzdžiui, Hoff 1949; Bergson 1948, 1967; Ward 1967; Delhaes 1983; Schoppe 1982; Neck 1982; Dore and Kaser 1984; Lavoie 1985; Bernholz 1987). Prieš Antrąjį pasaulinį karą debatų dalyviai iš „antisocialistinės" pusės buvo Ludwigas von Misesas, Borisas Brutzkusas ir Friedrichas von Hayekas; priešingai stovyklai atstovavo Fredas A. Tayloras, H. D. Dickinsonas, Oscaras Lange, Josephas A. Schumpeteris ir Maurice Dobbas.[1] Debatai tęsėsi ir po karo. Įvairios matematinės decentralizuoto planavimo procedūros buvo pasiūlytos Arrow ir Hurwiczo, Malinvaudo ir kitų (šių siūlymų apžvalgą pateikia Healas, 1973). Kai kurias problemas, iškeltas SA debatų metu, apibendrina Hurwiczas (1960) įvesdamas savąją „paskirstymo mechanizmų" (*allocation mechanisms*) sąvoką. Literatūros, kurioje gvildenama ši problema, per pastaruosius metus sparčiai daugėjo (žr. jos apžvalgą Radner 1987).

Daugelis SA debatų dalyvių telkė dėmesį į racionalios apskaitos problemą, kitaip sakant, į išteklių paskirstymo socializmo sąlygomis

---

* Šis skyrius grindžiamas mano 1985—1988 m. darbais; jis parašytas 1988 m. rudenį, gavus Friedricho Eberto fondo (Vakarų Vokietija) paramą, už kurią čia reiškiu padėką. Pirmąkart šis tekstas pasirodė 1992 m. kn. *Reform and Transformation in Eastern Europe: Soviet — Type Economics on the Threshold of Change*, edited by János Mátyás Kovács & Márton Tardos (London, Routledge).

[1] Glaustumo dėlei SA debatų puses kartais vadinu „antisocialistine" ir „socialistine". Šie apibūdinimai nurodo tik autorių poziciją debatų metu, nebūtinai išreikšdami jų politines simpatijas.

problemą. Juo labiau tai pasakytina apie SA debatų komentatorius. Tačiau padarytume klaidą, jeigu SA problemą apribotume „apskaitos problemos" klausimais, nes kai kurie jų dalyviai (daugiausia iš „antisocialistinės" pusės) kėlė ir kitokias problemas.

Šiame straipsnyje mėginsiu susieti SA debatus su diskusijomis, kurios vyko socialistinėse šalyse reformų klausimu po Antrojo pasaulinio karo, t.y. mėginsiu išsiaiškinti, kas sieja (jeigu apskritai kas nors sieja) šiuos du ekonominės minties epizodus. Kalbėdamas apie SA debatus apsiribosiu paminėtų autorių darbais. Kalbėdamas apie reformų diskusijas dėmesį sutelksiu į Lenkijos ir Vengrijos reformas. Nenagrinėsiu klausimo, kiek šių šalių reformų projektai (arba tų reformų praktika) turėjo įtakos teorinei literatūrai SA klausimu. Galiausiai nemėginsiu nustatyti SA debatuose iškeltų idėjų poveikio reformistiniams ekonomistams, t.y. nemėginsiu aiškintis, kuriems iš jų buvo žinomi SA debatai.[2]

Tad mus domina klausimas, ar SA debatai gali duoti naudos ekonomistams reformatoriams?

Pastarųjų darbus galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmąją sudaro darbai, skirti kritinei esamos (t.y. sovietinės) sistemos analizei. Šiuo atveju galima kalbėti apie diagnozę, nes siekiama išsiaiškinti silpnąsias ekonomines sistemos puses ir susieti jas su tam tikromis sistemos ypatybėmis. Kita grupė — darbai, aprašantys siūlomą naują sistemą, kuri įgyvendinta turėtų pašalinti minėtas silpnąsias puses.[3]

Pirmiausia aptarsiu SA debatų aktualumą diagnostinei reformistinių idėjų funkcijai, po to juos aptarsiu pozityvių reformistinių siūlymų požiūriu. Be abejo, sistemos diagnozė gali netiesiogiai daryti poveikį reformų siūlymams, nes ji apibrėžia geresnės sistemos paieškų kryptį.

---

[2] Tačiau galima paminėti kai kuriuos šio poveikio pavyzdžius. Dobbo (1933) mąstyseną labai paveikė sovietų ekonominė praktika. Kornai'o ir Liptáko planavimo schemos, kurios grindžiamos kiekybiniais rodikliais, yra teoriniai sovietinio tipo planavimo modeliai. 1965 m. Sovietų Sąjungoje įvesta materialaus skatinimo sistema sukėlė didžiulį analitinės literatūros srautą Vakaruose (žr. Koont & Zimbalist 1984).

[3] Kai kuriuose reformų projektuose taip pat analizuojamas perėjimo prie reformuotos sistemos kelias. Šis klausimas labai svarbus praktiniu požiūriu, tačiau literatūroje ekonominių reformų klausimu jam skiriama santykinai nedaug dėmesio.

„Socialistinės apskaitos debatai" ir socializmo nesėkmių diagnozė

EKONOMINĖS APSKAITOS PROBLEMA

Šią problemą galima suskaidyti į dvi bendro pobūdžio problemas:

1 Reikiamos ekonominės informacijos prieinamumas centralizuotai planuojant ekonomiką.
2 Informaciniai centro pajėgumai, t.y. pajėgumas surinkti ir apdoroti informaciją tokiu būdu, kad būtų galima daryti racionalius išteklių paskirstymo sprendimus.

Pradinis socializmo kritikų iššūkis lietė pirmąją problemą. Brutzkusas (1922b, p. 167—170) buvo vienas iš nedaugelio autorių, atkreipusių dėmesį į tai, kad identifikuoti vartotojų preferencijas ir kartu teisingai nustatyti vartojimo gėrybių gamybos struktūrą, kai nėra šių gėrybių rinkos, būtų santykinai nesunku tik esant labai žemam ekonominio išsivystymo lygiui.[4] Didėjant *per capita* pajamoms atsirastų didėjanti vartotojų preferencijų diferenciacija ir problema taptų labai sudėtinga. Fiziologinės normos jau negalėtų būti pakankamas vartojimo planavimo pagrindas. Prie panašių išvadų priėjo Hoffas (1949, p. 74—75, 182—183). Priešingai, Misesas, kuris laikomas pagrindiniu antisocialistinės SA debatų pusės atstovu, neskyrė ypatingo dėmesio problemoms, iškylančioms mėginant centralizuotai nustatyti vartojimo gėrybių gamybos struktūrą. Jis net teigia (1935, p. 107), jog „ekonomikos administracija [socialistinė valstybė] gali tiksliai žinoti, kokios gėrybės labiausiai reikalingos".

Antroji problema, ryškiausiai iškilusi šiuose debatuose, — tai reikiamų ekonominių duomenų neprieinamumas mėginant identifikuoti optimalią išteklių kombinaciją, galinčią duoti tam tikrą išeigą, kitaip sakant, — identifikuoti, kuris gamybos būdas yra pigiausias. Šią problemą iškelia ir Brutzkusas, ir Misesas. Abu autoriai šią tezę dedukuoja iš fakto, jog marksistinio socializmo sąlygomis nėra gamybos priemonių rinkos, ir abu mėgina parodyti, kodėl laisvos rinkos kainos yra nepakeičiama informacinė racionalios ekonominės apskaitos sąlyga. Tačiau vienu požiūriu jie skiriasi. Misesas žengia vieną žingsnį toliau — teigia, kad tik kaptalistinės institucijos

[4] Akivaizdu, kad Brutzkusas rėmėsi prielaida, jog socialistinė gamyba turi taikytis prie vartotojų preferencijų. Šią prielaidą atmetė tik nedaugelis socialistinių SA debatų dalyvių. Vienas iš jų buvo Dobbas (1933, p. 591).

gali garantuoti reikiamos ekonominės informacijos egzistavimą,[5] tuo tarpu Brutzkusas pripažįsta efektyvaus „rinkos socializmo" galimybę ir net pateikia bendrąją jo schemą (žr. trečią skirsnį).

Misesas pabrėžia, jog apskaitos problema iškyla tik dinaminėmis nuolat kintančio realaus pasaulio sąlygomis (1951, p. 122):

> tik jeigu tartume, kad socialistinė gamybos sistema statoma ant ankstesnės ekonominės laisvės sistemos pamatų ir kad ateityje nevyks jokių pokyčių, galėtume įsivaizduoti racionalų ir ekonomišką socializmą. Tačiau tik teorijoje. Stacionarinė ekonominė sistema realiai negalima. Pasaulis nuolat kinta, tad stacionarinė padėtis, nors ji reikalinga kaip abstraktaus protavimo priemonė, yra grynai teorinė konstrukcija, neturinti atitikmens realybėje.

Tad, priešingai daugelio komentatorių įsitikinimui, Miseso tezė apie racionalios apskaitos negalimybę socializmo sąlygomis liečia realųjį, o ne įsivaizduojamą ekonominės teorijos pasaulį (plg. Lavoie 1985, p. 48—77).

Socialistinės pusės atsakymas į Miseso iššūkį buvo paieška tokių planavimo procedūrų, kurios Centrinei planavimo tarybai leistų atlikti Walraso aukciono vykdytojo funkciją — nustatyti kainas bandymų ir klaidų būdu, įmonių vadovams įsakant vadovautis gerovės ekonomikos (*welfare economics*) taisyklėmis. Manoma, jog Oscaras Lange (1938) pateikė išsamiausią nematematinį šių procedūrų apibūdinimą. Vėliau jos buvo formalizuotos Kenneth'o Arrow ir Leonido Hurwiczo (1960). Kitokią jų versiją pateikė Malinvaudas (1967). Šie ekonomistai, sutelkdami dėmesį į siūlomų schemų konvergencijos savybę, įrodė, jog priėmus tam tikras svarbias prielaidas (pavyzdžiui, kad nėra paskatų problemos, nėra „eksternalitetų", nėra „masto ekonomijos") jų matematiniai modeliai konverguoja į pusiausvyrą, tenkinančią Pareto optimumo kriterijų.

Tačiau kai tik paliekame grynosios teorijos pasaulį ir mėginame

---

[5] Misesas teigia, jog kapitalistinė nuosavybė yra būtina racionalios apskaitos sąlyga, nes tik ji suteikia ekonominiams subjektams būtinąją autonomiją ir būtinąsias paskatas stengtis teisingai numatyti ateities ekonominę situaciją, taip pat ir ateities kainas. Kapitalistinės institucijos turi reikšmės racionaliai apskaitai dar ir todėl, kad jos atskiria — per bankroto mechanizmą — tuos, kurie sugeba sėkmingai užsiimti šia prognostine veikla, nuo tų, kurie to nesugeba. Tad kapitalistines institucijas, generuojančias teisingus lūkesčius, kurie savo ruožtu formuoja rinkos padėtį, Misesas laiko viešosiomis gėrybėmis (plačiau apie tai žr. Murrellą, 1983).

įsivaizduoti, kaip tos schemos veiktų realiame pasaulyje, iškyla daugybė abejonių.[6] Daugelį jų jau penktajame dešimtmetyje suformulavo Hayekas (1949, p. 181—208). Pirmiausia, dar prieš iškeldamas reikiamos informacijos prieinamumo Planavimo tarybai problemą, jis pabrėžia nepakankamus informacinius tokios tarybos pajėgumus mėginant bandymų ir klaidų keliu nustatyti kainas:

> kai <...> pradedame nagrinėti realų mechanizmą, kuris turėtų garantuoti šio pobūdžio pusiausvyrą, kyla abejonė, ar kas nors apskritai drįstų teigti, jog tokia sistema savo efektyvumu bent iš tolo gali prilygti sistemai, kur reikiami pokyčiai atsiranda dėl spontaninės tiesiogiai suinteresuotų individų veiklos.

Hayekas priduria įkandin Miseso, jog problemą lemia dinaminė realaus pasaulio prigimtis:

> Jeigu realiame pasaulyje mums tektų dorotis su daugmaž pastoviais duomenimis <...>, tai tas pasiūlymas <...> nebūtų toks visiškai nerealus. Tačiau realiame pasaulyje vyrauja nepaliaujama kaita.

Hayekas atkreipia dėmesį ir į kitas problemas: Lange's tipo schemos apeina kainų numatymo problemą ir todėl lieka neišspręstas klausimas, kas turi atsakyti už klaidingų prognozių pagrindu padarytų sprendimų padarinius; lieka neaišku, kaip gamybos vadovai gali identifikuoti ribinius kaštus ir nustatyti, kada šie kaštai prilygsta gaminamos gėrybės kainai; kokiu būdu centro nustatomos kainos gali atsižvelgti į gėrybių kokybinius skirtumus ir t.t.[7]

---

[6] Čia nekritikuojame pokarinių matematinio planavimo autorių, kurie apsiribojo grynąja teorija nieko neteigdami apie savo modelių praktinio taikymo galimybes. Tačiau to paties negalima pasakyti apie Oscarą Lange, kuris tiesiogiai atsakinėjo į Miseso mestą iššūkį. Juk Misesas pabrėžtinai kalbėjo apie realųjį pasaulį, o Lange atsakė Walraso pasauliui būdingu pasiūlymu, kurio prielaidose abstrahuojamasi nuo daugumos praktinių problemų. Tad atrodo, jog Lange arba nesuprato Miseso iššūkio, arba jį ignoravo (žr. Murrell 1983). Ankstesnėje Lange's schemos kritikoje Hoffas (1949) pažymi: „Bet kuriuo atveju Lange turėjo pasakyti, jog jo tariamas sprendimas neturi jokios praktinės vertės" (p. 188).

[7] Be to, kituose savo rašiniuose, pavyzdžiui (1935), Hayekas atkreipia dėmesį į kai kurių žinių neišreiškiamumo problemą. Jis pabrėžia, jog tam tikros žinios, kuriomis disponuoja gamybos vadovai ir kurios turi reikšmės sprendimams, jų pačių negali būti artikuliuotos ir, vadinasi, negali būti perduotos centrui. Šią idėją neseniai išrutuliojo Lavoie (1986) (žr. taip pat Sowell, 1980, p. 218—220).

Hayekas skiria nedaug dėmesio klausimui, kodėl socialistiniai gamybos vadovai turi laikytis Lange's tipo schemose numatytų taisyklių, nors tai nereiškia, jog jis nelaikė tai problema. Veikiau jis norėjo parodyti, kad *jeigu* vadovai net noriai laikytųsi šių taisyklių, sistema vis vien deramai neveiktų. Kai kurie kiti autoriai plačiau nagrinėjo su šiomis taisyklėmis susijusią *paskatų problemą* (žr., pavyzdžiui, Bergson 1967; Ward 1967; Schoppe 1982; Pickersgill & Pickersgill 1974, p. 310—314). Jie daro bendrą išvadą: jeigu atsisakome nerealistinių prielaidų apie gamybos vadovų ir centro santykių harmoniją, iškyla papildomų sunkumų, nes gamybos vadovai gali (a) teikti klaidingą informaciją apie būtinus įdėjimus bei gamybinius pajėgumus; (b) elgtis monopolistiniu būdu ribodami gamybą ir kurdami dirbtinį deficitą, kad galėtų gauti didesnes kainas; (c) reikalauti iš centro didesnių investicinių išlaidų, negu jų reikia ekonominio racionalumo požiūriu ir t.t.

Interesų konflikto pripažinimas reiškia, jog pereinama nuo analizės, grindžiamos kolektyvinių sprendimų sąvokomis (Marschako-Radnerio prasme), prie analizės, grindžiamos lošimų teorijos sąvokomis. Tiesą sakant, pastaraisiais metais įsivyravo būtent šis lošimų teorija grindžiamas požiūris į centrinio planavimo problemas. Tačiau, kaip pažymi Johnas Robertsas (1987, p. 350), pats reikšmingai prisidėjęs prie šio pobūdžio analizės plėtros, lošimų teorijos sąvokų naudojimas sprendžiant planavimo problemas remiasi bent viena iš dviejų ne itin įtikinamų prielaidų: „trumparegiškumo prielaida, esą individas, rinkdamasis, kokią informaciją jis teiks konkrečioje situacijoje, paiso tik savo paties naudos toje situacijoje", taip pat tobulo informuotumo prielaida. Pastarosios atžvilgiu jis taikliai pažymi: „realiai niekas nemano, kad individai turi tobulą informaciją vienas apie kitą; tiesą sakant, jeigu jie ją turėtų, nebūtų reikalinga jokia decentralizuota procedūra". Iš dalies tai primena Miseso ir Hayeko argumentus, prieš mėginimus analizuoti apskaitos problemą statinėje sistemoje, neatsižvelgiant į netobulos informacijos problemą.

INICIATYVA, RIZIKA, NOVACIJA

Kas pasikeistų rizikos elementų turinčioje veikloje, jeigu konkurencinė rinkos sistema, grindžiama privačių įmonių veikla, būtų pakeista visuotiniu biurokratiniu planavimu bei valstybine gamybos priemonių nuosavybe? Viena iš problemų, į kurią atkreipia dėmesį Brutzkusas (1922b, p. 53—54; 1922c, p. 57) ir Misesas (1935, p. 116—

118), — kaip socialistinės gamybos vadovus padaryti atsakingus už nuostolius, kuriuos patiria jų vadovaujamos įmonės? Jis teigia, kad nesant deramo vadovų finansinės atsakomybės mechanizmo šią tuštumą turės užpildyti smulkmeniška biurokratinė reglamentacija, saistanti vadovų iniciatyvą. Biurokratizavimo tendenciją taip pat pabrėžia Hayekas (1949, p. 198—199) analizuodamas Lange's tipo schemas, pagal kurias įmonių vadovai privalo vadovautis centro nustatytomis taisyklėmis:

> Įmonės vadovo požiūriu, bus daug svarbiau sugebėti įrodyti, jog turimų žinių pagrindu jo priimtas sprendimas buvo teisingas, negu iš tiesų priimti teisingiausią sprendimą. Jeigu tai nesukuria pačių blogiausių biurokratijos formų, tai nežinau, kas dar jas sukuria.

Biurokratinis įmonės vadovo iniciatyvos saistymas lems, anot Brutzkuso (1922c, p. 57), socialistinės ekonomikos stagnaciją, „technologinę inerciją bei konservatyvumą". Biurokratizavimą jis laiko pakankama šio reiškinio sąlyga, tačiau taip pat atkreipia dėmesį į kitą potencialią kliūtį — materialių paskatų išradėjams bei novatoriams stoką.

Kalbėdamas šiuo klausimu Hayekas (1949, p. 196—197) pabrėžia, jog būtent konkurencija skatina naujų — kaštus mažinančių — gamybos technologijų paiešką. Todėl socialistinė ekonomika, planavimu pakeičianti rinką, neturės svarbiausios novacijų diegimo paskatos. Panašią tezę kelia Hoffas (1949, p. 89). Jis pažymi, jog kapitalistinėje visuomenėje visada egzistuoja žmonių, kuriuos „nesulaikomai masina" rizikingos investicijos į technikos naujoves. Tokių žmonių yra ir socializmo sąlygomis, tačiau „jiems bus neįmanoma turėti naudos iš savo ypatingų sugebėjimų bei pasišventimo, nes socialistinė bendruomenė neleidžia savarankiškos komercinės veiklos". Tad Hoffas teigia tiesioginę priklausomybę tarp nuosavybės teisių tipo ir ekonomikos novatoriškumo laipsnio.

Kokių nuostatų laikėsi socialistinė SA debatų stovykla? Lange (1938, p. 109—110) pripažino, kad socializmo sąlygomis ekonominio gyvenimo biurokratizavimas išties gali tapti pavojumi, tačiau jis nematąs, „kaip tokio pat ar net didesnio pavojaus galima išvengti monopolistinio kapitalizmo sąlygomis".[8] Šis tariamai didėjantis mono-

[8] Plačiau apie Lange's požiūrį į biurokratizmo problemą socializmo sąlygomis žr. Kowaliką (1992).

polizmas, anot jo, taip pat sąlygoja ryškėjantį kapitalizmo nepajėgumą išnaudoti naujas technologines galimybes (p. 112—115).[9]

Schumpeteris (1962) taip pat neabejojo novacinėmis socializmo galimybėmis. Jis postuluoja, jog pramonės vadovams bus įsakyta plėtoti ekonomiškiausią gamybą, tad jie diegs naujas ir efektyvesnes technologijas (p. 178). Be to, jis mano, jog „socializmo sąlygomis teoriškai kiekvienas patobulinimas gali būti paskleistas dekretu ir lygiai taip pat greitai gali būti nutraukta bet kuri neefektyvi praktika" (p. 196).[10]

INVESTICIJŲ CENTRALIZAVIMO PADARINIAI

Pagal Lange's modelį centras nustato tik bendrą investicijų dydį, jų paskirstymas įvairioms pramonės šakoms bei įmonėms paliekamas žemesnio lygmens vadovų nuožiūrai. Hayekas (1949, p. 200—201) pažymi, jog bet koks mėginimas šį modelį taikyti praktikoje veikiausiai baigtųsi griežtai centralizuota investavimo kontrole. Pats Lange pakeitė savo poziciją galiausiai pripažindamas, kad centras turi tiesiogiai kontroliuoti investicijų paskirstymą. Tuo būdu jis perėmė savo socialistinių kritikų (Dobbo, Barano ir Sweezy'o) įsitikinimą, jog tiesioginė centralizuota investicijų kontrolė yra socializmo pranašumo prieš kapitalizmą pagrindas. Jų požiūriu, tokia kontrolė leidžia geriau koordinuoti investavimą (t.y. išvengti įdėjimų „dubliavimo"). Centras taip pat gali numatyti technologijos raidą ir pasirūpinti, kad pasirinkti investavimo projektai atspindėtų „bendrus" ekonomikos interesus. Be to, centralizuotai nustatoma kaupimo norma turi garantuoti spartesnį augimo tempą,[11] nes individualūs vartotojai šiuo požiūriu esą beviltiški trumparegiai.

---

[9] Tad lygindamas socializmą su kapitalizmu Lange naudojosi dviem skirtingomis paradigmomis. Aprašinėdamas savo siūlomą socialistinę sistemą, jis paprastai (išskyrus retus realizmo momentus, kai, pavyzdžiui, aprašo biurokratizavimą) naudoja Walraso sistemą, kurioje svarbiausios praktinės socializmo problemos paprasčiausiai apeinamos pačiose prielaidose. Tačiau apibūdindamas kapitalizmą jis naudojasi Marxo paradigma, pagal kurią kapitalizmas neišvengiamai pereina į monopolinę fazę.

[10] Neaišku, ką reiškia Schumpeterio „teoriškai". Tačiau tolesnė pastraipa leidžia suprasti, jog jis turėjo omeny realią galimybę, t.y. socializmo funkcionavimo realiame pasaulyje galimybę.

[11] Tad nors dėl investicijų centralizavimo turėjo nukentėti alokacinis efektyvumas bei vartotojo suverenumas, pats investavimo mastas, šių autorių požiūriu, turėjo garantuoti, kad per santykinai trumpą laiką vartotojų gerovė padidėtų labiau nei kapitalistinėje sistemoje, pradėjusioje nuo tokio pat išsivystymo lygio.

Antisocialistiniai kritikai atkreipė dėmesį į investicijų centralizavimo pavojus. Brutzkusas (1922b, p. 170—172) pabrėžė, jog centro investiciniai sprendimai būtų politiškai motyvuoti, tad ekonominiu požiūriu neracionalūs. Jis taip pat prognozavo, jog centralizuotas investicinių įdėjimų skirstymas skatintų žemesnes grandis, nevaržomas bankroto baimės, daryti spaudimą centrui siekiant gauti kuo didesnius investicinius išteklius. Dėl to bendra investavimo koordinacija taptų tokia prasta, kad, palyginti su ja, „kapitalistinė anarchija" atrodytų harmonijos viršūnė (Brutzkusas 1922b, p. 173). Panašiai argumentuoja Hoffas (1949, p. 206), kuris, be to, iškelia abejonių dėl centrinės valdžios pajėgumo geriau numatyti technikos raidos kryptis bei vartotojų būsimųjų preferencijų pokyčius, palyginti su „autonominėmis kapitalistinės visuomenės verslovėmis, kur vadybininkų bei savininkų pajamos priklauso nuo jų sprendimų teisingumo". Hoffas taip pat teigia, kad „jeigu centrinė valdžia nenorėtų prisipažinti padariusi klaidą, gamyba būtų plėtojama ta pačia klaidinga kryptimi, tad krizė galiausiai būtų daug skaudesnė nei konjunktūros svyravimai kapitalistinėje visuomenėje".

Kaip paaiškinti šių požiūrių į investicijų centralizavimo padarinius skirtumus? Juos veikiausiai lemia pamatinių prielaidų socialistinės valstybės atžvilgiu nesuderinamumas. Socializmo šalininkai vadovavosi nebylia prielaida, kad centrinė sprendimų priėmimo instancija neturės informacinių problemų[12] ir kad jai rūpės tik „visuomenės interesai". Antisocialistiniai kritikai laikėsi realistiškesnio požiūrio į socialistinės (kaip ir bet kurios kitos) valstybės prigimtį.

DEFICITAS

Deficitas, būdingasis socialistinės ekonomikos reiškinys, nebuvo SA debatų dėmesio centre. Tačiau ir šiuo klausimu čia galima rasti įžvalgių, daugiausia antisocialistinių kritikų, pastebėjimų. Pavyzdžiui, Brutzkusas (1922c, p. 57) teigia, jog rinkos mechanizmo pakeitimas centralizuotu planavimu lemtų kainų nelankstumą ir vartojimo gėrybių pasiūlos nejautrumą kintančiai paklausai. Atsirandantis šių gėrybių stygius savo ruožtu silpnintų darbo paskatas. Brutzkusas (1922b, p. 172) taip pat prognozavo, jog administracinis įdėjimų normavimas sukels masinį išteklių švaistymą.

[12] Santykinai decentralizuotų Lange's ir Dickinsono schemų atžvilgiu Hayekas (1949, p. 201) pažymi, jog aprašydami centralizuotos investicijų kontrolės pranašumus šie autoriai deda visas viltis į „visažinę ir visagalę kolektyvinės bendruomenės valdžią".

Deficito problemą kėlė ir Hayekas (1949, p. 193) kritikuodamas Lange's modelyje numatomą centralizuotą kainų nustatymo procedūrą. Jis pažymi, kad dėl neišvengiamų šios procedūros vėlavimų bei dėl centro nepajėgumo nustatyti kainas pagal kokybinius gėrybių skirtumus „daugybė kainų beveik visada iš esmės skirsis nuo tų kainų, kurios būtų laisvoje rinkoje". Kitaip sakant, administracinės kainos dažnai būtų nutolusios nuo pusiausvyros kainų. Tad „simuliuojama" rinka negali atstoti tikrosios rinkos.[13]

KOMENTARAI

Kas patyrė, kaip funkcionuoja socialistinė ekonomika, tas nesunkiai suvokia, jog problemos, kurias iškėlė socializmo kritikai SA debatų metu,[14] beveik visiškai atitinka sovietinio tipo ekonomikos problemas. Į tai buvo atkreipiamas dėmesys diskusijose dėl reformų, kurios vyko socialistinėse šalyse, ir tuo pagrindu keliami reformistinių programų siūlymai.

Palyginti su kritikais, kai kurie žymūs SA debatų dalyviai iš socialistinės pusės formulavo optimistines savo socialistinių schemų taikymo prognozes. Žvelgiant iš realaus socializmo perspektyvos jos atrodo gana naivios. Be jau minėto įsitikinimo investicijų centralizavimo privalumais, galima priminti Lange's (1938, p. 48—107) teiginį, jog panaikindamas privatų verslą ir įvesdamas centralizuotas kainas

---

[13] Tad, mano supratimu, terminas „rinkos socializmas" turi būti vartojamas tik kalbant apie modelius, numatančius tikrąją rinką, kurios vienas iš bruožų yra laisvosios kainos.

[14] Kritikai iškėlė ir kitokių problemų. Brutzkusas (1922, p. 58—61), pavyzdžiui, argumentavo, jog valstybinė gamybos priemonių nuosavybė ir centralizuotas planavimas nesuderinami su pilietinėmis ir politinėmis laisvėmis; šią mintį vėliau išplėtojo Hayekas. Brutzkusas (1922c, p. 62) taip pat supriešina dvi nuostatas socialinių problemų atžvilgiu: viena reikalauja visiško kapitalistinių institucijų panaikinimo tikint, kad naujoji sistema atneš visuotinę laimę; kita, kuklesnė, siekia dorotis su atskiromis socialinėmis negerovėmis. Tai primena Hayeko argumentus prieš „konstruktyvizmą" bei Popperio pateiktą „holistinės" socialinės inžinerijos kritiką.

Misesas (1951, p. 202) gali pateikti peno apmąstymui tiems reformistiniams ekonomistams, kurie mano, jog pagrindinė ekonominė realaus socializmo problema — tai politinės demokratijos stoka, o ne nuosavybės teisės pobūdis, ir kurie todėl propaguoja centrinio planavimo „demokratizavimą" arba „socializavimą". Misesas numatė šiuos „demokratinio socializmo" siūlymus ir argumentavo, kad tokioje sistemoje „opozicija visada bus pasirengusi įrodyti, kad daugiau lėšų turi būti skiriama vartojimo tenkinimui, o vyriausybė nevengs pastangų išsilaikyti valdžioje dosnumo išlaidomis".

socializmas išspręstų „eksternalitetų" problemą arba jo teiginį, kad tik socializmas gali garantuoti visą laisvos konkurencijos naudą. Schumpeteris (1962) buvo dar didesnis optimistas kalbėdamas apie didesnes, palyginti su kapitalizmu, socializmo galimybes sparčiau plėtoti technikos pažangą, užtikrinti didesnę darbo drausmę, paspartinti struktūrinę kaitą bei sumažinti valstybinio administravimo kaštus.

„Socialistinės apskaitos debatai" ir reformų projektai

Prieš nagrinėjant šią temą verta iš pradžių priminti, jog socialistinės pusės atsakymas į Miseso iššūkį buvo Tayloro, Lange's bei kitų siūlomos centrinio planavimo schemos, kuriose paliekama vietos kainoms, kitaip sakant, kur „simuliuojama" rinka. Tačiau šios schemos niekada netapo socialistinių šalių ekonomistų siūlomų reformų pagrindu. Kaip taikliai pasakė Marschakas (1973, p. 47):

> Socialistinių šalių ekonominės reformos praktikai, mėginantys decentralizuoti komandinę ekonomiką, atmeta galimybę praktiškai pasinaudoti Vakarų literatūroje siūlytais klasikiniais socialistinės ekonomikos projektais. Lange's ir Lernerio schemą, kur pusiausvyros kainas nustato centrinė valstybinė agentūra arba pelną maksimizuojantys gamybos vadovai, bei daugelį vėlesnių panašių schemų jie traktuoja nepatikliai, paniekinamai arba jas apskritai ignoruoja.

Galime pastebėti, jog ši nuostata į praktiškai orientuotas reformas yra visiškai suprantama. (Pats Marschakas iš dalies tai pripažįsta.) Būdamos ortodoksinės neoklasikinės ekonominės teorijos vediniai, šios schemos nepaiso realaus pasaulio sudėtingumo.[15] Tad mėginimas jas taikyti praktikoje arba visiškai sužlugtų, arba baigtųsi visai kitokia ekonomine sistema nei ta, kurią tos schemos numato — sistema, kuri nedaug skirtųsi nuo tradicinės centralizuotai planuojamos ekonomikos (plačiau apie tai žr. Schoppe 1982).

Štai kodėl sprendimas, kuris laikomas pagrindiniu socialistiniu atsakymu „socialistinės apskaitos" debatuose, nesusilaukė praktiš-

[15] Neoklasikinės ekonomikos reikšmę lyginamajai realaus pasaulio ekonominių sistemų (tad ir reformų ekonomikos) analizei kritiškai vertina Nelsonas (1981); Neckas (1982) ir Nove (1992). Tiesa, kai kurios naujos Vakarų ekonominės teorijos srovės gali būti reikšmingesnės reformų ekonomikai (žr. Grosfeld 1992; Kovács 1993). Tai nereiškia, jog ten pateikiami išsamūs geresnės sistemos projektai, nurodomos tik jų paieškos kryptys.

kai orientuotų socialistinių šalių reformatorių dėmesio. Tačiau gana ilgą laiką šie reformatoriai, kaip atrodo, iš esmės pritarė socialistiniams Lange's modelio kritikams pripažindami svarbiausių investicinių sprendimų centralizavimo būtinumą. Tai aiškiai matyti įtakingoje Włodzimierzo Bruso knygoje (1961); joje siūlomas decentralizuotas modelis, pagal kurį einamosios įmonių operacijos būtų iš esmės decentralizuotos, tačiau centrinė valdžia išlaikytų savo rankose tiesioginę naujų investicijų kontrolę. Atrodo, šio tipo modeliai sudarė pagrindinę Lenkijos ir Vengrijos „reformų paradigmą" septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje.[16] Tačiau devintojo dešimtmečio pabaigoje šiose šalyse liko nedaug reformistinių ekonomistų, vis dar tikinčių investicijų centralizavimo pranašumais.[17] (Į skeptikų stovyklą perėjo ir pats „decentralizuoto modelio" autorius; žr. Brus 1992). Tad nei Lange's, nei jo socialistinių oponentų schemų šiandieną nerasime buvusių socialistinių šalių reformų projektuose. 1989 m. vyrauja pažiūra, jog ekonominė reforma turi atverti kelią tikrosios rinkos funkcionavimui.

Įdomu, kad šią reformos idėją kėlė Brutzkusas (1922b, p. 180—181), vienas iš atviriausių marksistinio bei sovietinio socializmo kritikų. Jis siūlė sistemą, kurioje gamtos ištekliai bei kapitalinis fondas būtų visuomeninė nuosavybė, tačiau jais būtų leidžiama naudotis nepriklausomoms darbininkų grupėms už rentą bei palūkanas. Tad visuomenei turėtų atitekti visos nedarbinės pajamos.[18] Anot Brutzkuso, tai reikalinga ne tik socialinio teisingumo požiūriu, bet ir ekonominiu požiūriu, nes, kaip jis pabrėžia, socializmas mažina individų paskatas taupyti. Siūlomoje sistemoje tikrasis rinkos mechanizmas turėjo veikti tiek vartojimo gėrybių, tiek gamybos priemonių srityje. Ši rinkos socializmo vizija iš dalies primena Tiboro Liska „verslo socializmo" idėją (žr. Bársony 1982). Valstybinių įmonių nuomos idėja dar neseniai buvo keliama kaip viena svarbiausių Sovietų Sąjungos ekonominių reformų krypčių (Muzhin 1989). Nuo 1979 m. valstybinės žemės nuoma valstiečiams sudaro „atsakomybės sistemos" Kinijos žemės ūkyje branduolį (žr. Erling 1984).

Kai kurie SA debatų dalyviai iš socialistinės pusės taip pat siūlė „rinkos socializmo" schemas (žr. Hoff 1949, p. 139—146, 153—163).

---

[16] Ši paradigma buvo populiari ir Jugoslavijoje (žr. Ellman 1971, p. 20).

[17] Šis skepticizmas yra visiškai pagrįstas. Jau nekalbant apie minėtas abejones dėl centralizuoto investavimo pranašumų galima atkreipti dėmesį į faktą, jog investavimo centralizavimas užkerta kelią naujiems konkurentams ir apsunkina arba net padaro neįmanomą įmonių finansinės atsakomybės kontrolę. Juk šiuo atveju įmonės visada gali pasiteisinti tuo, kad jų finansinius sunkumus lemia aukštesniųjų organų investiciniai sprendimai.

[18] Pajamos už verslo paslaugas buvo įskaičiuojamos į darbo pajamas.

Pavyzdžiui, Roperis (1931, p. 60—62, cituojamas pagal Hoff 1949, p. 140), kritiškai išnagrinėjęs sistemą, grindžiamą centralizuotai nustatomomis kainomis, daro išvadą: „socialistinei bendruomenei daugiausia vilčių teikia decentralizuota organizacija, išlaikanti kiek tai įmanoma stipriąsias kapitalizmo puses".

Šis teiginys primena palyginti nesenas socialistinių šalių pastangas rasti modelį, kurį galima pavadinti *„simuliuojamu kapitalizmu"* — kapitalizmu be kapitalistų. Pagrindinė jo idėja — transformuoti esamas valstybines įmones į akcines bendroves, kurių savininkai būtų pirmiausia arba daugiausia neprivačios institucijos. Turėtų egzistuoti ir akcijų rinka, kurioje tos institucijos galėtų pirkti ir parduoti akcijas. Pagal tai, kokioms institucijoms suteikiama teisė turėti akcijas, gauname specifinius modelius. Viename iš jų pirmiausia pabrėžiamas valstybės kaip savininkės vaidmuo. Kitame tokia teisė pripažįstama ir nevalstybinėms institucijoms, tokioms kaip bankai, pensiniai fondai, savivaldybės, universitetai ir t.t. Galima įsivaizduoti dar ir kitokį variantą, kur kiekvienos įmonės savininku būtų daugiausia kai kurios kitos įmonės, o mažesnioji akcijų dalis priklausytų jos paties personalui, atstovaujamam darbininkų tarybos.[19]

Tokius siūlymus dažnai lydi reikalavimai mažinti privačių įmonių steigimo ir plėtros apribojimus. Tiesą sakant, liberalūs įstatymai privataus sektoriaus atžvilgiu Lenkijoje ir Vengrijoje buvo priimti dar iki 1989 m. Be to, šiose šalyse buvo įvykdytas ženklus užsienio investicijų liberalizavimas.

Visa tai liudija sveikintiną ekonominį pragmatizmą. Tačiau SA debatų tyrinėtojas negali neprisiminti Miseso teiginio (1951, p. 217—220), kad efektyvi socialistinės ekonomikos reforma faktiškai reikalauja grįžimo į kapitalizmą. Kiekvienu atveju galima — šiek tiek perdedant — reformistinių idėjų raidą realaus socializmo šalyse apibūdinti kaip „tolydžio vis drąsesnį kapitalizmo imitavimą".[20] Pirminis Marxo socializmo modelis priminė vieną milžinišką kapitalistinę įmonę, kur visos operacijos centralizuotos. Po to atsirado siūlymų decentralizuoti einamąsias operacijas paliekant investavimo sprendimus centro nuožiūrai, t.y. neįsileidžiant į sistemą kapitalo rinkos. Tokia sistema primena milžinišką kapitalistinę korporaciją. Tolesnis žingsnis buvo „simuliuojamas kapitalizmas", kuris toleruoja kapitalo rinką, tačiau draudžia arba smarkiai riboja privačią kapitalo nuo-

[19] Įvairūs „simuliuojamo kapitalizmo" projektai pateikiami, pavyzdžiui, kn. Tardos 1992; Antal *et al.* (eds.) (1987); Święcicki (1988); „Privatising in China" (1989).

[20] Svarbiausias nukrypimas nuo šios tendencijos — darbininkų valdomų įmonių ekonomikos modelis. Tačiau jis turi savų problemų, kurias liudija plati literatūra „Ilirijos socializmo" klausimu.

savybę. Laisvė steigti privačias įmones ir valstybinių įmonių privatizavimas yra paskutinis šio proceso etapas, ir jis patvirtina ironišką Miseso prognozę.

Nuorodos

Antal, L., Bokros, L., Csillag, I., Lengyel, L. & Matolcsy, G. (eds.) 1987 „Turnaround and reform", *Közgazdasági Szemle* 6.

Arrow, K. J., & Hurwicz, L. 1960 „Decentralization and computation in resource-allocation", in R. W. Pfouts (ed.) *Essays in Economics and Econometrics in Honour of Harold Hottelling*, Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press.

Bársony, J. 1982 „Tibor Liska's concept of socialist entrepreneurship", *Acta Oeconomica* 3—4.

Bergson, A. 1948 „Socialist economics", in Howard Ellis (ed.) *Survey of Contemporary Economics*, Philadelphia, Blakiston.

Bergson, A. 1967 „Market socialism revisited", *Journal of Political Economy* 5, 655—673.

Bernholz, P. 1987 „Information, motivation, and the problem of rational calculation in socialism", in Svetozar Pejovich (ed.) *Socialism: Institutional, Philosophical and Economic Issues*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 147—175.

Brus, W. 1961 „Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej", Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa (anglų kalba (1972) *The Market in a Socialist Economy*, London, Routledge & Kegan Paul).

—— 1992 „From revisionism to pragmatism: sketches to a self-portrait of a „reform economist", in Kovács & Tardos (eds.), *Reform and Transformation in Eastern Europe*, 136—142.

Brutzkus, B. 1922a „Problemy narodnogo choziaistva pri socialističeskom stroje" („Problems of the national economy in a socialist system"), *Ekonomist* 1, 48—65 (Maskva).

—— 1922b „Problemy narodnogo choziaistva pri socialističeskom stroje" („Problems of the national economy in a socialist system"), *Ekonomist* 2, 163—183 (Maskva).

—— 1922c „Problemy narodnogo choziaistva pri socialističeskom stroje" („Problems of the national economy in a socialist system"), *Ekonomist* 3, 54—72 (Maskva).

Delhaes, K. 1983 „Zur Diskussion über die Funktion der Preise im Sozialismus", *Arbeitsberichte zum Systemvergleich* 4, Marburg, Forschungsstelle zum Vergleich wirtschaftlicher Lenkungssysteme.

Dobb, M. 1933 „The economic theory and the problems of a socialist economy", *Economic Journal* 43, 588—598.

Dore, M. H. J., & Kaser, M. C. 1984 „The Millions of equations debate: seventy years after Barone", *Atlantic Economic Journal* 3, 30—44.

Ellman, M. 1971 *Soviet Planning Today*, University of Cambridge, Department of Applied Economics, Cambridge University Press.

Erling, J. 1984 „Reformen in der Chinesischen Landwirtschaft", in T. Bergmann, P. Grey & W. Quaisser (eds.) *Sozialistische Agrarpolitik*, Köln, Bund-Verlag, 214—231.

Grosfeld, I. 1992 „Reform economics and western economic theory: unexploited opportunities", in Kovács & Tardos (eds.), *Reform and Transformation in Eastern Europe*, 62—79.

Hayek, F. A. 1935 „The present state of the debate", in F. A. Hayek (ed.) *Collectivist Economic Planning*, London, Routledge, 201—243.

—— 1949 „Socialist calculation III: the competitive „Solution", in *Individualism and Economic Order*, London, Routledge & Kegan Paul, 181—208, perspausdinta iš *Economica* VII (26) (1940).

Heal, G. M. 1973 *The Theory of Economic Planning*, Amsterdam, North Holland.

Hoff, T. J. B. 1949 *Economic Calculation in the Socialist Society*, London, William Hodge & Co. (Norvegijoje išleista 1938 m.).

Hurwicz, L. 1960 „Optimality and informational efficiency in resource allocation mechanisms", in K. Arrow, S. Karlin & P. Suppes (eds.) *Mathematical Methods in the Social Sciences*, Stanford, Calif., Stanford University Press.

Koont, S., & Zimbalist, A. 1984 „Incentive and elicitation schemes: a critique and an extension", in A. Zimbalist, *Comparative Economic Systems: Present Views*, Boston, Kluwer-Nijhoff Publishing, 159—175.

Kovács, J. M. 1992 „Compassionate doubts about reform economics", in Kovács & Tardos (eds.), *Reform and Transformation in Eastern Europe*, 299—334.

Kovács, J. M., Tardos, M. (eds.) 1992 *Reform and Transformation in Eastern Europe: Soviet-type Economics on the Threshold of Change*, London, Routledge.

Kowalik, T. 1992 „Reform economics and bureaucracy", in Kovács & Tardos (eds.), *Reform and Transformation in Eastern Europe*, 164—176.

Lange, O. 1938 „On the economic theory of socialism", in B. J. Lippincott (ed.) *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 55—120.

Lavoie, D. 1985 *Rivalry and Central Planning: The Socialist Calculation Debate Reconsidered*, Cambridge, Cambridge University Press.

—— 1986 „The Market as a procedure for discovery and conveyance of inarticulate knowledge", *Comparative Economic Studies* 28(1), 1—19.

Malinvaud, e. 1967 „Decentralized procedures for planning", in E. Malinvaud & M. O. L. Bacharach (eds.) *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning*, London, Macmillan.

Marschak, Th. A. 1973 „Decentralizing the command economy: the study of a pragmatic strategy for reformers", in M. Bronstein (ed.) *Plan and Market: Economic Reform in Eastern Europe*, New Haven, Yale University Press, 23—64.

Mises, L. von 1935 „Economic calculation in the socialist commonwealth", in F. A. Hayek (ed.) *Collectivist Economic Planning*, London, Routledge, 87—130 (pirmasis leidimas vokiečių kalba 1920 m.).

—— 1951 *Socialism: an Economic and Sociological Analysis*, New Haven, Yale University Press (pirmasis leidimas vokiečių kalba 1922 m.).

Murrell, P. 1983 „Did the theory of market socialism answer the challenge of Ludwig von Mises? A reinterpretation of the socialist controversy", *History of Political Economy*, 92—105.

Muzhin, A. B. 1989 „Arenda gosudarstvennych predpriatii v SSSR", mimeo, Sopron.

Neck, R. 1982 „Die Sozialismusdebatte" im Lichte ausgewählter neurer Entwicklungen der ökonomischen Theorie", *Jahrbuch für Sozialwissenschaft* 2, 242—264.

Nelson, R. R. 1981 „Assessing private enterprise: an exegesis of tangled doctrine", *Bell Journal of Economics* 12(1), 93—111.

Nove, A. 1992 „Soviet reforms and western neo-classical economics", in Kovács & Tardos (eds.), *Reform and Transformation in Eastern Europe*, 103—120.

Pickersgill, G., & Pickersgill, J. E., 1974 *Contemporary Economic Systems: A Comparative View*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.

„Privatising in China" 1989 *The Economist*, 11 February, 62.

Radner, R. 1987 „Decentralization and incentives", in T. Groves, R. Radner & S. Reiter (eds.) *Information, Incentives and Economic Mechanisms: Essays in Honour of Leonid Hurwicz*, Oxford, Basil Blackwell, 4—47.

Roberts, J. 1987 in T. Groves *et al.* (eds.) *Information, Incentives and Economic Mechanisms: Essays in Honour of Leonid Hurwicz*, Oxford, Basil Blackwell, 349—374.

Roper, W. C. 1931 *The Problem of Pricing in a Socialist State*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Schoppe, S. G. 1982 „Das Problem der Wirtschaftsrechnung in einer Zentralverwaltungswirtschaft aus neuer burokratietheoretischer Sicht", *Jahrbuch für Sozialwissenschaft* 2, 225—241.

Schumpeter, J. A. 1962 (pirmasis leid. 1942) *Socialism, Capitalism, and Democracy*, New York, Harper & Row.

Sowell, Th. 1980 *Knowledge and Decisions*, New York, Basic Books.

Święcicki, M. 1988 „Reforma wlasnosciowa", mimeo, Warszawa.

Tardos, M. 1992 „The property rights in Hungary", in Kovács & Tardos (eds.), *Reform and Transformation in Eastern Europe*, 283—296.

Ward, B. 1967 *The Socialist Economy: A Study of Organizational Alternatives*, New York, Random House.

5

*Nuosavybės analizės pradmenys**

Nuosavybės teisės — tai viena iš intensyviausiai nagrinėjamų institucinės ekonomikos temų. Yra puikių gausios literatūros apžvalginių darbų (žr. pavyzdžiui, Furubotn & Pejovich 1972; De Alessi 1983). Ir vis dėlto manau, jog dar nėra sukurtas aiškus ir nuodugnus analitinis šios problematikos aparatas; o kai kurios teorinės nuosavybės teisių traktuotės man atrodo gana neadekvačios. Tai pasakytina, pavyzdžiui, apie „griežtai apibrėžtų" ir „negriežtai apibrėžtų" nuosavybės teisių dichotomiją ir apie „griežto" ir „negriežto" teisių režimo skirtumą. Šios kategorijos nėra reikiamai apibrėžtos ir yra per daug plačios. Kitas dažnas trūkumas — tai bendros institucinės sąrangos ir konkrečių institucinių darinių painiojimas. Manau, kad mums reikia aiškesnės nuosavybės faktoriaus konceptualizacijos, kurią turi sudaryti specifiškesnių ir labiau tarpusavyje susietų kintamųjų aibė. Toks sąvokinis aparatas leistų geriau suvokti kanalus, per kuriuos nuosavybė veikia ekonominį efektyvumą. Tada geriau suprastume ir šio faktoriaus kaitos padarinius, taip pat svarbiausio mūsų laiko sąjūdžio — privatizavimo — padarinius.

Šio skyriaus tikslas — pateikti tokio analitinio aparato apmatus ir jo priemonėmis suformuluoti keletą patikrinamų hipotezių. Pradėsiu nuo nuosavybės teisių problemos sąsajos su ekonominės paklausos ir pasiūlos aspektais. Po to į pagrindinius nuosavybės kintamuosius pažvelgsiu iš pasiūlos pusės. 3-iajame skirsnyje panagrinėsiu įmonių nuosavybės tipus. Tada pereisiu prie skirtingų verslo režimų ir prie jų sąryšio su ekonomikos nuosavybės struktūra bei tarpasmeniniu nuosavybės teisių pasiskirstymu. Trumpai taip pat

---

* Šis skyrius daugiausia grindžiamas mano ankstesniais rašiniais (Balcerowicz, 1986, 1987, 1989); jį parengiau būdamas vizituojančiuoju E. L. Wiegando Garbės profesoriumi Džordžtauno universitete Vašingtone 1995 m. kovą. Dėkoju Amandai Klekowski už pagalbą redaguojant šį skyrių.

aptarsiu šių teisių apsaugos lygį. Galiausiai remdamasis šia analize apibūdinsiu pagrindinius kanalus, per kuriuos nuosavybė veikia ekonomikos efektyvumą.

1. Nuosavybės faktorius ir pasiūlos bei paklausos aspektai

Nuosavybės teisių diskusijose dėmesys paprastai telkiamas į ekonomikos pasiūlos pusę, t.y. į tai, kokio tipo organizacijos gali būti kuriamos, kokios yra jų nuosavybės formos ir kokį poveikį tai daro ekonomikos efektyvumui. Tai išties svarbus analizės, kuria remiuosi tolesniuose skyriuose, aspektas. Tačiau čia norėčiau pažymėti, jog nuosavybės teisių problema taip pat gali būti siejama su ekonominės paklausos puse. Šiuo atveju reikšmingas klausimas — kiek „privati" yra perkamoji ekonomikos galia, t.y. kokiu mastu ji yra sukoncentruota valstybinių institucijų (valdininkijos ir valstybinių įmonių) rankose ir kokiu mastu ja disponuoja nevalstybiniai subjektai (privatūs vartotojai, nevalstybinės organizacijos). Valstybinio ir privataus sektoriaus santykinio svorio bendroje paklausoje skirtumai gali turėti rimtų padarinių ekonomikai. Antai valstybinei biurokratijai gali būti būdinga specifinė išlaidų struktūra, pavyzdžiui, biurokratija, gali mėginti išnaudoti jai skiriamus biudžeto išteklius kiekvienų fiskalinių metų pabaigoje tam, kad išvengtų rekėto efekto. Arba valstybinės įmonės su jų „minkštais" biudžetiniais saitais bei mažiau išreikšta orientacija į pelną savo perkamosios veiklos aspektu gali būti nuolaidesnės už privačias įmones. Dėl to santykinai didelė valstybinių organizacijų dalis bendroje paklausos struktūroje gali sumažinti paklausos kainų elastingumą. O tai turėtų rimtų infliacinių padarinių.

Analizuojant nuosavybės teisių paklausos aspektą reikia skirti valstybinių organizacijų išlaidas, finansuojamas mokesčių lėšomis (valstybinės įstaigos), nuo tų išlaidų, kurios finansuojamos iš pardavimų įplaukų (valstybinės įmonės).[1] Pirmuoju atveju paklausa „privatizuojama" mažinant tiek išlaidas, tiek mokesčius, o tai didina grynąsias piliečių pajamas. Kitas būdas perkelti perkamąją galią nuo valstybinės biurokratijos prie privačių individų — išlaikyti viešą tam tikrų paslaugų finansavimą, tačiau jį skirti individualiems vartotojams per vaučerius (pavyzdžiui, švietimo vaučerius).

---

[1] Atrodo, jog trečiasis valstybinių išlaidų komponentas, t.y. perskirstymas, neturi rimtų tiesioginių makroekonominių padarinių, nes pinigai galiausiai išleidžiami privačių individų. Tačiau didelio masto perskirstymas gali veikti galutinės paklausos sandarą ir tokiu būdu taip pat pasiūlos sandarą.

Antruoju atveju paklausa „privatizuojama" tada, kai privatizuojamos valstybinės įmonės; akivaizdu, kad įmonės yra tiekėjos vienose rinkose ir pirkėjos kitose. Šie paklausos padariniai gali būti laikomi netiesioginiais nuosavybės struktūros pokyčių pasiūlos pusėje padariniais. Tokie paklausos padariniai ypač reikšmingi, pavyzdžiui, darbo rinkai; dėl privačių įmonių orientacijos į pelną galima tikėtis, jog nominalus atlyginimų didinimas jose bus daug stipriau siejamas su produktyvumo augimu nei valstybinėse įmonėse. Kitas pavyzdys — kreditų rinka, kur valstybinės įmonės dėl savo „minkštesnių" biudžetinių saitų gali būti mažiau jautrios palūkanų dydžiui. Dėl to kreditų rinkoje, kur vyrauja valstybiniai skolininkai, bus didesnė kreditų racionavimo tikimybė negu rinkoje, kur vyrauja privačios įmonės.

2. Nuosavybės kintamieji: bendra apžvalga

Dabar pažvelkime į nuosavybės faktorių pasiūlos aspektu. Iš pradžių šį faktorių verta konceptualizuoti kaip aibę specifinių kintamųjų, sudarančių tam tikrą daugiamatę „nuosavybės erdvę". Šioje erdvėje išsidėsto įvairios alternatyvios *nuosavybės sistemos*, kur kiekvieną jų sudaro nuosavybės kintamųjų specifiniai deriniai.

Tačiau empiriškai galimi tik tam tikri jų deriniai; institucinės ekonomikos užduotis — juos identifikuoti ir paaiškinti, kokios jėgos lemia vienokį ar kitokį derinį.

Pirmasis žingsnis plėtojant šią analitinę schemą — atskirti nuosavybės *bendrąsias institucijas* (nuosavybės teisę) nuo *konkrečių nuosavybės santykių struktūrų*.[2] Pirmosios, pagal apibrėžimą, pateikia juridinių galimybių asortimentą abstraktaus asmens pasirinkimui. Antrosios — tam tikru mastu — yra konkrečios šių juridinių galimybių apraiškos, kuriamos specifinių subjektų konkrečioje visuomenėje.

Pamatiniai nuosavybės teisės apibrėžimo blokai — tai trūkstamų privačių gėrybių (pinigų, fizinių objektų, juridinių titulų, visuomeninių padėčių) bei teisių į šias gėrybes sąvokos. Nuosavybės problema iškyla tik trūkstamų privačių gėrybių atžvilgiu ir tik veikiančių subjektų pliuralizmo sąlygomis. Pertekliaus pasaulyje arba Ro-

[2] Šis skirtumas kartais formuluojamas, sekant Douglasso North'o (1990) pavyzdžiu, kaip „institucijų" ir „organizacijų" priešprieša. Mano požiūriu, tokia vartosena klaidina, nes terminas „institucija" paprastai aprėpia ir organizacijas. Plačiau apie bendrųjų institucijų ir specifinių institucinių struktūrų skirtumą žr. Balcerowiczių (1989), Pelikaną (1992).

binzono Kruzo saloje nebūtų jokių nuosavybės problemų. Realiame trūkstamų gėrybių pasaulyje nuosavybės teisę galima apibrėžti kaip tam tikrą aibę socialiai sankcionuotų taisyklių, kurios nustato žmonių priėjimo prie šių gėrybių tvarką. Šių taisyklių paskirtis — nustatyti santykius tarp trūkstamų gėrybių ir veikiančių subjektų, ir būtent šiuos santykius galima vadinti nuosavybės teisėmis. Nuosavybės teisių komponentai (tipai) gali būti įvairiai konceptualizuojami. Tradicinėje, iš Romos teisės kilusioje konceptualizacijoje išvardijamos tokios ją sudarančios teisės: teisė naudotis turtu, keisti jo pavidalą ir turinį, perleisti kitam visas teises į turtą, pavyzdžiui, jį parduodant, arba perleisti jų dalį, pavyzdžiui, jį išnuomojant (Furubotn & Pejovich 1972, 1139—1140). Naujesnėje konceptualizacijoje skiriamos sprendimų priėmimo teisės, arba valdymo teisės, ir teisės į ekonominę naudą, arba, siauriau, teisės į pajamų srautą (Grossman & Hart 1986; Balcerowicz 1986). Abu šie požiūriai neprieštarauja vienas kitam. Jie skiriasi savo apimtimi: pirmasis yra bendresnis, antrasis — labiau pritaikytas gamybos priemonių bei įmonių nuosavybės problemų analizei.

Pagal aukščiau pateiktąjį apibrėžimą, nuosavybės teisė kaip socialinė priemonė, siejanti privačias gėrybes — per nuosavybės teises — su tam tikros visuomenės individais, gali reikštis skirtingais pavidalais, t.y. ji yra kintamasis. Galima išskirti tris pagrindinius jos kintamumo aspektus: struktūrą, apibrėžtumą ir saugos lygį.

Struktūrinį aspektą geriausia nagrinėti pradedant nuo istoriškai svarbiausio nuosavybės teisių pavyzdžio, t.y. nuo Romos teisės, kuri pasižymėjo trimis skiriamaisiais bruožais: (1) ji buvo *individualistinė*: subjektas, kuriam pripažįstamos teisės, yra asmuo (arba šeima), (2) ji buvo *liberali*: šis subjektas galėjo turėti maksimalias teises, įskaitant teisę perleisti tas teises kitam, (3) kadangi galiojo sąlygos (1) ir (2), ši teisė buvo *išimtinė*: bet kurios gėrybės atžvilgiu ji griežtai dalijo visuomenę į savininkus ir ne savininkus. Romos teisė buvo atgaivinta šiuolaikinėse Vakarų šalyse (Lloyd 1977). Iš jos taip pat buvo perimtas ir išplėtotas juridinio asmens konstruktas — organizacijos arba asociacijos, turinčios visas juridines teises, išskyrus tas, kurias gali turėti tik realus asmuo. Ilgainiui susiklostė įmonių bei kitokių juridinių asmenų teisė, suteikianti jų vadovybei specialią juridinę galią valdyti jai patikėtus išteklius; tai turėjo didžiulių praktinių padarinių, nes ši raida leido akumuliuotis kapitalui ir paruošė dirvą „nuosavybės ir valdymo atskyrimui".

Romos teisė ir vakarietiškos jos atžalos savo liberaliausiu pavidalu XIX a. sukūrė tai, ką galima vadinti *klasikine privačios nuosavybės*

teise. Būtent ši teisė teikia reikiamą atskaitos tašką analizuojant dažnai aptarinėjamą nuosavybės teisių „atskiedimo" arba „silpnėjimo" problemą. Šį jų silpnėjimą būtina skirti nuo pakeitimo visiškai kita nuosavybės teise. Minėtasis silpnėjimas reiškia valdymo teisės varžymą (veikiant, pavyzdžiui, darbo saugos ar aplinkos saugos reglamentacijai) ir teisės į ekonominę naudą ribojimą (pavyzdžiui, pajamų apmokestinimo arba kainų kontrolės priemonėmis). Valdymo teisių silpninimas turi tendenciją netiesiogiai silpninti teises į pajamų srautą, nes jis gali eliminuoti pelningiausius išteklių naudojimo būdus (žr. taip pat Furubotn & Pejovich 1972, p. 1140).

Akivaizdu, kad turima omeny būtent struktūriniai nuosavybės teisės bei jos taikymo (konkrečioms nuosavybės formoms) aspektai, kai kalbama apie „griežtai struktūrizuotas" nuosavybės teises, supriešintas su kitokiomis šių teisių atmainomis (žr., pavyzdžiui, Shleifer 1994). Kalbama apie pamatinę nuosavybės teisės savybę — kad ji tam tikru būdu kanalizuoja žmogiškąją energiją ir formuoja žmogiškąją veiklą tam tikrų motyvacinių bei informacinių invariantų (savanaudiškumo motyvacija, žmogaus informacinių pajėgumų ribotumas) sąlygomis.

Struktūrinis nuosavybės teisės matmuo turi būti atskirtas nuo jos apibrėžtumo matmens. Antai įstatymas gali būti netikusiai struktūrizuotas, t.y. jis gali skatinti ekonominiu požiūriu neefektyvų ekonominį elgesį, tačiau jis gali būti visiškai apibrėžtas. Kaip pavyzdį galima paminėti įstatymo įteisintą valstybinę nuosavybę.

Trečiasis nuosavybės teisės matmuo — teisių saugos lygmuo — turi būti nagrinėjamas drauge su šia struktūra, o ne visiškai atskirai, nes šis lygmuo iš dalies priklauso nuo struktūros tipo — kai kurias struktūras gali būti sunkiau apsaugoti nei kitas.

Be to, normatyviniai teiginiai apie saugos lygmens svarbą negali būti suformuluoti nepriklausomai nuo nuosavybės teisės struktūros. Pozityvūs ekonominiai rezultatai, kuriuos sąlygoja deramai struktūrizuotos nuosavybės teisės, turi tendenciją dar labiau gerėti kylant tokių teisių saugos lygiui. Tačiau ar tai pasakytina apie netikusiai struktūrizuotas nuosavybės teises?

Nagrinėdami nuosavybės teisės struktūrinio matmens poveikį ekonominiams rezultatams turime postuluoti tam tikrą jos saugos lygį. Reikia taip pat skirti nuosavybės teisės struktūros poveikį nuo jos saugos lygio poveikio (jeigu nėra jų tarpusavio koreliacijos). Tai galima padaryti tariant, kad kiekviena alternatyvi nuosavybės teisės struktūra turi tam tikrą diapazoną alternatyvių saugos lygių ir kad tie diapazonai nėra tapatūs: kai kurių nuosavybės teisės struktūrų

atveju tas lygis gali būti aukštas, tačiau ne visų kitų atveju. Vadinasi, gali būti „persiklojančių" tų diapazonų dalių, bendrų visoms nuosavybės teisės struktūroms. Ši konceptualizacija leidžia išskirti tris nuosavybės teisės pokyčių (skirtumų) tipus:

(1) Teisės struktūros pasikeitimai nekintant saugos lygiui.
(2) Saugos lygio pasikeitimai (nekintant struktūrai).
(3) Abiejų pasikeitimai.

Literatūroje nuosavybės teisių klausimu dėmesys paprastai telkiamas į nuosavybės teisės struktūros pasikeitimus (skirtumus) nekalbant apie susijusią saugos problemą arba tylomis postuluojant, kad saugos lygis išlieka nepakitęs (kaip 1 atveju). Tačiau realiame gyvenime reikšmingus struktūros pasikeitimus veikiausiai lydi saugos lygio pasikeitimas, nes kiekvienai struktūrai būtinas vis kitoks jos apsaugos mechanizmas, o tokiam mechanizmui sukurti prireikia daugiau laiko negu naujiems įstatymams paskelbti.[3] Tai ypač pasakytina apie perėjimą nuo valstybinės nuosavybės prie klasikinės privatinės nuosavybės (žr. Shleifer 1994). Šiuo atveju procesą veikiausiai sudarys du etapai. Pirmuoju etapu radikalus nuosavybės teisės struktūros pasikeitimas bus lydimas jos saugos lygio smukimo (3 atvejis), antruoju — šis lygis gali pakilti (2 atvejis). Tad atrodo, jog pirmojo tipo pasikeitimas (struktūrinis pokytis nekintant saugos lygiui) tėra analitiškai naudinga, bet empiriškai tuščia kategorija, išskyrus neesminių struktūrinių pasikeitimų atvejus.

Tačiau antrasis nuosavybės teisės pokyčių tipas empiriškai labai svarbus. Jis apima ne tik antrąjį postsocialistinės ekonomikos institucinės transformacijos etapą, bet ir pokyčius kai kuriose besivystančiose šalyse, kur pradinis privačių nuosavybės teisių saugos lygis — dėl formalių nuosavybės teisių nebuvimo ir dėl landžios bei korumpuotos valstybinės biurokratijos — buvo labai žemas. Hernando de Soto (1988) atkreipia mūsų dėmesį į tai, kokią milžinišką praktinę reikšmę turi šios padėties pasikeitimas didesnės šių teisių apsaugos linkme. Toks pasikeitimas pelnytai gali būti laikomas atskira svarbia nuosavybės teisės kaitos kategorija.

Grįžkime prie struktūrinio šios teisės aspekto. Jį galime išskirti į dvi dalis: vienas reguliuoja vartojimo veiklą, kitas — gamybinę veiklą, t.y. liečia trūkstamas gėrybes, teikiančias pajamų srautą. Literatūroje paprastai pabrėžiama ši antroji dalis; ir tai yra pateisina-

[3] Tai tik vienas iš daugelio svarbių padarinių, kuriuos sąlygoja skirtingi įvairių institucinių pokyčių tempai (juos plačiau aptarsiu 7 ir 8 skyriuose).

ma, nes būtent čia įvyko didžiausi pokyčiai ir jie turėjo didžiausią reikšmę ekonominei gerovei. Tačiau klausimas, kodėl nuosavybės teisė vartojimo srityje kinta mažiau nei gamybos srityje ir kokie instituciniai pastarojo sektoriaus dariniai gali koegzistuoti su pirmojo sektoriaus dariniais, taip pat yra vertas dėmesio. Šiuos klausimus panagrinėsime vėliau.

Tačiau prieš tai turime įvesti mums svarbią *verslo režimo* (arba nuosavybės teisių režimo) sąvoką.[4] Ją apibrėžiame kaip tą nuosavybės teisės dalį, kuri nustato, kokio juridinio tipo įmonės gali būti steigiamos bei plėtojamos. Šio režimo skirtumai turi didžiulę reikšmę ekonominiams rezultatams tiek tiesiogiai, tiek dėl jų poveikio kitiems nuosavybės kintamiesiems. Šią temą nagrinėsime 3 skirsnyje.

Dabar prieiname prie antrosios šių kintamųjų aibės, t.y. prie konkrečių nuosavybės struktūrų. Elementariausiu pavidalu šias struktūras galima konceptualizuoti kaip tam tikrą tinklą, kuriame įmonės yra siejamos — per nuosavybės teises — su įvairių tipų savininkais ir pasiskirsto po įvairius ekonomikos sektorius. Galima išskirti tokius pagrindinius šio tinklo aspektus:

(1) Nuosavybės struktūra: skirtingų nuosavybės tipų įmonių santykinis svoris ekonomikoje. To paties nuosavybės tipo įmonių aibė sudaro atskirą nuosavybės sektorių.
(2) Tarpsektorinis įvairių nuosavybės sektorių pasiskirstymas. Šis kintamasis skiriasi nuo (1) ir turi reikšmės pats savaime, nes nuo jo priklauso valstybinio ir privataus sektoriaus efektyvumo skirtumo dydis. [5] Nors šio dydžio kaita dar nėra visiškai paaiškinta, ji yra empiriškai nustatytas faktas. Todėl viena ta pati nuosavybės struktūra esant skirtingam tarpsektoriniam nuosavybės sektorių pasiskirstymui duoda skirtingus ekonominius rezultatus. Pavyzdžiui, žala ekonomikai bus mažesnė tada, kai valstybinis sektorius bus koncentruojamas elektros tiekimo pramonėje, negu tada, kai jis vyraus žemės ūkyje.
(3) Įmonės, priklausančios tai pačiai nuosavybės kategorijai: pavyzdžiui, privačios įmonės, kurios gali turėti skirtingas *savininkų konsteliacijas*[6], t.y. skirtingus akcijų ir/arba jais disponuojančių

---

[4] Šią sąvoką taip pat galima apibrėžti kaip nuosavybės teisės tipą (atvirąjį arba uždarąjį).

[5] Tas pat pasakytina apie privačių ir darbininkų valdomų įmonių efektyvumo skirtumą.

[6] Terminą perėmiau iš Johno Scotto (1985).

subjektų tipus. Kai kurie iš šių skirtumų gali būti svarbūs; jiems skirta gausi literatūra apie „nuosavybės ir valdymo atskyrimą", apie „vadybininkų kapitalizmą", apie alternatyvius finansinių sistemų tipus (pavyzdžiui, apie Vokietijos—Japonijos modelį ir anglosaksų modelį). Jie taip pat analizuojami naujesnėse „korporacinio valdymo" teorijose. Ten kalbama apie alternatyvias didelių įmonių savininkų konsteliacijas arba — plačiau — apie subjektų bei mechanizmų, prižiūrinčių bei motyvuojančių didelių korporacijų vadybinį personalą, alternatyvias konsteliacijas.

(4) Žvelgiant į įmonių ir savininkų tinklą iš savininkų pusės galima išskirti tarpsubjektinį nuosavybės teisių į įmones pasiskirstymą. Svarbus klausimas, kuris čia iškyla, — koks yra sprendimų priėmimo galios ir turto koncentracijos mastas? Klausimas svarbus ne tik ekonominiu, bet ir politiniu požiūriu. Abiem požiūriais dar svarbesnis klausimas — koks yra cirkuliacijos mastas savininkų elite?

Išskyriau septynetą bendrų nuosavybės kintamųjų. Pirmieji trys kintamieji — struktūra, apibrėžtumas ir saugos lygis — apibūdina bendrąją nuosavybės teisę. Kiti keturi, kuriuos ką tik aptariau, apibūdina konkrečias nuosavybės institucijas. Nuosavybės teisių analizė turi išaiškinti šių kintamųjų ryšius taip, kad būtų galima atskirti tas nuosavybės sistemas, kurios empiriškai galimos, nuo tų, kurios empiriškai negalimos. Tai padeda spręsti antrą svarbiausią užduotį, t.y. išsiaiškinti alternatyvių nuosavybės sistemų bei atitinkamą nuosavybės kintamųjų ekonominį efektą.

Tolesniuose skirsniuose mėginsiu žengti keletą žingsnių šia kryptimi toliau nagrinėdamas kai kurias šiame skirsnyje paminėtas problemas — verslo režimus, jų ryšį su nuosavybės struktūra bei su tarpasmeniniu nuosavybės teisių pasiskirstymu, nuosavybės saugos lygio ryšį su jos struktūra bei pagrindinius kanalus, per kuriuos svarbiausieji nuosavybės kintamieji veikia ekonominį elgesį bei ekonominius rezultatus. Tačiau prieš tai išskiriu įmonių nuosavybės tipus, nes šia sąvoka remiasi visos kitos mano įvestos sąvokos.

3. Įmonių nuosavybės tipai

Pradėsiu nuo dviejų paruošiamųjų paaiškinimų ir po to suformuluosiu kriterijus, kuriais remiantis galima apibrėžti alternatyvius

įmonių nuosavybės tipus. Šių kriterijų pagrindu panagrinėsiu klasikinę privačią įmonę, neklasikinę privačią įmonę bei su ja susijusią savininkų konsteliacijos problemą, trumpai taip pat aptarsiu didelių įmonių monitoringo problemą. Skirsnio pabaigoje panagrinėsiu svarbiausius neprivačių įmonių tipus.

Ekonominiu požiūriu galima skirti tris organizacijų tipus: biurus, finansuojamus iš biudžeto; ne pelno organizacijas, finansuojamas daugiausia iš dovanotų lėšų; įmones, kurios iš principo yra finansuojamos iš pardavimo įplaukų. Pirmiausia iškyla įmonių alternatyvių nuosavybės tipų problema. Ne pelno organizacijos tam tikra prasme visada yra privačios, o biurai paprastai yra valstybiniai, tad norint pakeisti jų nuosavybės formą pirmiausia reikėtų paversti juos įmonėmis. Nuosavybės teorija, be kita ko, turi pateikti lyginamąją ne pelno organizacijų ir pelno siekiančių įmonių analizę bei biurų pertvarkymo į kitas organizacines formas būdus. Tačiau šiame skyriuje mane domins pagrindinis klausimas — įmonių nuosavybės tipai.

Šie tipai nurodo du dalykus. Pirmiausia, kaip juridiniai modeliai apibrėžiami, pavyzdžiui, bendrovių įstatyme. Įmonių steigėjai gali rinktis (jeigu toks pasirinkimas yra) iš šių alternatyvių modelių. Antra, nuosavybės tipas nurodo šių juridinių modelių taikymo ekonominiam gyvenimui, t.y. konkrečioms įvairių juridinių nuosavybės tipų įmonėms, rezultatus. Šiuo atveju turime abstrahuotis nuo visų tų įmonės bruožų, kurie priklauso ne nuo specifinio juridinio modelio, bet nuo kitokių faktorių, tokių kaip konkreti bendrovės istorija, jos steigėjo asmeniniai bruožai ir t.t. Įmonių nuosavybės tipo sąvoką vartosiu viena iš šių prasmių arba abiem, priklausomai nuo nagrinėjamos problemos.

Mano antrajame parengiamajame paaiškinime formuluojami trys kriterijai, pagal kuriuos apibrėžiami įvairūs įmonių nuosavybės tipai:

(1) *Nuosavybės titulo esmė.* Pagal apibrėžimą, nuosavybės titulas išreiškia alternatyvias nuosavybės teisių į įmonę „puokštes". Čia noriu atskirti kapitalistinį nuosavybės titulą nuo nekapitalistinio. Kapitalistinės nuosavybės titulas jungia valdymo teises su teisėmis į pajamų srautą ir šių teisių mastas priklauso nuo to, kokia įmonės kapitalo dalis priklauso titulo savininkui. Be to, kapitalistinės nuosavybės titulas gali būti perleistas kitam. Nekapitalistiniai nuosavybės titulai neturi šių bruožų. Pavyzdžiui,

kooperatinė nuosavybė atskiria formalias kooperatyvo nario valdymo teises nuo jo turimos įmonės kapitalo dalies (vienas asmuo, vienas balsas); tas pat galioja [mutual] bendrovėms. Nekapitalistinio nuosavybės titulo perleidimo teisė taip pat dažniausiai ribojama.

(2) *Savininkų prigimtis*. Šis kriterijus nėra priklausomas nuo nuosavybės titulo prigimties. Jeigu bendrovės pagrindinis savininkas yra valstybė, jos negalime laikyti privačia, net jeigu valstybė formaliai turi kapitalistinį nuosavybės titulą (t.y. savo juridine forma įmonė yra bendrovė, kurioje valstybė yra pagrindinis arba vienintelis savininkas). Ši įžvalga leidžia išvengti korporatyvizavimo ir privatizavimo painiojimo. Ir ji turi visiškai racionalų pagrindą. Savininkų prigimtis turi reikšmės pati savaime. Tam tikra prasme nuosavybės teorija yra savininkų — svarbiausios įmonių valdytojų klasės — teorija. Valstybė pasižymi tam tikrais specifiniais bruožais, kurie ją daro blogu savininku (žr. skirsnį 3.4).

(3) *Įmonės autonomija*. Šio pobūdžio skirtumai arba pokyčiai, žinoma, veikia valdymo teisių pokyčius (skirtumus) ir netiesiogiai — savininkų teises į likutines įmonių pajamas.

Šių trijų kriterijų pakanka tam, kad būtų galima aiškiai apibrėžti pagrindinius įmonių nuosavybės tipus. Tačiau verta pridėti dar ir ketvirtą kriterijų: įmonių maksimandą, t.y. ekonominį kintamąjį (arba kintamuosius, susijusius su įmonės veikla), kuriuo labiausiai suinteresuota jų vadovybė ir kuris todėl teikia pagrindines gaires pasirenkant veiklos tipą bei kryptį.[7] Įvesdami šį kriterijų išeiname iš formalios apibrėžimų srities ir įžengiame į substancinių, teorinių, teiginių sritį. Juk teiginiai apie įmonių maksimandus negali būti keliami vien kaip postulatai; jie turi būti dedukuojami iš prielaidų, kurios apibūdina atitinkamo tipo savininkų elgesį bei formalius įmonių nuosavybės tipų požymius. Savo ruožtu teiginiai apie savininkų elgesį turi būti grindžiami gerai argumentuota ir empiriškai patvirtinta teorija. Pavyzdžiui, valstybinių įmonių elgesio teorija turi būti grindžiama valstybės teorija.

---

[7] Sąmoningai apibrėžiu įmonės maksimandą tokiais bendrais terminais, nes noriu išvengti klausimo, ar įmonės veikia pagal maksimizavimo ar pagal pasitenkinimo (*satisficing*) principą. Mūsų tikslams pakanka išsiaiškinti, kokio pobūdžio kintamaisiais jos labiausiai suinteresuotos.

3.1 KLASIKINĖ PRIVATI ĮMONĖ

Klasikinė privati įmonė — tai savininko valdoma įmonė. Konkrečiau, tai tokia įmonė, kurios savininkas yra fizinis asmuo, [8] turintis kapitalistinį nuosavybės titulą į visą įmonės kapitalą. Be to, savininkas-valdytojas samdo darbą; įmonei taip pat būdinga visiška autonomija išorės atžvilgiu.

Siejant šiuos apibrėžimo požymius su tam tikromis realistinėmis klasikinių privačių savininkų elgesio motyvacijos prielaidomis galima nesunkiai dedukuoti ryškią klasikinių privačių įmonių orientaciją į pelną bei su ja susijusį ekonominio efektyvumo siekį. Štai kodėl klasikinė privati įmonė nesukelia beveik jokių nesutarimų tarp ekonomistų, priklausančių skirtingoms teorinėms orientacijoms. Ir iš tiesų, kai kurių kraštų (Šiaurės Italijos, Vakarų Vokietijos, Taivano, Japonijos) ekonominiai laimėjimai bent iš dalies gali būti nulemti smulkių ir vidutinių šio tipo įmonių gausos. Kai kurie poslinkiai Vakarų šalyse, pavyzdžiui, padažnėję atvejai, kai vadybininkai išsiperka savo įmones, gali būti interpretuojami kaip grįžimas prie klasikinės privačios įmonės.

3.2 NEKLASIKINĖS PRIVAČIOS ĮMONĖS: SAVININKŲ TOPOLOGIJA

Šis nuosavybės tipas atsiranda dėl trijų institucinės kaitos faktorių:

(1) Didelės bendrovės vis dažniau buvo valdomos profesionalių vadybininkų, kuriems priklausė (jeigu apskritai priklausė) tik nedidelė jos nuosavybės dalis.
(2) Tarp šių bendrovių savininkų sparčiai daugėjo institucinių savininkų dalis ir sparčiai mažėjo fizinių asmenų dalis. Tiesa, toji proporcija ir, negana to, institucinių investitorių sudėtis įvairiose Vakarų šalyse smarkiai skiriasi.
(3) Kai kurie „galutiniai" savininkai, ypač fiziniai asmenys bei pensiniai fondai, samdo profesionalius „surogatinius" savininkus (tokius kaip bankus ar fondų valdytojus). Tuo būdu klostosi nuosavybės paslaugų (kurios skiriasi nuo nuosavybės teisių) rinka. Šią rinką valdančių kontraktų pobūdžiui išsiaiškinti reikėtų papildomos analizės.

---

[8] Šį apibrėžimą galima išplėsti, kad jis apimtų ir nedidelę sprendžiamąjį balsą turinčią savininkų-valdytojų grupę.

Didžiausio dėmesio susilaukė pirmoji tendencija, ir būtent ji nuo Adamo Smith'o laikų iki šiuolaikinės institucinės ekonomikos kelia didžiausius ir iki šiol neišspręstus ekonomistų nesutarimus. [9] Didelių šiuolaikinių bendrovių elgsenos nukrypimų tipai bei jų mastas, palyginti su klasikinės privačios įmonės pelno maksimizavimo siekiu, tebėra ginčo objektas ir, tai dar svarbiau, nesutariama, ar bendrovių sektoriaus ekspansija didina ar mažina kapitalistinės ekonomikos efektyvumą. Čia negalime įsitraukti į šio ginčo detales. Reikėtų tik pabrėžti, jog kitos dvi tendencijos gali būti ne mažiau svarbios nei pirmoji ir todėl verta joms skirti daugiau dėmesio. Šiame mūsų analizės etape pakanka neklasikinę privačią įmonę apibrėžti kaip tokį nuosavybės tipą, kuris skiriasi nuo klasikinės įmonės bent dviem požiūriais: įmonės valdytojai nėra pagrindiniai jos savininkai, o yra samdomi savininkų; tarp savininkų didelę dalį sudaro (nevalstybinės) institucijos arba, tiksliau, individai, kurie atstovauja ne patys sau, bet tam tikroms organizacijoms ir kurių elgesį todėl saisto ir formuoja jų institucinis vaidmuo. Paskutinioji pastaba sugestionuoja, jog norint paaiškinti institucinių akcininkų kontroliuojamų bendrovių elgesį reikia turėti individų elgesio įvairiuose instituciniuose vaidmenyse teoriją. Ši teorija turi vadovautis bendru metodologiniu principu, pagal kurį teiginius apie individų elgesį reikia grįsti realistinėmis individų motyvacinių bei informacinių charakteristikų prielaidomis ir atitinkamų vaidmenų apibrėžimais.

Parengiamasis žingsnis šia kryptimi — tai *savininkų tipologija*; ją galima sudaryti pagal tris parametrus.

Pirma, galime išskirti fizinius asmenis, valstybę bei vietos valdžios organus ir nevalstybines organizacijas. Paskutiniąją grupę galime išskaidyti į įmones ir ne pelno organizacijas, o įmones — į finansines ir nefinansines. Finansines įmones savo ruožtu paranku suskirstyti į bankus ir nebankines institucijas.

Antra, savininkus galime padalyti į pasyviuosius ir aktyviuosius (arba „strateginius"); pastarieji pagal apibrėžimą turi tiesioginę įtaką įmonės valdymui, nes jie disponuoja pakankamai didele akcijų dalimi bei atitinkama sprendimų galia. Įdomus empirinis klausimas — koks agentų tipas vyrauja tarp aktyviųjų savininkų? Galime paminėti kapitalistus verslininkus, bankus, fondus bei venčerinio kapitalo fondus. Pastarieji sudaro svarbią *profesionalių* aktyvių savininkų kategoriją; jie specializuojasi atlikti šį vaidmenį paeiliui daugelyje įmonių, ne tik vienoje atskiroje.

Trečia, galime išskirti agentus, kurių natūralus vaidmuo prieštarauja savininko funkcijoms (t.y. skatinti valdytojus maksimizuoti

[9] Šiuos nesutarimus plačiai nagrinėja Muelleris (1993).

pelną). Šiai kategorijai priklauso pirmiausia valstybinės valdžios organai, apie kuriuos dar kalbėsime. Bankai, kurie atlieka dvigubą akcininkų ir kreditorių vaidmenį tų pačių įmonių atžvilgiu yra dar vienas, labiau ginčytinas šios kategorijos agentų pavyzdys. Apskritai konfliktas tarp natūralaus vaidmens ir savininko funkcijos turi būti laikomas aiškiu liudijimu, jog toks agentas gali būti blogas savininkas (ir/arba gali kompromituoti savo natūralų vaidmenį).

Geras savininkas, pagal apibrėžimą, skatina įmones didinti pelną keliant produktyvumą. Kad agentas galėtų būti kvalifikuojamas kaip geras savininkas, jis, mano supratimu, turi vienu metu patenkinti dvi sąlygas:

(1) Jis turi būti aktyvus savininkas;
(2) Jam turi būti būdinga stipriai išreikšta piniginė orientacija.

Piniginė orientacija (kartu su tokiomis orientacijomis kaip noras padaryti karjerą) yra natūralus daugelio fizinių asmenų bruožas, ir tie, kurie tampa savininkais, juo tikrai pasižymi. Būtent todėl klasikinėms privačioms įmonėms būdinga tokia stipri orientacija į pelną. Tokios piniginės orientacijos negalima lygiai taip pat natūraliai tikėtis iš individų instituciniuose vaidmenyse, net jeigu privačiame gyvenime jiems labai rūpi (privatūs) pinigai. Svarbiausias dalykas — ar institucinis vaidmuo leidžia, ar draudžia individo pajamų ryšį su pelnu tos įmonės, kurioje jo atstovaujama institucija yra dalininkė. Šis ryšys yra oficialiai draudžiamas viešosioms institucijoms (valstybinės ar municipalinės valdžios organuose); šio ryšio pasireiškimas korupcija akivaizdžiai kertasi su natūraliu šių institucijų vaidmeniu. Tai yra viena iš priežasčių, kodėl viešosios institucijos paprastai nėra geros savininkės. Šis ryšys gali būti oficialiai pripažįstamas įmonių, kurios yra kitų įmonių savininkės.[10] Taip pat turime atsižvelgti į tai, jog individai gali stipriai identifikuotis su įmonės valdymo organuose atstovaujamos organizacijos tikslais ir daryti įmonei spaudimą, kad toji didintų pelną. Galbūt tai pasakytina apie individus, atstovaujančius ne pelno organizacijoms, į kurias neretai įsitraukia stipriai motyvuoti žmonės.[11] Tad atsiranda įdomi galimy-

---

[10] Tačiau šiuo atveju savininkiškos priežiūros griežtumas gali sumažėti dėl kryžminės akcijų priklausomybės. Tiesa, tokio pobūdžio akcinė nuosavybė nėra būtinas įmonių kaip savininkių bruožas.

[11] Šioje analizėje verta apsvarstyti galimybę, kad ne pelno organizacijos, kur narystė grindžiama savanoriškumu, gali pritraukti žmonių, pasižyminčių ypatingomis motyvacinėmis savybėmis (Niskanen 1992). Tai yra vienas iš nedaugelio atvejų, kai aiškinant institucinių kintamųjų poveikį gali būti pateisinama ypatingų psichologinių savybių prielaida.

bė — kad ne pelno institucijos gali atlikti pelno motyvacijos vaidmenį kapitalistinėje ekonomikoje (plg. Kornai 1995). Problema, žinoma, ta, ar jų nariai yra pakankamai kompetentingi šiuose savininkų vaidmenyse.

Tačiau grįžkime prie neklasikinių privačių įmonių. Kaip ir klasikinės privačios įmonės, jos disponuoja kapitalistinės nuosavybės titulais, kurie, pagal apibrėžimą, priklauso ne valstybinės valdžios organams, o nevalstybinių agentų junginiams. Būtent šis jų bruožas garantuoja, jog savo elgsena neklasikinės privačios įmonės bus artimesnės klasikinių įmonių orientacijai, o ne tai orientacijai, kuria pasižymi kitokiems nuosavybės tipams priklausančios įmonės. Štai kodėl nepaisant visų skirtumų tarp klasikinių ir neklasikinių privačių įmonių, visas jas, mano supratimu, galima pagrįstai priskirti bendrajai privačių įmonių kategorijai.

Kapitalistiniai nuosavybės titulai, kuriais disponuoja nevalstybiniai agentai, leidžia susikurti įvairiems *nuosavybės monitoringo* mechanizmams, dėl kurių poveikio įmonės pelnas tampa svarbiu faktoriumi neklasikinės įmonės vadybininkams. Šie mechnizmai yra nuodugniai išaiškinti atitinkamoje literatūroje; todėl juos čia tik išvardysiu. Pirmiausia tai yra akcijų rinkos monitoringo funkcija, perpirkimo mechanizmas, vadybininkų rinka, akcijų opcionais grindžiami vadybiniai kontraktai bei tiesioginė aktyviųjų savininkų priežiūra. Įvairios įmonės savininkų konsteliacijos sukuria įvairias šių mechanizmų konfigūracijas, ir viena iš svarbiausių institucinės ekonomikos užduočių — įvertinti šių konfigūracijų kokybę. Šią užduotį galima išplėsti įtraukiant, kaip dažnai daroma, ir kreditorių vykdomą priežiūrą. Tokiu atveju palyginamoji analizė turi apimti visus šiuos skirtingus savininkų bei kreditorių monitoringo mechanizmų derinius. Plėtojama iki galo, analizė turi apimti visus kitus įmonių institucinės aplinkos faktorius (pavyzdžiui, rinkas, kuriose jos perka, ir rinkas, kuriose jos parduoda) ir juos nagrinėti kaip šaltinius signalų, kurie dėl įmonių maksimandų pobūdžio joms neša naudingą informaciją, t.y. formuoja įvairių veiksmų preferencinę tvarką. Tik iš tokios plačios perspektyvos galime aiškiai matyti svarbius atitinkamų monitoringo mechanizmų ryšius ir identifikuoti tuos iš jų, kurie lemia daugumos kitų paskatų mechanizmų kokybę. Konkurencija produktų rinkoje — tai bene lemianti tokio monitoringo jėga. Tik ten, kur ji veikia, galima tikėtis, jog ir kiti monitoringo mechanizmai skatins socialiai optimalius įmonės veiksmus. Tačiau reikia pridurti, jog šios konkurencijos intensyvumas iš dalies priklauso nuo įmonių nuosavybės formos bei nuo atitinkamų savininkiško monitoringo mechanizmų.

Baigdami šį skirsnį galime pateikti apibendrintą privačios įmonės apibrėžimą. Tokia įmonė: (1) turi nevalstybinį savininką arba savininkus, kurie (2) disponuoja kapitalistinės nuosavybės titulais; (3) turi didelę autonomiją valstybės atžvilgiu. Peržengdami apibrėžimo ribas galime pridurti, jog (4) privati įmonė labiau orientuota į pelną negu kitokio tipo įmonės; ir tai lemia arba jos savininko prigimtis (klasikinė privati įmonė), arba savininkų monitoringo mechanizmai (neklasikinė įmonė).

Šis apibūdinimas teikia patogų atskaitos tašką apibrėžiant įvairius neprivačių įmonių tipus; tokios įmonės bent vienu iš išvardytųjų požymių skiriasi nuo privačios įmonės.

3.3 PSEUDOPRIVAČIOS ĮMONĖS

Šis nuosavybės tipas patenkina visas privačios įmonės apibrėžimo sąlygas, išskyrus vieną — jos autonomiją drastiškai varžo valstybinė reglamentacija, o kartu varžomos ir savininkų sprendimų priėmimo teisės. Formaliai yra privatūs savininkai, disponuojantys kapitalistinės nuosavybės titulais, tačiau jie neturi lemiamo balso; svarbiausi valdymo svertai perduodami valstybinei biurokratijai.

Šiai kategorijai priklauso trys empiriniai atvejai: pirma, nominaliai privačios įmonės, pajungtos karo ekonomikos komandiniam mechanizmui (žr., pavyzdžiui, Eucken (1965) Vokietijos atveju ir J. K. Galbraith (1980) JAV atveju); antra, įmonės veikiančios besivystančių šalių valstybinio intervencionizmo bei reglamentavimo sąlygomis; jų ryškiausiu pavyzdžiu, iki dabartinių liberalizavimo reformų, galėjo būti Indija; trečia, griežtai reguliuojamos komunalinių paslaugų įmonės OECD šalyse (iki prasidedant dabartinei dereguliavimo bangai).

Daugelis šias nuosavybės formas vadina „privačiomis" remdamiesi prielaida — dažniausiai tylia, — jog nevalstybinių savininkų su kapitalistinės nuosavybės titulais egzistavimas yra pakankama sąlyga pripažinti įmonę privačia, nepaisant jos autonomijos lygio. Privati įmonė tokiu atveju virsta nepaprastai plačia kategorija, apimančia nuosavybės formas, kurios ne itin nutolsta nuo centralizuotos valstybinės nuosavybės. O tai savo ruožtu leidžia teigti, jog nuosavybė pati savaime neturi didelės reikšmės, nes ji gali koegzistuoti su įvairiais — rinkos ir ne rinkos — koordinavimo modeliais ir gali duoti labai skirtingus ekonominius rezultatus. Tokios išvados daromos minėtojo nuosavybės apibrėžimo pagrindu, t.y. kai nekreipiama dėmesio į autonomijos matmenį.

Tad šį apibrėžimą turime atmesti kaip analitiškai klaidinantį ir priimti siauresnę privačios įmonės sąvoką, kuri remiasi įmonės autonomijos prielaida. „Pseudoprivačiomis" siūlau vadinti tas įmones, kurios nutolsta nuo šio privačios įmonės apibrėžimo tuo, jog yra radikaliai varžomos valstybinio reguliavimo; nominaliai privačias įmones, kurios yra saistomos švelnesnio reguliavimo, galbūt vertėtų vadinti „kvaziprivačiomis".

Skaidydami tradicinę privačios įmonės sąvoką į privačios, pseudoprivačios ir kvaziprivačios įmonės sąvokas galime gauti svarbių analitinių rezultatų. Tokiu atveju liberalizavimas ekonomikos, kurią sudaro dviejų pastarųjų tipų įmonės, gali būti laikomas reikšmingu privatizavimo procesu, nes jis atkuria privačias įmones. Toks procesas įvyko daugelyje besivystančių šalių, bet ne socialistinės ekonomikos šalyse, kur nebuvo net pseudoprivačių įmonių. Tad sankirta tarp liberalizavimo ir privatizavimo postsocialistinės transformacijos atveju yra daug siauresnė, nei į rinką orientuotų besivystačių šalių reformų atveju.[12]

Pseudoprivačių įmonių ekonomikos liberalizavimas gali turėti dramatiškų ir pozityvių ekonominių padarinių. Pirma, pelno siekį jis nukreipia nuo politinės rentos paieškų prie ekonominės veiklos gerinimo, t.y. produktyvumo didinimo, kaštų mažinimo bei novacijų diegimo. Antra, jis atveria kelius sugebėjimams pasireikšti ir tuo išlaisvina svarbų nepiniginės motyvacijos šaltinį; ši motyvacija veikia tada, kai sprendimai priimami pakankamos autonomijos sąlygomis. Šis pasikeitimas savo ruožtu stiprina pirmojo — efektyvumą didinančio — pasikeitimo poveikį.

3.4 VALSTYBINĖS ĮMONĖS

Šį nuosavybės tipą apibrėžia jos savininkas — valstybė. Valstybė savininko vaidmenyje lemia papildomus nukrypimus nuo sąlygų, apibrėžiančių privačią įmonę.

Valstybė — tai labai savotiškas savininkas. Ji skiriasi nuo kitų savininkų bent penkiais tarpusavyje susijusiais aspektais. Pirmasis ir svarbiausias — valstybė yra politinė organizacija; tie, kurie užima aukštesnes padėtis šioje organizacijoje ir disponuoja galutinėmis nuosavybės teisėmis, veikia paskatų sistemoje, kuri radikaliai skiria-

[12] Štai kodėl stabilizavimo, liberalizavimo ir radikalaus institucinio restruktūrizavimo (žr. 7 ir 8 skyrius) atskyrimas ypač naudingas kalbant apie postsocialistinę ekonomikos transformaciją.

si nuo privačių savininkų paskatų sistemos. Šios sistemos poveikis toks, kad tipiški politikai siekia išlaikyti savo populiarumą visuomenėje nepriklausomai nuo to, ar valstybė yra demokratinė ar nedemokratinė. Tokios tendencijos derinys su įmonių kontrolės teise neišvengiamai sukelia rimtus valstybinių įmonių nukrypimus nuo pelno orientacijos. Tam tikri politiškai populiarūs veiksmai (pavyzdžiui, investavimas ekonomiškai atsilikusiuose regionuose arba užimtumo didinimas) gali mažinti pelningumą, o daugelis ekonomiškai racionalių veiksmų (pavyzdžiui, įmonių restruktūrizavimas) nėra populiarūs politiškai. Šį politizavimą „iš viršaus" dažnai sustiprina politizavimas „iš apačios" — darbuotojų bei jų profesinių sąjungų vykdomas spaudimas, kuriuo siekiama išlaikyti *status quo* arba gauti finansinę kompensaciją už politizavimo „iš viršaus" padarinius. Tokia kompensacija, žinoma, reiškia, jog valstybinės įmonės turi tendenciją veikti „minkštos" biudžetinės disciplinos Kornai'o prasme sąlygomis. Be to, absorbuodamos šalies investicines lėšas valstybinės įmonės siaurina privataus sektoriaus valdas (žr. Kikori, Nellis & Shirley 1994).

Antra, šiuolaikinė valstybė turi pinigų leidybos monopolį. Tad valstybinių įmonių subsidijavimas gali būti vykdomas infliacijos būdu.[13] Trečia, valstybė taip pat turi įstatymų leidybos monopolį, tad ji turi galimybę pakreipti teisinę sistemą taip, kad būtų proteguojamos valstybinės įmonės. Ketvirta, žmonės, disponuojantys valstybinės kontrolės teisėmis — politikai bei vieši pareigūnai, — negali turėti juridinių teisių į valstybinių įmonių pelną. Korupcija yra labai netobulas tokių teisių pakaitalas ir ji griauna pamatines viešąsias valstybės funkcijas (žr. Shleifer 1994).

Penkta, valstybinių įmonių priežiūrai neįmanoma pritaikyti nuosavybės monitoringo mechanizmų, nes šie yra grindžiami kapitalistinių nuosavybės titulų perleidimo teise. Tokie titulai turi išlikti valstybės rankose, kad įmonė ir toliau priklausytų valstybei. Vakuumą, kuris atsiranda dėl šių mechanizmų stokos, paprastai užpildo biurokratinė reglamentacija bei jos priežiūrai kuriama didžiulė administracinė organizacija.

Apibendrinant galima sakyti: politinė valstybės prigimtis kartu su jos išskirtinėmis galiomis daro ją blogu įmonių savininku. Dėl to valstybei priklausančios įmonės paprastai yra neefektyvios ir silpnai orientuotos į pelną. Manyti, kad valstybė gali sistemiškai veikti kaip

---

[13] Šis pavojus sumažėja veikiant nepriklausomam centriniam bankui, kuris atsako už pinigų stabilumą. Tačiau politinės sąlygos, kurios lemia didelio valstybinio sektoriaus atsiradimą, vargu ar bus palankios tokiam bankui atsirasti.

privatus savininkas ir kad, vadinasi, valstybinių įmonių elgesys bei rezultatai gali prilygti privačioms įmonėms, reiškia nepripažinti institucijų bei skatinimo sistemų skirtumų svarbos.

Be abejo, šie valstybės kaip savininko ir valstybinių įmonių elgsenos ypatumai gali reikštis stipriau arba silpniau, priklausomai nuo keleto faktorių, kurie lemia atsvaros jėgų galią. Pirmasis faktorius — tai valstybinio sektoriaus dydis; kuo jis didesnis, tuo mažiau tikimybės, jog jį veiks konkurencinis bei kitoks privataus sektoriaus spaudimas ir tuo didesnis bus valstybinių įmonių neefektyvumas. Tad pamokos, kurių išmoko santykinai nedidelis valstybinis sektorius, dar nieko nesako apie didelį valstybinį sektorių. Kalbant konkrečiau, jeigu nedidelis valstybinis sektorius nėra efektyvus, tai dar didesnio ekonomikos neefektyvumo galima tikėtis vyraujančiame valstybiniame sektoriuje. Antras svarbus faktorius — tai šalies dydis. Didelis mažos šalies valstybinis sektorius gali susidurti su didesne konkurencija eksporto rinkose negu proporcingai toks pat didelės šalies sektorius. Be to, valstybės dominavimas mažoje uždaroje ekonomikoje gresia šalies žlugimu. Trečias faktorius — tai sektorinis valstybinių įmonių išsidėstymas. Kaip jau minėjau, valstybinio ir privataus sektoriaus efektyvumo diferencialas kinta priklausomai nuo sektoriaus. Šio skirtumo priežastis reikia nuodugniau tirti. Veikiausiai jį lemia tarpsektoriniai būtinojo pasiūlos lankstumo skirtumai, efektyvios įmonės minimalaus dydžio skirtumai, taip pat radikalių bei rizikingų naujovių diegimo galimybių skirtumai. Valstybinės įmonės yra ypač neefektyvios sektoriuose, kuriems būdinga labai paslanki pasiūla, mažas įmonių dydis bei plačios naujovių diegimo galimybės. Visi šie bruožai konfliktuoja su mūsų aptartomis valstybinės nuosavybės ypatybėmis. Be to, jos efektyvumui ypač kenkė centralizuota valstybinė nuosavybė, egzistavusi sovietinio tipo ekonominėje sistemoje.

Galiausiai įprastas valstybinių savininkų ir kartu valstybinių įmonių elgesys gali būti suspenduojamas įvykus radikaliems politinės sistemos pokyčiams — trumpu „nepaprastosios" politikos laikotarpiu (žr. 7 skyrių). Tokiais atvejais gali sumažėti valstybinių savininkų galios[14] arba naujoji politinė vadovybė gali būti nelinkusi jomis naudotis. Tokia padėtis negali ilgai tęstis. Tarus, kad tos galios

[14] Jeigu šios galios panaikinamos, tačiau įmonės netampa privačiomis, ir jeigu jų vadovybė nesitiki greito privatizavimo, nominali valstybinė įmonė pavirsta savotiška postsocialistine „vadybininkų" įmone. Tokioms įmonėms paprastai būdingi blogiausi vadybininkų bendrovių (*managerial corporations*) elgsenos bruožai (tiekimų naudojimas ne pagal paskirtį, gigantizmas), nes pirmosios nėra saistomos tų savininkiškos priežiūros mechanizmų, kurie dar veikia pastarąsias.

nėra apskritai panaikintos, t.y. kad įmonės nėra privatizuotos, politinė įtaka paveldėtam valstybiniam sektoriui sugrįš naujomis formomis, būdingomis pasikeitusiai politinei sistemai. Politikai, išpažįstantys liberalios valstybės idėją, bus arba nušalinti nuo valdžios (arba turės atsistatydinti), nes kitoks pasirinkimas reikalautų prisitaikyti prie politinės paskatų sistemos.

3.5 DARBININKŲ VALDOMOS ĮMONĖS

Esant šiai nuosavybės formai, pagal jos apibrėžimą, formalios sprendimų priėmimo teisės lygiai paskirstomos visiems dirbantiesiems (pagal principą vienas žmogus — vienas balsas) ir, vadinasi, niekas neturi įmonės kapitalistinio nuosavybės titulo. Darbininkų valdoma įmonė gali būti arba gamintojų kooperatyvas, kurio nariai yra visi dirbantieji ir visi turi tas pačias balsavimo teises (kooperatinės nuosavybės titulą) nepriklausomai nuo turimų akcijų skaičiaus, arba ji gali būti Ilirijos įmonė, kur nėra akcijų, o sprendimų priėmimo teisė priklauso nuo darbuotojo statuso.[15] Abiem atvejais, ir tai yra lemiamas dalykas, šios teisės priklauso *nekapitalistiniams insaideriams*, t.y. asmenims, kurių pagrindinės pajamos nėra susijusios su įmonės pelnu (su pajamomis, atskaičius visus kaštus, tarp jų ir išlaidas atlyginimams).

Be abejo, reali sprendimų priėmimo galia pasiskirsto toli gražu ne taip tolygiai, kaip tai numato formalios sprendimų priėmimo teisės. Šį neatitikimą lemia informacijos pasiskirstymo tarp narių netolygumas bei tas faktas, jog daugelį savo galių jie deleguoja darbininkų tarybai. Ši taryba taip pat samdo bei atleidžia įmonės vadybininkus. Vis dėlto, net atsižvelgus į šias išlygas, nekapitalistiniai insaideriai neišvengiamai daro didelę įtaką savo įmonės planams bei veiksmams, ypač jeigu tai smulki įmonė.

Taigi, tarę, kad tokią įtaką daro nekapitalistiniai insaideriai, kurių piniginiai interesai nėra susieti su įmonės pelnu, turime daryti išvadą, jog pelnas negali būti tas dalykas, kurį maksimizuoja darbininkų valdomos įmonės. Maksimando vaidmenį atlieka kitas ekonominis kintamasis, geriau atspindintis nekapitalistinių insaiderių interesus — pridėtoji įmonės *per capita* vertė. Toks maksimandas sąly-

---

[15] Ilirijos forma — teorinis modelis, kuris atitinka įmonių savivaldos doktriną buvusioje Jugoslavijoje. Realiai tos savivaldos galios buvo smarkiai ribojamos partinio aparato įtakos, ypač įmonių vadovų skyrimo bei atleidimo, pajamų paskirstymo bei investicinių sprendimų klausimais (žr. Lydall 1984).

goja kitokį elgsenos tipą, nei sąlygotų analogiška privati, pelno siekianti įmonė. Yra parašyta daug teorinių studijų apie šių dviejų įmonės tipų palyginamąjį elgesį bei efektyvumą, pradedant Wardu (1958) ir baigiant Meade'u (1972) bei kitais. Šių teorinių studijų prognozes sunku falsifikuoti dėl to, kad realiai nedaug yra darbininkų valdomų įmonių, išties prilygstančių jų teoriniams modeliams. Vis dėlto dauguma tų prognozių intuityviai atrodo priimtinos. Bene svarbiausioji prognozė — darbininkų valdomos įmonės sukurtų mažiau darbo vietų negu analogiškos privačios įmonės. Tad ekonominė sistema, kurioje vyrautų tokios įmonės, susidurtų su didžiulio nedarbo problema. Ši prognozė neturi mūsų stebinti, jeigu atsižvelgiame į „insaiderių-autsaiderių" nedarbo teoriją, kuri sieja nedarbo lygį su insaiderių galia, t.y. su galia tų, kurie jau turi darbą. Darbininkų valdoma įmonė gali būti traktuojama kaip kraštutinis nekapitalistinių insaiderių viešpatavimo įmonėje atvejis.

3.6 TARP DARBININKŲ VALDOMOS ĮMONĖS IR KLASIKINĖS PRIVAČIOS ĮMONĖS

Čia kalbu apie tokius įmonių nuosavybės tipus, kai darbuotojai (tarp jų ir vadybininkai) turi įmonės kapitalistinės nuosavybės titulus. Viename jų gale yra egalitarinė bendrija (*partnership*), kur visi partneriai turi lygias įmonės turto dalis (tad ir lygias sprendimų priėmimo teises) ir kur nėra samdomo darbo. Iš esmės ši forma nesiskiria nuo klasikinio gamintojų kooperatyvo. Tačiau kapitalistiniai nuosavybės titulai įmonės insaideriams leidžia turėti nelygias įmonės turto dalis ir kartu nelygias teises priimant sprendimus bei paskirstant einamąsias įmonės pajamas. Tad šias įmones galima suskirstyti į nekapitalistines ir kapitalistines. Pirmosios gauna savo pagrindines pajamas iš atlyginimų; pastarosios — iš įmonės pelno. Skirtingos šių dviejų grupių proporcijos sukuria skirtingas jėgų proporcijas, taigi ir skirtingas įmonės elgsenos orientacijas. Gali susiklostyti toks galių pasiskirstymas, jog nei viena iš šių grupių neturės aiškiai lemiamo balso. Dėl tokios padėties klostysis įmonės orientacijos neapibrėžtumo sritis. Tačiau jeigu kartą kapitalistinės nuosavybės titulai bus sukoncentruoti nedidelės kapitalistinių insaiderių grupės rankose, visiems kitiems asmenims išlaikant savo rankose daug mažesnę įmonės turto dalį, tada susikurs privati įmonė su kolektyvine darbininkų nuosavybe. Tai gali būti efektyvus nuosavybės tipas, nes jis jungia stiprią orientaciją į pelną su kooperatinių santykių įmonės viduje galimybe.

O jeigu galiausiai kapitalistinius nuosavybės titulus perims nedidelė vadybininkų insaiderių grupė (arba net vienas vadybininkas), tada turėsime kitą kraštutinį atvejį — klasikinę privačią įmonę.

4. Verslo režimas, nuosavybės struktūra ir nuosavybės teisių pasiskirstymas

Pagal mūsų apibrėžimą verslo režimą (*VR*) atspindi toji nuosavybės teisės dalis, kuri nustato, kokios rūšies įmonės pagal jų nuosavybės tipus gali būti teisėtai steigiamos ir plėtojamos. Šiuolaikiniame pasaulyje galima išskirti trejetą pagrindinių *VR* tipų: uždaruosius (VR_u), atviruosius arba liberaliuosius (VR_a) ir ribojamuosius (VR_r).

VR_u, pagal apibrėžimą, pasižymi tendencija teikti monopolį tik vienam nuosavybės tipui, drausdamas visus kitus arba labai ribodamas jų plėtrą. Istoriškai populiariausias šio režimo įmonės tipas — valstybinė įmonė, kaip ESPT šalyse, arba formaliai darbininkų valdoma įmonė, kaip buvusioje Jugoslavijoje. Neapsiribojant istorine patirtimi galima taip pat įsivaizduoti uždarą verslo režimą, teikiantį pirmenybę gamintojų kooperatyvams. Tokiu atveju gautume kooperatinio socializmo atmainą. Ji skirtųsi nuo kitų VR_u variantų tuo, kad leistų privatiems asmenims steigti įmones, bet tik nustatytos kooperatyvo formos. Kalbant apskritai, VR_u visada teikia pirmenybę vienam neprivačios įmonės tipui drausdamas privačias įmones. Nėra buvę tokio VR_u, kuris mėgintų užtikrinti privačių įmonių dominavimą uždrausdamas neprivačias. Tai ne atsitiktinumo dalykas — privačioms įmonėms įsivyrauti ekonomikoje nėra būtina tokia teisinė protekcija. Jų vyravimą lemia individualaus pasirinkimo logika, apie kurią dar kalbėsime.

Atvirasis verslo režimas, VR_a, toleruoja įvairių tipų įmonių, ir privačių, ir neprivačių, pavyzdžiui, kooperatyvų, pasirinkimo laisvę. VR_a yra būdingas OECD šalims bei kai kurioms besivystančioms šalims. Šiuolaikinės liberalizavimo reformos smarkiai išplėtė šio režimo valdas.

Ribojamasis verslo režimas, VR_r, teikia monopolį valstybinėms įmonėms vienuose ekonomikos sektoriuose („komandinėse aukštumose", „strateginiuose" sektoriuose) ir toleruoja privačių įmonių steigimą bei plėtojimą kituose sektoriuose. Tačiau šalyse, veikiančiose VR_r sąlygomis, dažnai taikomos nelanksčios ir gaišlios nominaliai privačių kompanijų steigimo bei funkcionavimo priežiūros procedūros. Todėl tokių šalių ekonominei sistemai būdinga privilegijuota valstybinių įmonių padėtis bei sunki valstybinės reglamentacijos

našta, faktiškai paverčianti nominaliai privačias įmones pseudoprivačiomis arba kvaziprivačiomis (žr. 3 skirsnį). Nenuostabu, kad tokios sistemos veikia labai neefektyviai.

Kalbant apie verslo režimą iškyla du pagrindiniai klausimai. Jeigu jį traktuojame kaip priklausomą kintamąjį, pirmiausia — kodėl ir kaip atsiranda skirtingi *VR* variantai. Čia įžengiame į politinės, teisinės bei ekonominės istorijos valdas ir į politikos teoriją, kuri mėgina paaiškinti pagrindinį politikos produktą — įstatymus bei jų raidą. Kalbant konkrečiau, pirmoji problema apima perėjimą nuo feodalizmo prie laisvosios rinkos kapitalizmo XVIII ir XIX amžiuje, komunistines revoliucijas, pirmiausia Rusijoje po Pirmojo pasaulinio karo bei po Antrojo pasaulinio karo eksportuotas jos atmainas Vidurio ir Rytų Europoje, taip pat kvaziautonominę komunistinę revoliuciją Kinijoje penktajame dešimtmetyje. Be to, ji apima demokratinio kapitalizmo įstatyminio proceso bei reguliavimo teoriją ir galiausiai naująsias prokapitalistines revoliucijas buvusiose socialistinėse šalyse.

Visi šie procesai kelia rimtas analitines problemas ir abejotina, ar egzistuoja kokia nors vieninga teorija, galinti juos paaiškinti ar juo labiau juos numatyti. Svarbiausi istoriniai poslinkiai yra fundamentaliai neprognozuojami — tiek dėl atsitiktinumo faktoriaus įtakos, tiek dėl pagrindinių kintamųjų sąveikos pobūdžio kaitos. Manau, jog daugiausia, ko galima pasiekti, tai sukurti aiškinamąją schemą, kuri identifikuotų bent keletą pagrindinių institucinės kaitos determinančių. Viena iš jų — tai labai įtakingų antikapitalistinių doktrinų, tokių kaip marksizmas, vaidmuo — doktrinų, įdiegusių ankstyviesiems jų sekėjams beveik religinį tikėjimą savo teisumu. Šis vaidmuo kartu su prievartos elementais bei istorinio atsitiktinumo faktoriais daugmaž paaiškina komunistines revoliucijas Rusijoje ir Kinijoje. Kitas komunistines revoliucijas lengva paaiškinti kaip sovietų vykdytos prievartos padarinį. Įvedus komandinę ekonominę sistemą pradėjo veikti funkcinės priklausomybės. Ši sistema turėjo tam tikrą „konstitucinę" logiką — komandinis koordinavimo mechanizmas reikalavo ypatingos organizacinės struktūros, o ši struktūra galėjo būti išlaikyta tik uždarojo verslo režimo sąlygomis.

Kapitalistinių ir demokratinių revoliucijų banga buvusiose socialistinėse šalyse visus užklupo netikėtai, tad niekas negali vaizduotis turėjęs gerą prognostinę socialistinio (ir postsocialistinio) pasaulio teoriją. Tačiau vėlgi galima pateikti tam tikrą *ex post facto* paaiškinimą. Manau, kad jame turi būti kalbama apie tam tikrų sisteminių jėgų ir atsitiktinumo faktoriaus sąveiką. Pirmiausia didėjo atotrūkis tarp oficialiosios doktrinos teiginių ir tikrovės — neatitiki-

mas, kurį dar labiau išryškino šiuolaikinės žiniasklaidos priemonės. Atsitiktinumo faktorius pasireiškė tuo, kad į valdžią iškilo tokie asmenys (svarbiausia, Gorbačiovas), kurie suvokė šį atotrūkį ir ėmėsi reformų, tiesa, nesiekdami visiškai išardyti pačią sistemą. Tačiau kai įvykiai pakrypo — pagrindinių dalyvių nuostabai — būtent šia linkme, jėga nebuvo panaudota jiems blokuoti veikiausiai dėl valdžios viršūnių sprendimo, o ne dėl to, kad buvo jau per vėlu. Vėl suveikė istorinio atsitiktinumo faktoriai. Kapitalistinės ir demokratinės revoliucijos mažesnėse socialistinėse šalyse glaudžiai siejosi su įvykiais buvusioje Sovietų Sąjungoje bei su sovietų grėsmės mažėjimu. Ši sąsaja buvo silpniausia Lenkijoje, kur dar iki Gorbačiovo reformų 1980—1981 m. Solidarumo era veikiausiai paskatino rimtai permąstyti visą ideologiją ir politiką.

Šios didžiulės permainos radikaliai pakeitė ir verslo režimą. Kitokius šių režimų pasikeitimus, pavyzdžiui, perėjimą nuo VR_r prie VR_a, kuris įvyko daugelyje besivystančių šalių, galima paaiškinti kaip kelių tarpusavyje susijusių faktorių padarinį: tų šalių ekonominė krizė, sukelta etatistinės ekonominės politikos; kultūrinė difuzija perimant pozityvią liberalių reformų kitose šalyse (pavyzdžiui, Čilėje) patirtį; ekonominio vystymosi doktrina sugrįžusi prie klasikinės ekonomikos tiesų ir pabrėžianti privataus verslo bei laisvosios rinkos reikšmę; galiausiai faktas, jog ši sena „naujoji" doktrina buvo perimta tarptautinių finansinių institucijų, teikiančių geidžiamą finansinę paramą. Pastarasis faktorius daug lėmė tose postsocialistinėse šalyse, kur vidaus politinės jėgos nebuvo pakankamai stiprios, kad pačios savaime pakreiptų jų politiką ekonominio leberalizavimo linkme.

Jeigu verslo režimą traktuojame kaip nepriklausomą (egzogeninį) faktorių, tada jo atžvilgiu iškyla antras klausimas — kaip jis veikia kitus institucinius kintamuosius? Mano požiūriu, šis klausimas yra pamatinis teorinės institucinės ekonomikos klausimas. Jis leidžia daryti aiškias, falsifikuojamas dviejų anksčiau minėtų nuosavybės faktorių prognozes, t.y. kalbėti apie nuosavybės struktūrą (*NS*) ir tarpagentinį nuosavybės teisių pasiskirstymą (*AP*).

Nuosavybės struktūra kinta priklausomai nuo santykinio privataus ir neprivataus sektoriaus dydžio. Galima skirti tris svarbiausius *NS* tipus — kapitalistinį, NS_k (kur vyrauja privatus sektorius), socialistinį, NS_s (kur vyrauja socialistinės, t.y. valstybės arba darbininkų valdomos įmonių formos), ir mišrųjį, arba tarpinę NS_m formą.

Įvardykime pradinę *NS* padėtį kaip NS^0, jos galutinę padėtį praėjus keleriems metams nuo momento t_0 — kaip NS''. Tarkime, kad

VR^T reiškia verslo režimą, kuris galioja nuo t_0 iki t_n (T žymi laikotarpį tarp t_0 ir t_n). Remdamiesi šiomis prielaidomis galime suformuluoti teiginius apie *VR* ir *NS* priklausomybes:

Teiginys (1). Jeigu $NS^0 = NS_k^0$ ir $VR^T = VR_a^T$ ir jeigu nėra vykdoma periodinė nacionalizacija, tai $NS^n = NS_k^n$.

Kalbant paprasčiau, atviras verslo režimas yra pakankama paveldėtosios kapitalistinės nuosavybės struktūros išlikimo sąlyga.

Teiginys (2). Jeigu $NS^0 = NS_s^0$ arba NS_m^0 ir $VR^T = VR_0^T$ ir jeigu nėra vykdoma periodinė nacionalizacija, tai $NS^n \rightarrow NS_k^n$.

Atvirasis verslo režimas turi tendenciją transformuoti paveldėtąją socialistinę arba mišriąją nuosavybės struktūrą į kapitalistinę.

Teiginys (3). Jeigu $NS^0 = NS_s^0$ ir $VR^T = VR_k^T$, tai $NS^n = NS_k^T$.

Kitaip sakant, uždarasis verslo režimas yra būtina ir pakankama sąlyga išlikti paveldėtai (arba įvestai) socialistinei nuosavybės struktūrai. Panašiai:

Teiginys (4). Jeigu $NS^0 = NS_m^0$ ir $VR^T = VR_r^T$, tai $NS^n = NS_m^n$.

Tik ribojamasis verslo režimas gali išlaikyti paveldėtąją mišrią nuosavybės struktūrą.

Teiginys (5). Jeigu $NS^0 = NS_k^0$, bet $VR^T = VR_k^T$, tai $NS^n \rightarrow NS_m^n$ *arba* NS_s^n.

Privačios verslininkystės blokavimas turi tendenciją transformuoti paveldėtąją kapitalistinę nuosavybės struktūrą į mišriąją arba socialistinę, nes tokia padėtis implikuoja, jog valstybė monopolizuoja naujų investicijų sritį.

Visi šie teiginiai grindžiami individualaus pasirinkimo logika — visais atvejais, kai privatūs steigėjai turi galimybę rinktis neprivačios arba privačios nuosavybės tipą, jie paprastai renkasi pastarąjį, nes jis jiems teikia didžiausias pajamų srauto kontrolės teises. Tad VR_0 visai natūraliai išsaugo arba sukuria NS_k, jeigu valstybė nevykdo privačių savininkų ekspropriacijos. Tam, kad atsirastų kapitalistinė nuosavybės struktūra, visai nebūtina drausti neprivačios nuo-

savybės formas. Ji atsiranda spontaniškai, jeigu žmonės turi pasirinkimo laisvę. Šia prasme privataus verslo ekonomika yra natūralioji visuomenės padėtis. Nėra tokios šiuolaikinės kultūros, kur VR_a nesukurtų verslo žmonių pasiūlos bei verslo įmonių srauto.[16] Tad šiuo požiūriu kultūriniai faktoriai yra antriniai institucinių determinančių, tokių kaip *VR*, atžvilgiu.

Reikia padaryti išlygą teiginio (2) atveju, kur sakoma, jog VR_a paprastai transformuoja paveldėtąją socialistinę (arba mišriąją) nuosavybės struktūrą į kapitalistinę. Laiko tarpas, kurio reikalauja tokia transformacija, gali būti gana ilgas, o paveldėtas valstybinis sektorius per tą laiko tarpą veikiausiai absorbuos visuomenės santaupų didžiumą. Todėl įvedant VR_a būtina tuo pat metu transformuoti NS_s į privačių įmonių struktūras — įvykdyti tikrąjį privatizavimą.

Teiginys (3) apibūdina socialistinės revoliucijos esmę: kai vienu metu vykdomas nacionalizavimas ir privačios verslininkystės draudimas — siekiant išvengti privataus sektoriaus grįžimo (pavyzdžiui, pasikeitus padėčiai, kurią apibūdina teiginys (2)). Tad socializmas reiškia tai, kad iš žmonių atimamos jų ekonominės teisės ir tuo būdu užkertamas kelias grįžti į natūralią ekonominę visuomenės padėtį.

Pažvelkime, viena vertus, į *VR* ir *NS* santykį ir, kita vertus, į tarpagentinį įmonės nuosavybės teisių pasiskirstymą. Čia galime suformuluoti keletą teiginių, apibrėžiančių pradinį šių teisių pasiskirstymą (AP^0):

> *Teiginys (6).* Jeigu AP^0 labai sukoncentruotas, o $VR = VR_r$, tai esant dar ir įsitraukimo į privatų verslą barjerams, šis pasiskirstymo netolygumas turi tendenciją išlikti tarp kartų.

Šis teiginys apibūdina kai kurių Lotynų Amerikos šalių padėtį. Pasiturinčios šeimos ten nesusiduria su didele privačia konkurencija ir gali pelnytis iš politinės rentos.

> *Teiginys (7).* Mažiau sukoncentruotas AD^0, kartu su VR_a, turi tendenciją laikui bėgant šią koncentraciją mažinti ir daryti ją mažiau tvarią tarp kartų.

Nesant barjerų įsitraukti į verslą, aukštas padėtis pasiskirstymo struktūrose laikui bėgant gali užimti nuolat kintanti žmonių aibė.

---

[16] Žr., pavyzdžiui, studijas, kuriose atskleidžiamas Afrikos verslininkų dinamizmas tais atvejais, kai jiems leidžiama pasireikšti (Marsden, 1990).

Teiginys (8). Darydami išvadas iš teiginių (6) ir (7), galime atkreipti dėmesį į tai, kad svarbu mažinti paveldėtąją aukštą *AP* koncentraciją, kurią paprastai lemia istorinės raidos ypatybės.

Viena iš priemonių — tai privatinės teisės pagrindu vykdomas tarpagentinis nuosavybės teisių perskirstymas tam tikro turto atžvilgiu. Žemės reforma čia yra svarbiausias pavyzdys. Tokią operaciją būtina griežtai skirti nuo *VR* pakeitimo. Sėkmingas privačių nuosavybės teisių perskirstymas esant liberaliam verslo režimui bei gerai švietimo sistemai nukreipia žmonių energiją į produktyvią veiklą ir leidžia išvengti jos švaistymo kovose dėl perskirstymo bei politinės rentos. Tokiu atveju gali prasidėti spartus augimas esant santykinai nedideliems turtiniams skirtumams. Tai yra turbūt viena svarbiausių Rytų Azijos sėkmės pamokų.

Teiginys (9). Lygiavinis nuosavybės teisių į įmones pasiskirstymas, kurio postsocialistinės transformacijos sąlygomis galima pasiekti „vaučerinės" privatizacijos priemonėmis, veikiausiai neišsilaikys.

Žmonės skiriasi savo požiūriu į riziką, ir tie, kurie nėra linkę rizikuoti, iškeis savo nuosavybės titulus į saugesnį turtą. Tad tvarus „liaudies kapitalizmas" nėra realiai pasiekiamas idealas. Tačiau dėl to nereikia sielotis, jeigu nuo pradinio lygiavinio nuosavybės teisių pasiskirstymo tolstama žmonių savanoriškų ir informuotų sprendimų pagrindu.

Teiginys (10). Uždaras verslo režimas ir susiklostanti socialistinė nuosavybės struktūra — pagrindiniai socializmo požymiai — neišvengiamai sukuria didžiulę kontrolės teisių koncentraciją valstybinės biurokratijos rankose.

Užėmusieji vadovaujančias padėtis šioje hierarchijoje mėgavosi ekonomine galia, kuriai negali prilygti jokios kapitalistinės dinastijos. Tačiau tai, kiek ši galia buvo siejama su ekonominiais laimėjimais, priklausė nuo asmenybinių faktorių ir galbūt nuo nacionalinės kultūros.

Baigdami šį skirsnį galime padaryti keletą pastabų apie vartojimo gėrybių srities nuosavybės teisę. Kaip jau buvo sakyta, šioje srityje teisinių režimų įvairovė yra daug didesnė nei gamybos priemo-

nių bei įmonių srityje. Atviras verslo režimas bei su juo susijusi kapitalistinė nuosavybės struktūra visada egzistavo kartu su vartojimo gėrybių privačios nuosavybės teisėmis. Kitokios kombinacijos būtų paprasčiausiai neįmanomos. Paskatos, kurių reikia privačių įmonių bei privataus verslo veiklai, išnyktų, jeigu būtų kolektyvizuota vartojimo gėrybių sritis. Tačiau net uždaras verslo režimas bei su juo susijusi socialistinė nuosavybės struktūra egzistavo kartu su daugelio vartojimo gėrybių privačios nuosavybės teisėmis. Žinoma, būdavo tam tikrų gėrybių, kurių kai kuriose šalyse atskirais laikotarpiais nebuvo leidžiama turėti privačios nuosavybės teisėmis, pavyzdžiui, privačių namų miestuose arba automobilių. Tačiau, nepaisant tokių išimčių, privati vartojimo gėrybių nuosavybė buvo toleruojama net jeigu privatus verslas draudžiamas. Tai galima paaiškinti dviem faktoriais. Pirma, kolektyvinė daugumos vartojimo gėrybių nuosavybė negalima techniškai — neįmanoma nacionalizuoti maisto ir dantų šepetukų. Į tai atkreipė dėmesį Ludwigas von Misesas (1981). Antra, ideologinis priešiškumas privačiai vartojimo gėrybių nuosavybei buvo kur kas mažesnis nei priešiškumas privačiai gamybos nuosavybei. Buvo laikomasi prielaidos, jog privati nuosavybė pirmuoju atveju sukuria mažesnę žmonių nelygybę nei antruoju. Tačiau nebuvo suvokta, jog valstybės dominavimas gamybos srityje šią nelygybę neišvengiamai padaro dar didesnę nei toji, kuri klostosi kapitalistinės nuosavybės sąlygomis.

5. Nuosavybės teisių saugos lygis ir nuosavybės teisių struktūra

Saugos lygį išreiškia savininkų įsitikinimo tvirtumas, jog jų teisės nebus žeidžiamos ne savininkų. Nuosavybės saugos problema paprastai aptariama tik vieno tipo nuosavybės teisės — klasikinės privatinės teisės — kontekste. Tačiau toks apsiribojimas nėra pateisinamas. Turi būti analizuojama įvairių šios teisės tipų saugos problema. Tada pamatome, jog jos lygis priklauso nuo nuosavybės teisės struktūros. Čia turime teisės turinio ir jos įtvirtinimo lygio bendresnės priklausomybės atvejį.

Iš pradžių pasvarstykime paprasčiausią atvejį — gerai struktūrizuotos klasikinės privačios teisės atvejį. Čia galime remtis tvirtais pamatais, nes, pagal apibrėžimą, ši teisė nukreipia žmogiškąją energiją teisinga kryptimi; ir kuo patikimiau ji ginama, tuo geresni ekonominiai rezultatai.

Tačiau pasitaiko, kad šios teisės apsauga nėra efektyvi. Taip atsitinka valstybės suirimo atvejais, kuriuos paprastai sukelia pilieti-

nis karas, kaip tai įvyko, pavyzdžiui, Libane 1980-aisiais. Taip atsitinka ankstyvose postsocialistinės transformacijos stadijose. Masinė įstatymų kaita pereinant nuo valstybinės prie privačios nuosavybės teisės neleidžia kartu radikaliai pertvarkyti ir sustiprinti teisinę infrastruktūrą bei teisėsaugos aparatą. Štai kodėl pradinis naujai įgytų privačios nuosavybės teisių saugos lygis paprastai yra žemas. Tačiau jeigu imamasi sutelktinių pastangų, jis gali būti padidintas tolesnėse stadijose. Tai yra viena iš priežasčių, kodėl pereinamosios ekonomikos efektyvumas laikui bėgant gali didėti. Galiausiai, kaip vaizdžiai parodė Hernando de Soto (1989), tokia padėtis buvo susiklosčiusi daugelyje besivystančių šalių. Didžioji dauguma žmonių veikė neformaliame ekonomikos sektoriuje be formalių nuosavybės teisių į žemę bei nekilnojamąjį turtą, tad šių teisių negynė valstybinis teisėsaugos aparatas. Nors ekonomika buvo daugiausia privati, visuomenė buvo susiskaidžiusi į nedidelę mažumą tų, kurių teisės buvo ginamos, ir didžiulę daugumą kitų, kurie beveik nebuvo ginami. Suprantama, kad tokios padėties ištaisymas turi ir ekonominę, ir socialinę prasmę.

Dabar pažvelkime į valstybės dominuojamą nuosavybės teisę — kaip ji egzistavo buvusiose socialistinėse šalyse. Buvo nuolat kovojama siekiant šią teisę įtvirtinti, t.y. užkirsti kelią delegalizuotai privačiai ekonominei veiklai. Daug griežtesnės bausmės buvo taikomos už vadinamosios „visuomeninės" nuosavybės pažeidimą nei už išliekančios privačios nuosavybės pažeidimus. Tačiau tai buvo bevilтiška kova, ir tai liudijo smulkaus vagiliavimo valstybinėse įmonėse bei kitokio neformalaus privatizavimo mastai, taip pat juodosios rinkos plėtra. Socialistinės ekonomikos negalavimai teikė galimybę (ir net vertė) užsiimti privačia ekonomine veikla. Be to, teisinės „visuomeninės" nuosavybės normos negalėjo būti reikiamai internalizuotos. Ir toli gražu nėra akivaizdu, kad jeigu valstybinės nuosavybės teisės būtų buvusios geriau ginamos, ekonominis efektyvumas būtų buvęs didesnis. Galbūt net priešingai — ekonomika būtų dar labiau praradusi savo būtinąjį lankstumą.

6. Nuosavybė ir ekonominis efektyvumas

Remdamiesi jau išdėstytais dalykais galime teigti, jog nuosavybės faktoriaus analizėje turi atsispindėti šios pagrindinės problemos:

(1) Verslo režimo (*VR*) pasikeitimai;
(2) Santykis tarp *VR* ir nuosavybės struktūros (*NS*);

(3) *VR* ir *NS* poveikis tarpagentiniam nuosavybės teisių pasiskirstymui (*AP*);
(4) Nuosavybės teisių saugos lygio pasikeitimai ir jų poveikis ekonominiam efektyvumui;
(5) *VR* ir su juo susijusios *NS* poveikis ekonominiam efektyvumui;
(6) Atviro verslo režimo (VR_a) bei kapitalistinės nuosavybės struktūros (NS_k) sąlygomis turi būti paaiškinti privačių įmonių sudėties skirtumai bei pokyčiai, t.y. klasikinių ir neklasikinių įmonių lyginamasis svoris, neklasikinių įmonių tipų įvairovė (pavyzdžiui, jų savininkų konsteliacijų kaita); taip pat skirtingi bendrovių valdymo mechanizmai.
(7) Turi būti išaiškintas šių intrakapitalistinių skirtumų bei pokyčių poveikis ekonominiam efektyvumui.

Šios problemos — tai didžiulis tarpdisciplininių tyrimų laukas. Kai kurias iš jų glaustai aptarėme. Problemas (1), (2) ir (3) nagrinėjome 3 skirsnyje, problemą (4) — 4 skirsnyje. Problemas (6) ir (7) reikėtų nagrinėti atskirai. Čia norėčiau padaryti tik keletą pastabų. Pažymėtina, jog šios problemos sudaro pagrindinę analitinės institucinės ekonomikos problematiką ir turi didelę praktinę reikšmę. Nekapitalistinės ekonominės sistemos traukiasi iš pasaulio, tad dėmesys turi būti telkiamas į intrakapitalistinius skirtumus bei pokyčius. Lyginamieji ekonominių sistemų tyrimai neteko savo buvusios svarbos, tačiau atitinkamai padidėjo kapitalizmo lyginamosios institucinės ekonomikos svarba.

Nors yra daug literatūros, skirtos „nuosavybės ir valdymo atsiskyrimui", „vadybininkų kapitalizmui", korporaciniam valdymui, alternatyviems finansinių sistemų modeliams ir t.t., intrakapitalistinių skirtumų bei pokyčių priežastys bei padariniai dar mažai ištirti. Čia vis dar pernelyg daug teorinių spekuliacijų ir per maža solidžių empirinių tyrimų, vykdomų vadovaujantis aiškiu ir griežtu analitiniu aparatu. Pavyzdžiui, negalima paprasčiausiai postuluoti, jog dažnai aptariami kapitalizmo modeliai (anglosaksiškasis ir Japonijos—Vokietijos) atsirado kaip kokio nors plano padarinys arba kaip efektyvumą didinančios institucinės raidos rezultatas. Lemiamą vaidmenį galėjo suvaidinti istorinio atsitiktinumo faktoriai. Santykinai menkas bankų kaip institucinių savininkų vaidmuo Jungtinėse Valstijose gali būti paaiškintas kaip Glasso-Steagallo įstatymo padarinys, o pats tas įstatymas savo ruožtu atsirado dėl ketvirtajame dešimtmetyje kilusio nepasitikėjimo didelėmis finansinėmis institucijomis (Roe 1993). Didesnis bankų vaidmuo savininkų konsteliacijose Japonijoje paaiškinamas tuo, kad okupacinė Amerikos valdžia išardė di-

džiuosius zaibatsu, tačiau dėl nežinomos priežasties paliko nepaliestą didžiųjų bankų kaip savininkų statusą (Scott 1985). Savininkiško monitoringo mechanizmų santykinis silpnumas akcijų biržose ir atitinkamai didesnis bankų vaidmuo valdant korporacijas Vokietijoje, Austrijoje, Prancūzijoje bei kai kuriose kitose Vakarų Europos šalyse galėjo susiklostyti dėl to, kad čia nesivystė privatūs pensiniai fondai, kurie atlieka svarbų vaidmenį šiuose mechanizmuose.

Privačius pensinius fondus išstūmė valstybinė pensinė sistema, paremta nekaupiamuoju principu. Fiskalinė šios sistemos krizė sukūrė paskatų bei suteikė erdvės vystytis kaupiamajai sistemai, kuri gali padidinti savininkiško monitoringo mechanizmų vaidmenį tų šalių akcijų biržoje, kur dabar vadovaujamasi Japonijos—Vokietijos modeliu (Davies 1993).

Šios pastabos liečia problemą (6), t.y. savininkų konsteliacijų kaitos bei su tuo susijusią korporacijų valdymo problemą. Kitas šios problemos aspektas, kuriam verta skirti daug daugiau dėmesio, — tai klasikinių privačių įmonių svorio ekonomikoje skirtumai. Šiems skirtumams paaiškinti reikalingi palyginamieji tyrimai, kur būtų atsižvelgiama į tokius faktorius kaip reglamentacinis režimas, mokesčių sistemos sudėtingumo laipsnis, finansinės sistemos pobūdis (kiek finansavimo galimybės priklauso nuo įmonės dydžio), venčerinio kapitalo institucijų padėtis ir t.t. Būtina kruopščiau tirti ir problemą (7) — intrakapitalistinių nuosavybės struktūrų skirtumų poveikio ekonominiam efektyvumui problemą. Kelia ironišką nusistebėjimą tai, kad, pavyzdžiui, didžiulis tiesioginis bankų vaidmuo ir sumenkintas akcijų biržos vaidmuo, į kurį apeliuojant buvo aiškinami Vokietijos ir Japonijos ekonomikos laimėjimai tada, kai jie pranoko vidutinius rodiklius, pavirto trūkumu, tų šalių ekonomikai pradėjus negaluoti. Ir gali būti, jog abu šie aiškinimai yra klaidingi, nes šių šalių ekonominį efektyvumą turbūt labiau paveikė kitokie instituciniai faktoriai.[17]

Dabar norėčiau sutelkti dėmesį į problemą (5) — į tai, kaip tam tikri pamatiniai nuosavybės struktūros skirtumai veikia ekonomikos efektyvumą, kitaip sakant — kodėl ir kaip nuosavybė yra toks svarbus dalykas. Sisteminei šios problematikos aptarčiai būtina turėti: (1) deramą nuosavybės kintamojo apibrėžimą; (2) panašų efektyvumo kintamųjų apibrėžimą; (3) mechanizmų, per kuriuos nuosavybė veikia šiuos kintamuosius, specifikaciją; (4) kitokių ekonominio efek-

[17] Tarp tų faktorių turbūt reikėtų paminėti klasikinių privačių įmonių santykinę ekonomikos dalį, mokesčiais perskirstomą BNP dalį, eksporto orientaciją bei darbo rinkos lankstumo faktorių.

tyvumo determinančių sąrašą (kad galėtume įvertinti nuosavybės reikšmę).

Remdamiesi 4 skirsnio rezultatais nuosavybę galime konceptualizuoti kaip tam tikrą verslo režimą (*VR*) su tam tikra nuosavybės struktūra (*NS*). Tad galime svarstyti trejetą neprieštaringų nuosavybės režimų: konkurencinį kapitalizmą (VR_a, NS_k), komandinį socializmą (VR_u, NS_s, dominuojant valstybinėms įmonėms), rinkos socializmą (VR_u, NS_s, dominuojant darbininkų valdomoms įmonėms). Paprastumo dėlei tarsiu, kad teisėsaugos lygis yra nekintamas.

Svarbiausieji efektyvumo kintamieji, kuriuos veikia *VR* bei *NS*, yra įvairūs ekonominio efektyvumo matmenys, visuminiu pavidalu išreiškiami ilgalaikio bendro gamybos faktorių produktyvumo augimo; jis savo ruožtu veikia — reikiamai apibrėžtus — ekonominio augimo tempus.[18] Tarp kitų efektyvumo rodiklių, kurie gali būti siejami su *VR* ir *NS*, paminėtinas nedarbo lygis, traktuojamas kaip skirtumas tarp darbo jėgos ir *produktyvaus* jos užimtumo[19] bei infliacijos.

Iš ekonominio efektyvumo faktorių, kuriuos veikia *VR* ir *NS*, pirmiausia minėtinas novatoriškumas, kaip naujovių kiekio santykis su jų visuomeniniu naudingumu. Statinį (alokacinį) efektyvumą veikia ir tai, kokiu mastu *VR* ir *NS* skirtumai lemia — autonomijos matmens aspektu — skirtingą sprendimų priėmimo galios pasiskirstymą ekonomikoje, t.y. skirtingą centralizavimo mastą. Dar reikėtų pridėti koordinavimo efektyvumą — efektyvumo kintamąjį, į kurį literatūroje iki šiol paprastai neatsižvelgiama, nors jis turi didelę reikšmę ekonominei gerovei ir yra glaudžiai susijęs su *VR* ir *NS*. Šį kintamąjį bei jo institucines determinantes esu plačiau nagrinėjęs kituose darbuose (Balcerowicz 1985, 1989). Pagal apibrėžimą, jis siejasi atvirkštiniu ryšiu su atsirandančiais nuostoliais, kai pažeidžiami atitinkami ilgalaikių vartojimo gėrybių gamybos bei vartojimo reikalavimai. Tokie nuostoliai atsiranda, be kita ko, dėl sutrikimų įmonėms tarpusavyje apsirūpinant žaliavomis, dėl techniškai būtinų atsarginių dalių deficito bei dėl perteklinių pajėgumų.[20] Koordinavimo efektyvumui didelę įtaką daro pasiūlos lankstumas, kuris savo ruožtu yra aiškiai susijęs su *VR* ir *NS*.

---

[18] Vienas iš galimų rodiklių — ilgalaikis agregatinis vartojimo augimas (žr. Schumpeter 1962).

[19] Nedarbo lygį sudaro atviras ir užslėptas nedarbo lygis.

[20] R. R. Nelsonas (1981) turi omeny panašų kintamąjį, kai kalba apie „reagavimo lankstumą". Tačiau, mano požiūriu, jis prieina prie klaidingos išvados, kai pabrėždamas privačios rinkos ekonomikos koordinavimo problemą nekreipia dėmesio į daug rimtesnes centralizuotos valstybinės ekonomikos koordinavimo problemas.

Kitas naujas efektyvumo komponentas, į kurį reikėtų atsižvelgti, — tai *ekologinis efektyvumas*; jį galima išmatuoti kaip išmetamų teršalų lyginamąjį kiekį *BNP* atžvilgiu.[21] Galiausiai *X*-efektyvumas Leibensteino prasme taip pat gali būti susietas su *VR* ir *NS*.

Diagramoje 5.1 labai supaprastintai parodomi pagrindiniai mechanizmai, per kuriuos *VR* ir *NS* veikia pasirinktus efektyvumo kintamuosius. Yra du tarpiniai kintamieji, t.y. tie, kuriuos veikia *VR* ir *NS*, ir kurie savo ruožtu daro poveikį efektyvumui. Vienas jų yra konkurencija: toji konkurencija, kai vyrauja pirkėjų (gamintojų rinkos) konkurencija, arba toji, kai vyrauja tiekėjų (pirkėjų rinkos) konkurencija; pastaruoju atveju svarbus jos intensyvumo laipsnis.

Konkurencija kaip skatinimo mechanizmas priklauso nuo trijų kintančių sąlygų: nuo to, kaip lengvai paklausa gali keisti alternatyvius pasiūlos šaltinius; nuo to, ar yra tiekėjų, kurie imasi veiksmų, kad paskatintų paklausą, ir tuo būdu provokuoja šiuos pakeitimus (konkurencinės grėsmės intensyvumas); nuo to, kokiu mastu pardavimų didėjimas ar mažėjimas daro rimtą poveikį tiekėjams (ar, pavyzdžiui, egzistuoja efektyvus bankroto mechanizmas ir ar įmonių nuostoliai yra subsidijuojami).[22] Visos šios sąlygos turi būti patenkintos tam, kad veiktų tiekėjų konkurencija.

Antras tarpinis kintamasis — tai koordinavimo būdas, t.y. rinkos arba ne rinkos koordinavimas, ir jeigu veikia rinkos mechanizmas, tai kokiais bruožais jis pasižymi? Šie du tarpiniai kintamieji yra tarpusavyje susiję, nes ne rinkos koordinavimas sukuria gamintojų rinką. Tačiau rinkos koordinavimas gali reikštis skirtingais tiekėjų konkurencijos lygiais, priklausomai nuo *VR*, *NS* bei užsienio prekybos režimo.

Dabar suformuluosiu keletą teiginių apie nuosavybės ir ekonomikos efektyvumo sąsajas. Nemėginsiu pateikti jų išsamių įrodymų, nes mano tikslas tėra pažymėti tuos kanalus, per kuriuos nuosavybė veikia ekonominį efektyvumą.

Teiginys (1). VR lemia potencialią konkurenciją tarp tiekėjų, nes nuo jos priklauso naujų ūkio subjektų atsiradimo galimybės.
Teiginys (2). NS lemia faktinės konkurencijos tipą bei intensyvumą.

---

[21] Arba galima naudotis „ekologiškai sukoreguotu" BNP, minusuojant piniginiu ekvivalentu išreikštus taršos nuostolius iš įprastojo BNP.

[22] Šį įmonių nuostolių subsidijavimą išreiškia Kornai'o „minkštų biudžetinių saitų" idėja.

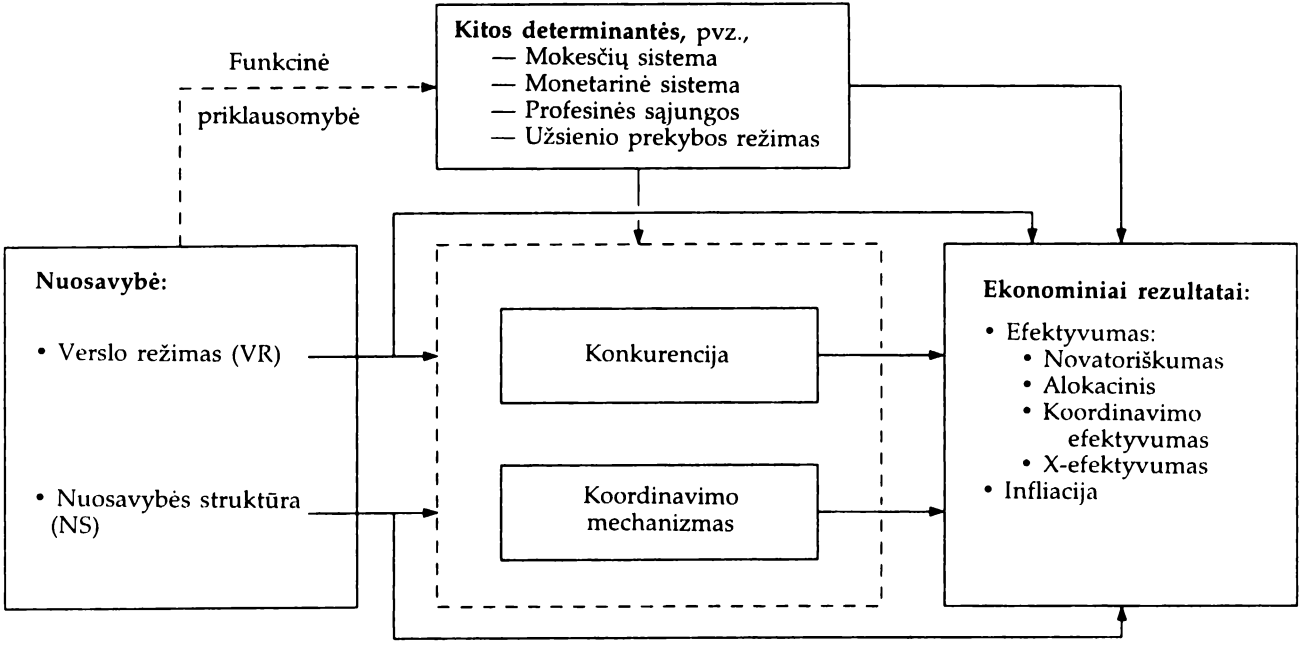

Diagrama 5.1 *Nuosavybė ir ekonominis efektyvumas*

Kapitalistinė nuosavybės struktūra (NS_k) sukuria kur kas didesnę konkurenciją negu socialistinė (NS_s), nes atitinkami įmonių maksimandų skirtumai sąlygoja konkurencinių veiksmų intensyvumo skirtumus (plg. Jasinski 1992). Valstybinės nuosavybės struktūra mažina tiekėjų konkurenciją dar ir dėl „minkštos" biudžetinės disciplinos. Pagaliau milžiniškas valstybės turto centralizuotas koncentravimas naikina konkurenciją ir dėl organizacinės koncentracijos.

Šie teiginiai rodo, jog populiarus šūkis „konkurencija svarbiau už nuosavybę" turi prasmę tik kalbant apie situacijas, kur jau vyrauja kapitalistinė nuosavybė. Tipiškas atvejis, kuris paprastai aptarinėjamas literatūroje, — tai nedidelis valstybinis sektorius vyraujančios kapitalistinės ekonomikos apsuptyje. Tokiu atveju konkurencijos skatinimas vykdant, pavyzdžiui, dereguliavimą arba užsienio prekybos liberalizavimą gali išties apčiuopiamai padidinti efektyvumą.[23] Tačiau jeigu valstybinio sektoriaus dalis yra didelė, toks konkurencijos skatinimas veikiausiai bus neutralizuotas įmonėms naudojant politizavimo priemones (žr. skirsnį 3.4). Be to, negalima aprioriškai postuluoti, jog privatizavimas be konkurencijos negali padidinti efektyvumo. Empiriniai tyrimai liudija priešingą dalyką (Kikori *et al.* 1994). Tačiau, svarbiausia, privatizavimas turi būti vykdomas (ir dauguma atvejų gali būti vykdomas) kartu su didėjančia konkurencija — atveriant kelią galimos konkurencijos grėsmei, įmonėms pradėjus veikti griežto biudžetinio režimo sąlygomis bei liberalizuojant užsienio prekybą. Pirmieji du veiksniai atsiranda dėl paties privatizavimo. Efektyvumo požiūriu skirtumas tarp privatizuotos, konkurencijai atviros ekonomikos ir suvalstybintos ekonomikos, kuri konkurencijos negali leisti arba negali jos išlaikyti, yra išties didžiulis.

Teiginys (3). VR ir *NS* lemia ekonomikos koordinavimo būdą.

Uždaras verslo režimas su centralizuotų valstybinių įmonių nuosavybės struktūra panaikina rinkos mechanizmą. Koordinavimą tokiu atveju turi vykdyti biurokratinis aparatas, kuris neišvengiamai sukelia pasiūlos nelankstumo bei deficito problemų. Tad koordinavimo efektyvumas komandinio socializmo sąlygomis yra daug mažesnis, nei būtų pasiekiamas konkurencinio kapitalizmo sąlygomis. Nepakankamas gamybinių pajėgumų augimo koordinavimas tarp pramonės šakų, kartais siejamas tik su kapitalizmo sistema (plg. Nelson

[23] Tačiau net toks faktas negali patvirtinti aptariamojo teiginio, nes šį efektyvumo padidėjimą reikėtų lyginti su efektyvumo padidėjimu dėl valstybinių įmonių privatizavimo net neįvedant konkurencijos. Praktiškai, žinoma, privatizavimą visada reikia vykdyti kartu su konkurencijos skatinimu.

1981), iš tikrųjų gali būti daug rimtesnė problema centrinio planavimo sąlygomis, jeigu atsižvelgsime į viduriniųjų grandžių biurokratijos tendenciją falsifikuoti informaciją bei į politinį investicinių sprendimų pobūdį.[24] Priešingai nei konkurencinis kapitalizmas, komandinis socializmas taip pat patiria milžiniškų nuostolių — dėl to, kad jis žeidžia gamybos ir vartojimo techninio papildomumo reikalavimus.

Rinkos socializmas yra tarpinis atvejis, nes — bent jau teoriškai — jis iš dalies leidžia veikti rinkos mechanizmams, tačiau blokuoja naujos konkurencijos laisvę ir, vadinasi, mažina pasiūlos lankstumą. Šis lankstumas būtų mažesnis nei konkurencinio kapitalizmo atveju dar ir dėl įmonių reakcijų skirtumų, kuriuos lemia jų maksimandų skirtumai (apie tai plačiau žr. Balcerowicz 1989).

Teiginys (4). Dideli *VR* ir *NS* skirtumai lemia didelius novatoriškumo lygio skirtumus.

Čia turi reikšmės ir tiesioginis, ir netiesioginis *VR* ir *NS* poveikis. Netiesiogiai jis reiškiasi per konkurencijos lygio skirtumus (žr. teiginius (1) ir (2)) ir koordinavimo būdų bei efektyvumo skirtumus (žr. teiginį (3)): visuotinis deficitas radikaliai mažina įmonių norą ir gebėjimą imtis visuomenei naudingų novacijų. Tiesiogiai jis reiškiasi per *VR* ypatumus, t.y. priklausomai nuo to, ar potencialūs novatoriai, kurie egzistuoja kiekvienoje visuomenėje, gali steigti ir plėtoti įmones. Taip pat tiesiogiai jis reiškiasi per įmonių maksimandų skirtumus. Pelno siekis yra nepalyginamai stipresnė novacijų varomoji jėga negu valstybiniame sektoriuje naudojamos paskatos.

Novatoriškumo lygis rinkos socializmo sąlygomis gali būti aukštesnis, palyginti su komandiniu socializmu, nes įmonėms čia teikiama didesnė autonomija, o deficitas nėra toks visuotinis. Tačiau jis vis vien bus mažesnis, nei būtų pasiekiamas konkurencinio kapitalizmo sąlygomis. Šį skirtumą lemia konkurencijos atvirumo bei intensyvumo ir įmonių maksimandų skirtumai. Panašiai naujovių diegimo atžvilgiu darbininkų valdomos įmonės bus konservatyvesnės negu analogiškos privačios įmonės (žr. Bergson 1982).

---

[24] Iš tikrųjų, tie, kurie kalba apie centralizuoto koordinavimo pranašumą, nejučiomis vadovaujasi idealizuotos valstybės koncepcija, būdinga pasenusiai gerovės ekonominei teorijai (*welfare economics*). Tačiau turime pripažinti, jog investicijų koordinavimo mechanizmas rinkos kapitalizmo sąlygomis dar nėra reikiamai išaiškintas. Galima būtų, pavyzdžiui, panagrinėti, kokį vaidmenį čia atlieka tokios dar mažai žinomos rinkos mechanizmo savybės kaip informacijos sklaida, kurią vykdo įvairios pramonininkų asociacijos. Įdomią koncepciją šiuo klausimu dėsto Richardsonas (1972).

Teiginys (5). Dideli *VR* ir *NS* skirtumai lemia didelius *X*-efektyvumo lygio skirtumus.

VR ir *NS* stipriai veikia konkurencijos pobūdį bei intensyvumą, o konkurencija turi lemiamą reikšmę *X*-efektyvumo lygiui. Papildomas veiksnys, atsirandantis komandinio socializmo sąlygomis, yra padidėjusi darbo jėgos paklausa, kuri žlugdo griežtą darbo discipliną.

Kalbant apskritai, *X*-efektyvumas priklauso nuo tarpįmoninės paskatų sistemos, o ši sistema savo ruožtu visiškai priklauso nuo išorinės įmonių kontrolės aplinkos. Aplinka, kur nėra tiekėjų konkurencijos — o ji susiklosto tam tikromis *VR* ir *NS* sąlygomis, — neleidžia laisvai veikti tiems tarpįmoninių paskatų mechanizmams, kurie garantuoja aukštą *X*-efektyvumo lygį.

Teiginys (6). Priešingai nei teigia kai kurie autoriai, negatyvių eksternalitetų problema egzistuoja bet kurioje *VR* ir *NS* parametrais apibrėžtoje ekonominėje sistemoje.

Šią problemą sukelia ne nuosavybės faktoriai, o tas pamatinis faktas, jog žmogiškoji motyvacija yra iš esmės savanaudiška. Todėl žmonės paprastai nelaiko kaštais tų negatyvių savo veiklos padarinių, kurie tenka kitiems.

Tad visos ekonominės sistemos susiduria su problema, kaip sumažinti ekonominės veiklos negatyvių padarinių „pylimą lauk" ir paskatinti savanaudiškus ekonominės veiklos subjektus tuos padarinius įtraukti į savo veiklos kaštų balansą. Šią problemą daug lengviau spręsti konkurencinio kapitalizmo negu socializmo sąlygomis. Pirma, kapitalizmo sistemoje įmonės daug jautriau reaguoja į kaštų pokyčius nei jų analogai socializmo sąlygomis. Šį faktą paaiškina atitinkami konkurencijos masto bei įmonių maksimandų skirtumai. Reikiamai kontroliuojamas pelno siekis gali patarnauti ekologijos bei aplinkos tausojimo tikslams. Antra, akivaizdu, kad privačios įmonės yra mažiau susijusios su valstybe negu valstybinės įmonės. Todėl, palyginti su socialistine valstybe, kapitalistinė valstybė gali daug efektyviau vykdyti ekologinę reglamentaciją.[25] Dėl šių dviejų veiks-

[25] Tas pat pasakytina apie bet kokią reglamentaciją, taip pat apie natūralių monopolių reglamentaciją (žr. Jasinski 1992). Papildomas faktorius — politinio režimo pobūdis. Demokratinė valstybė daug jautresnė ekologinių grupių spaudimui, negu socialistinė valstybė. Tačiau demokratiją daug lengviau suderinti su kapitalizmu negu su socializmu (žr. 6 skyrių).

nių konkurencinis kapitalizmas ekologinio efektyvumo požiūriu yra daug efektyvesnis už socializmą, ypač komandinį.

Teiginys (7). Nedarbas, apibrėžiamas kaip darbo jėgos ir produktyvaus užimtumo skirtumas, gali būti siejamas su *VR* ir *NS*.

Konkurencinio kapitalizmo sąlygomis šio pobūdžio nedarbas yra daug mažesnis negu komandinio arba rinkos socializmo sąlygomis. Komandinis socializmas sukuria užslėptą nedarbą; rinkos socializmas sukuria mažiau darbo vietų negu konkurencinis kapitalizmas (žr. skirsnį 3.5).

Teiginys (8). Kai kurios — o gal net visos — socializmo formos veikiausiai susidurs su didesne nominalių darbo atlyginimų kėlimo, viršijančio produktyvumo augimą, problema negu konkurencinis kapitalizmas.

Tad socialistinės sistemos bus veikiamos didesnio infliacinio spaudimo. Tai ypač pasakytina apie darbininkų valdomų įmonių sistemas, kai įmonėse šeimininkauja nekapitalistiniai insaideriai. Decentralizuoto (reformuoto) socializmo sąlygomis įmonių vadovams suteikiama didesnė autonomija, todėl jie, nebūdami savininkai ir neveikiami savininkų monitoringo, bus mažiau linkę ir mažiau pajėgūs atsispirti atlyginimų kėlimo reikalavimams. Šiai padėčiai ištaisyti turės būti įvedama arba išlaikoma atlyginimų kontrolė. Tačiau ji negali būti visiškai efektyvi, todėl ilgainiui lems mikroekonomines deformacijas.

Norint įvertinti santykinę nuosavybės reikšmę ekonomikos efektyvumui, reikia taip pat atsižvelgti į kitų determinančių poveikį, t.y. tų, kurios nėra įtrauktos į *VR* ir *NS* apibrėžimus. Turiu omeny mokesčių sistemą, monetarinę sistemą, darbo rinkos institucijas bei užsienio prekybos režimą. Idealiu atveju reikėtų atsižvelgti į visas svarbias ekonominio efektyvumo institucines determinantes. Reikėtų nustatyti specifines kiekvieno kintamojo formas (būkles), kuriomis jie gali pasireikšti, ir šias formas susieti su įvairiais ekonominio efektyvumo lygiais, pavyzdžiui, su ekonominio augimo tempais. Institucinės formos, lemiančios sparčiausią augimą, gali būti vadinamos augimo instituciniais pamatais. Mūsų analizė rodo, jog nuosavybės požiūriu VR_a ir NS_k yra tokie pamatai.

Išnagrinėjus nuosavybės faktoriaus bei kitų institucinių determinančių reikšmę reikia išsiaiškinti, kurios *VR* ir *NS* formos gali koegzistuoti su kitais kintamaisiais arba kokio pobūdžio šių kitų kintamųjų jos reikalauja. Tai būtų suderinamumo analizė, apie kurią kalbėjome 1 skyriuje. Tokia analizė parodytų, pavyzdžiui, kad uždaras verslo režimas ir socialistinė nuosavybės struktūra vyraujant centralizuotoms valstybinėms įmonėms gali koegzistuoti tik su ribojamuoju ir protekcionistiniu užsienio prekybos režimu (Balcerowicz 1989). Ji taip pat lemia darbo rinkos institucijų ar mokesčių sistemos formos nelankstumą. VR_a ir NS_k, priešingai, yra suderinami su įvairiomis institucinių faktorių formomis. Todėl ekonominio efektyvumo skirtumai komandinio socializmo (VR_u, NS_s) sąlygomis yra kur kas mažesni negu rinkos kapitalizmo (VR_a, NS_k) sąlygomis. Pastaruoju atveju didelis VR_a ir NS_k efektyvumo bei augimo potencialas gali būti skirtingai išnaudojamas, tai priklauso nuo kitų institucinių kintamųjų formos. Tokie faktoriai kaip nelanksti darbo rinka, dideli netiesioginiai darbo kaštai arba dideli tiesioginiai mokesčiai gali lemti menką to potencialo išnaudojimą. Akivaizdu, jog tai nemenkina VR_a ir NS_k reikšmės, o tik parodo kitų institucinių faktorių svarbą.

Viena svarbiausių institucinės ekonomikos užduočių — sukurti institucinę ekonominio augimo teoriją. Manau, kad tokia teorija parodytų, jog ypač sparčiai besivystančios šalys skiriasi nuo kitų šalių tuo, kad jose buvo sukurti augimo instituciniai pamatai, tokie kaip atviras verslo režimas, kapitalistinė nuosavybės struktūra, lanksti darbo rinka, nedidelė arba nuosaiki mokesčiais perskirstomo *BNP* dalis, stabili makroekonomika ir stabili politinė sistema. Būtent šių pamatinių faktorių visuma, o ne vienas koks nors faktorius, tarkime, specifinis valstybinės intervencijos tipas ar specifinis investicijų tipas, paaiškina ekonominius stebuklus tiek Vakarų Vokietijoje šeštajame dešimtmetyje arba Rytų Azijoje nuo septintojo dešimtmečio pradžios.

Nuorodos

Balcerowicz, L. 1985 „Adaptacyjność organizacyjna systemów gospodarczych", *Ekonomista* 6.

—— 1986 „Uwagi o pojmuś własności", *Studia Filozoficzne* 4, p. 105—125.

—— 1987 „Remarks on the concept of ownership", *Oeconomica Polona*, no. 1, p. 75—95.

—— 1989 *Systemy gospodarcze. Elementy analizy porównowczej* (Warszawa: SGPiS).

Bergson, A. 1982 „Entrepreneurship under labour participation: the Yugoslav

case", in J. Ronen (ed.), *Entrepreneurship* (Lexington, Mass.: Lexington Books).

Davies, E.P.C. 1993 „The development of pension funds: an approaching financial revolution for Continental Europe", in R. O'Brian (ed.) *Financial and International Economy* (Oxford: Oxford University Press for the Amex Bank Review), p. 108—127.

De Alessi, C., 1983 „Property Rights, Transaction Costs, and X-Efficiency: An Essay in Economic Theory", *American Economic Review*, March, p. 64—81.

De Soto, H. 1989 *The Other Path* (New York: Harper and Row).

Eucken, W. 1965 „On the theory of the centrally administered economy", in M. Bernstein (ed.) *Comparative Economic Systems* (Homewood: Illinois University Press).

Furubotn, E. G. & Pejovich, S. 1972 „Property rights and economic theory: a survey of recent literature" *Journal of Economic Literature* 10, p. 1137—1162.

Galbraith, J.K. 1980 *A Theory of Price Controls: The Classic Account* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).

Grossman, S. J. & Hart, O. 1985 „The costs and benefits of ownership: a theory of vertical and lateral integration", *Journal of Political Economy* 94, p. 691—719.

Jasiński, P. 1992 „The transfer and redefinition of property rights: theoretical analysis of transferring property rights and transformational privatization in the Port-STES", *Communist Economies and Economic Transformation* 4, p. 163—189.

Kikori, S., Nellis, J. & Shirley, M. 1994 „Privatization: lessons from market economies", *World Bank Observer* 9, p. 241—272.

Kornai, J. 1995 „The Principles of Privatization in Eastern Europe", in Kazimierz Z. Poznanski (ed.), *The Evolutionary Transition to Capitalism* (Boulder, Colo.: Westview Press), p. 31—56.

Lloyd, D. 1977 *The Idea of Law* (Harmondsworth, Midx.: Penguin Books).

Lydall, H. 1984 *Yugoslav Socialism: Theory and Practice* (Oxford: Clarendon Press).

Marsden, K. 1990 „African entrepreneurs: pioneers of development", Discussion Paper No. 9, JFC, Washington, DC.

Mises, L. von 1981 *Socialism: An Economic and Political Analysis* (Indianapolis: Liberty Classics).

Mueller, C. D. 1993 „The corporation and the economist", *International Journal of Industrial Organization* 102, reprinted *in Economics Alert*, no. 3, p. 1—3.

Niskanen, W. 1992 „Guidelines for delineating the private and the government sector", in H. Siebert (ed.) *Privatization: Essays in Honour of Herbert Giersch* (Kiel: Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel).

Nelson, R. R. 1981 „Assessing private enterprise: an exegesis of tangled doctrine", *Bell Journal of Economics* 12, p. 93—111.

North, D. 1990 *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, (Cambridge: Cambridge University Press).

Pelikan, P. 1992 „The dynamics of economic systems, or how to transform a failed socialist economy", *Journal of Evolutionary Economics* 2, p. 39—63.

Richardson, G. B. 1972 „Organization of industry", *Economic Journal* 88, p. 883—896.

Roe, J. M. 1993 „Some differences in corporate structure in Germany, Japan, and the United States", *Yale Law Journal*, no. 1, p. 1000—1161.

Schumpeter, J. A. 1962 *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York: Harper and Row).

Shleifer, A. C. 1994 „Establishing property rights", Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, DC.

Scott, J. 1985 *Capitalist Property and Financial Power: A Comparative Study of Britain, the United States and Japan* (Brighton: Wheatsheaf).

6

*Politiniai ir ekonominiai režimai: suderinamumo ir efektyvumo problemos**

Šiame skyriuje nagrinėjamos kai kurios klasikinės problemos. Ar socializmas suderinamas su demokratija? Ar demokratija yra kapitalizmo pakaitalas? Ar kapitalizmas griauna demokratiją? Šiais klausimais diskutuojama nuo seno, tačiau dabartiniai pokyčiai postsocialistinėse šalyse bei daugelyje trečiojo pasaulio kraštų, taip pat politinės bei ekonominės OECD šalių problemos jas daro ypač aktualias. Žinoma, nepateiksiu galutinių šių fundamentalių problemų sprendimų. Tačiau tikiuosi, kad jas išdėstysiu pagal aiškią analitinę schemą ir bent kai kurias jų išaiškinsiu.

1. Politinės ir ekonominės sistemos

Šalies institucijų visuma sudaro jos institucinę sistemą (žr. 1 skyrių). Šioje sistemoje galima išskirti įvairias posistemes, tarp jų — politinę sistemą ir ekonominę sistemą. Nėra visuotinai priimtos ar griežtos skiriamosios šių dviejų režimų linijos. Tad geriausia vadovautis tam tikrais nusistovėjusiais apibrėžimais. Šiuo požiūriu politiniam režimui priklauso visos institucijos, tiesiogiai susijusios su valstybinės valdžios funkcionavimu bei kaita. Jam priklauso kai kurios bendro-

* Pirmasis šio skyriaus variantas buvo pateiktas seminare, kuris vyko Žmogaus mokslų institute Vienoje 1994 m. rugsėjį, man ten esant vizituojančiuoju moksliniu bendradarbiu. Jis išplėstas ir po to pateiktas EVRB seminare 1995 m., kai dirbau vizituojančiuoju moksliniu bendradarbiu Banko Ekonomikos departamente (Chief Economist's Office). Čia pateikiamas variantas parašytas 1995 m. balandį — tada buvau E. L. Wiegando Garbės vizituojantysis profesorius Džordžtauno universitete Vašingtone. Dėkoju Amandai Klekowski už pagalbą redaguojant šį skyrių.

sios teisinės sistemos dalys, pavyzdžiui, konstitucinės taisyklės, apibrėžiančios valstybinės valdžios padalijimą bei koordinavimą, įstatymai, reglamentuojantys rinkiminių kampanijų bei rinkimų tvarką, lobizmą, partijų steigimo bei funkcionavimo tvarką ir t.t. Politinės partijos (jeigu jos egzistuoja) yra pagrindinis politinės institucijos tipas, priklausantis institucinių struktūrų kategorijai. Ekonominę sistemą savo ruožtu sudaro institucijos, kurios formuoja sprendimų priėmimo bei jų įgyvendinimo tvarką gamybos, pajamų, taupymo, investavimo bei vartojimo srityje (Lindbeck 1977).

Neišvengiamai yra ir susikertančių sričių — tam tikros struktūros egzistuoja, atlikdamos skirtingas funkcijas, ir politinėje, ir ekonominėje sistemoje. Pavyzdžiui, profesinė sąjunga arba darbdavių asociacija, kai ji mėgina daryti įtaką atitinkamos srities įstatymų leidybai, yra politinio režimo dalis. Tos pačios organizacijos, kai jos derasi dėl kolektyvinės darbo sutarties, priklauso ekonominei sistemai. Pati valstybė, priklausomai nuo jos organų funkcijų, taip pat reiškiasi ir politinėje, ir ekonominėje sistemoje. Valstybinės institucijos, teikiančios tokius produktus kaip įstatymai, laikytinos politinio režimo dalimi. Šis politekonominis valstybės aspektas — viešųjų sprendimų teorijos sritis, nagrinėjanti įprastąjį demokratinių režimų funkcionavimą.[1] Valstybinės institucijos, susijusios su ekonominės politikos vykdymu, priklauso ekonominei sistemai.

2. Politinių sistemų įvairovė

Diskusijose politinių režimų klausimu dėmesys dažniausiai telkiamas į demokratinių ir nedemokratinių režimų skirtumą. Šis svarbus skirtumas domins ir mus, tiesa, su tam tikromis išlygomis. *Demokratija* suprantama kaip tokia institucinė tvarka, kuriai esant valdžia kuriama periodinių, laisvų ir sąžiningų rinkimų pagrindu, vadovaujantis principu „vienas asmuo — vienas balsas". Ji numato žodžio bei asociacijų laisvę, nors šios laisvės tam tikru mastu taip pat gali egzistuoti be demokratijos (pavyzdžiui, konstitucinėje monarchijoje). Tad demokratijos esmę sudaro reguliari, įstatymo įtvirtinta neprievartinė konkurencija dėl valdžios bei su tuo susijusi valdžioje esančiųjų taikaus nušalinimo galimybė. Šis procedūrinis demokratijos apibrėžimas, kurį pateikė Schumpeteris (1962), dabar plačiai ir

[1] Ši teorija nenagrinėja nedemokratinių režimų funkcionavimo bei tos politinės padėties, kuri susiklosto po liberalizavimo lūžio, t.y. trumpo „nepaprastosios politikos" laikotarpio. Apie tai žr. 7 skyrių.

pagrįstai laikomas logiškai pranašesniu už alternatyvius apibrėžimus, kur pabrėžiamas arba valdžios šaltinis (tautos valia), arba jos tikslai (visuomeninė nauda). Šiuos apibrėžimus gadina jų dviprasmiškumas ir negriežtumas (žr. Popper 1988; Huntington 1991). Be to, jie yra vertybiškai angažuoti ir todėl postuluoja kaip išspręstas tam tikras svarbias problemas, kurių tikrąjį sprendimą gali duoti tik analizė.[2] Tokie idealistiniai apibrėžimai gali taip pat turėti kai kurių pavojingų praktinių padarinių. Neišvengiamas atotrūkis tarp jų formuluojamų idealių demokratijos kriterijų ir realybės gali žadinti nusivylimą egzistuojančia valdymo forma, kuri net nebūdama tobula vis dėlto gali būti geriausia realaus pasaulio sąlygomis.

Didelėse grupėse, tarp jų ir nacionalinėse valstybėse, demokratija gali būti tik atstovaujamoji, o ne tiesioginė. Priklausomai nuo suaugusių gyventojų, turinčių balsavimo teisę, santykinės dalies dydžio galima kalbėti apie kiekybiškai apribotą demokratiją, kur tik dalis šių gyventojų turi tokią teisę, arba apie masių demokratiją, kur praktiškai visi suaugusieji turi šią teisę. Šiandieną tik šis masinis variantas vadinamas „demokratija", tad ir mes čia laikysimės šios interpretacijos.

Procedūriniais kriterijais apibrėžtoji demokratijos sąvoka leidžia aiškintis, kurie įvairių demokratinių režimų bruožai turi įtakos jų kokybei, pavyzdžiui, priimamų sprendimų kokybei; kartu ji leidžia ieškoti demokratinės sistemos tobulinimo būdų, kurie leistų pagerinti šią kokybę. Ši problema glaudžiai siejasi su demokratinių režimų skirtingumo kilmės problema. Antai demokratijos skiriasi pagal valdžios lokalizaciją (prezidentinės ir parlamentinės sistemos), pagal rinkimų įstatymų ypatumus bei atitinkamus partinių sistemų ypatumus, pagal biurokratijos lyginamąją galią renkamų politikų atžvilgiu, pagal interesų grupių tipą bei jų galią ir t.t.

Įdomią schemą pozityviai ir normatyvinei demokratijos analizei siūlo Fishkinas (1991). Sekdamas Amerikos federalistų Madisono ir Hamiltono pavyzdžiu, jis išskiria tris demokratinių režimų palyginamosios analizės ir vertinimo kriterijus: politinę lygybę, tironijos nebuvimą ir diskusijų laisvę (*deliberation*). Politinė lygybė yra maksimali tokioje sistemoje, kuri „vienodai atsižvelgia į kiekvieno preferencijas ir kuri kiekvienam teikia daugmaž vienodas galimybes reikšti savo preferencijas svarstomų dalykų atžvilgiu" (Fishkin 1991, p. 30—31). Minimali sąlyga, kuri skiria demokratiją nuo nedemokratijos, — tai formali balsavimo teisių lygybė. Be to, šios sąlygos pa-

---

[2] Yra tam tikrų panašumų tarp vertybiškai angažuotų socializmo apibrėžimų (žr. 2 skyrių) ir tokių pat demokratijos apibrėžimų.

tenkinimo galimybės gali skirtis priklausomai nuo „foninių" aplinkybių, kurios atspindi faktines naudojimosi šia formalia teise sąlygas. Čia galima, pavyzdžiui, paminėti potencialius rinkiminių apygardų dydžio (rinkėjų skaičiaus vienam atstovui) skirtumus, žiniasklaidos prieinamumą, nepolitinių įtakų rinkėjams galią (pavyzdžiui, kiek juos veikia politinė korupcija ar pomirtinio gyvenimo pažadai), ekonominės nelygybės poveikis dalyvavimo politikoje galimybėms ir t.t.

Tironija apibrėžiama kaip „pasirinkimas politikos, kuri primeta žmonėms sunkią naštą, esant alternatyvios politikos, kuri neprimeta tokios naštos, pasirinkimo galimybei" (Fishkin, 1991, p. 834). Demokratijos kontekste tironijos nebuvimas reiškia „daugumos tironijos" nebuvimą. Pagaliau diskusijų laisvė reiškia, kad žinios ir protas, o ne vien emocijos ir nereflektuotos preferencijos daro įtaką įvairiems demokratinio sprendimų priėmimo procesams: kandidatų renkamosioms pareigoms atrankai, išrinktųjų pareigūnų veiklai arba tokioms tiesioginės demokratijos formoms kaip referendumai. Diskusijų laisvė akivaizdžiai turi esminę reikšmę sprendimų kokybei.

Fishkinas pažymi, jog dauguma institucinių darinių, kurie tenkina tik vieną arba du iš jo trijų kriterijų, tai daro likusiojo vieno arba dviejų kriterijų netenkinimo sąskaita. Visų pirma jis atkreipia dėmesį į pavojus, kuriuos kelia „plebiscitinė" demokratija su savo dažnomis viešosios nuomonės apklausomis, referendumais bei televizijos kampanijomis, kur kandidatų pasirodymas apribojamas klipo trukme.[3] Ši demokratijos forma, kuri vis labiau įsivyrauja daugelyje šalių, galbūt didina politinę lygybę, tačiau ji tai daro diskusijų laisvės kriterijaus sąskaita.

Pagal apibrėžimą, *nedemokratinė* yra tokia politinė sistema, kur valdančiųjų kaita grindžiama kitokiais mechanizmais nei periodiniai laisvi rinkimai — kaip pavyzdžiai gali būti valdžios paveldėjimas, valstybinis perversmas, derybos už uždarų durų su monopoline valdančiąja partija ir t.t. Kai kurios nedemokratinės šalys, tokios kaip buvusios socialistinės šalys, organizuoja rinkimus, tačiau tie rinkimai privalo tik patvirtinti jau padarytus sprendimus ir paliudyti visuomenės klusnumą. Realiai egzistuojančios nedemokratinės šalys tarpusavyje skiriasi daug labiau negu demokratinės, veikiausiai todėl, kad dėl savo santvarkos prigimties jos teikia daugiau laisvės pasireikšti valdžios asmenų ypatumams. Nedemokratinių šalių ins-

---

[3] JAV kandidatų į prezidentus vidutinė nepertraukiamos kalbos trukmė smuko nuo 42,3 sek. 1968 m. iki 9,8 sek. 1988 m. (Adato, 1990), cituoju pagal Fishkiną (1991, p. 62).

tituciniai skirtumai liečia, pavyzdžiui, kariuomenės ir monopolistinės partijos vaidmens santykinę reikšmę, valdžios palyginamąją nuostatą verslo ir profsąjungų atžvilgiu ir t.t.

Be demokratinių ir nedemokratinių santvarkų vidinių variacijų, yra kintamųjų (tokių kaip viešosios administracijos kokybė), kurie peržengia šių dviejų kategorijų ribas.

3. Ekonominių sistemų įvairovė

Ekonominių sistemų tipologiją pateiksiu remdamasis trimis tarpusavyje susijusiais instituciniais kintamaisiais: verslo režimo tipas (*VR*), nuosavybės struktūra (*NS*), koordinavimo mechanizmas (*KM*). Šiuos kintamuosius aptarėme ankstesniame skyriuje. Primenu, kad *VR* nurodo tą bendrosios teisinės sistemos komponentą, kuris apibrėžia teisėtai steigiamų bei plėtojamų įmonių tipus. Yra trys pagrindiniai *VR* tipai — uždarasis (VR_u), atvirasis, arba liberalusis (VR_a) ir ribojamasis (VR_r).

Pagal apibrėžimą, VR_u draudžia privatų verslą, kad garantuotų kitokio tipo įmonių monopolį; pirmenybė tokiu atveju teikiama arba valstybinėms įmonėms, arba darbininkų valdomoms įmonėms. VR_a leidžia pasirinkti skirtingų tipų įmones, privačias arba neprivačias, tokias kaip kooperatyvai. VR_r garantuoja monopolį valstybinėms įmonėms tam tikruose ekonomikos sektoriuose („komandinių aukštumų" arba „strateginiuose" sektoriuose). VR_r taip pat apsunkina privačių įmonių steigimo procedūras, darydamas jas sudėtingas, painias ir brangias.

Galima išskirti tris pagrindinius *NS* tipus — kapitalistinį (NS_k), kur vyrauja privatus sektorius; socialistinį (NS_s), kur vyrauja socialistinės, t.y. valstybinės arba darbininkų valdomos, įmonės; ir mišrųjį (NS_m), t.y. tarpinę formą. Kaip parodžiau 5 skyriuje, egzistuoja griežta priklausomybė tarp *VR* ir *NS*:

$$VR_a \rightarrow NS_k$$
$$VR_u \rightarrow NS_s$$
$$VR_r \rightarrow NS_m$$

VR ir *NS* lemia koordinavimo tipą. *Rinkos mechanizmas* kaip koordinavimo būdas privačių gėrybių srityje numato pasiūlos, paklausos ir kainų laisvę (VR_a, NS_k). Jo alternatyva, *komandinis mechanizmas*, grindžiamas planiniais pasiūlos rodikliais, paklausą saistančiu administraciniu gėrybių racionavimu bei kainų kontrole (VR_u, NS_s, vy-

Lentelė 6.1 *Ekonominių sistemų įvairovė*

Verslo režimas	Nuosavybės struktūra	Koordinavimo mechanizmas	Sistemos tipas
Atviras	Kapitalistinis	Rinkos	Rinkos kapitalizmas
Uždaras	Socialistinė	Komandinis	Komandinis socializmas
Uždaras	Socialistinė	Ribota rinka	Rinkos socializmas
Ribojamasis	„Mišrioji"	Deformuota rinka	Deformuotas, arba kvazikapitalizmas
Atviras	Pereinamoji nuo socializmo prie kapitalizmo	Nebrandi rinka	Liberali pereinamoji ekonomika
Ribojamasis	Lėta kaita	Nei planas, nei rinka	Smulkmeniškai reglamentuojama pereinamojo tipo ekonomika

raujant centralizuotoms valstybinėms įmonėms). Yra ir tarpinių koordinavimo formų („nei planas, nei rinka"), paremtų valstybinio licencijavimo, valstybinių „kontraktų" praktika. Jos veikia kaip komandavimo ir gamybos bei vartojimo gėrybių kainų kontrolės pakaitalas.

VR_u ir NS_s, kuri klostosi vyraujant kai kuriems darbininkų valdomų įmonių režimams, turi tendenciją siaurinti rinką tiek konkurencijos ribojimo (žr. 5 skyrių), tiek kapitalo rinkos draudimo prasme. VR_u ir NS_m su konkurencijos ribojimu sukuria deformuotą rinką. Postsocialistinės ekonomikos šalys, kur vykdoma radikali liberalizacija, pirmaisiais į rinką orientuotų reformų raidos tarpsniais neišvengiamai susiduria su nebrandžiu rinkos mechanizmu. Šį nebrandumą lemia tai, jog efektyviam rinkos funkcionavimui būtinos institucijos, tokios kaip teisinė infrastruktūra, teisėtvarkos aparatas, finansiniai tarpininkai, vystosi lėčiau nei pats liberalizavimo procesas.

Lentelėje 6.1 pateikiama ekonominių sistemų tipologija, sudaryta aptariamųjų trijų institucinių kintamųjų pagrindu. Pabrėžtina, jog lentelėje neatsižvelgiama į kai kuriuos svarbius diferenciacijos parametrus, galiojančius aptariamųjų tipų viduje. Pavyzdžiui, rinkos kapitalizmui priklausančios ekonominės sistemos tarpusavyje

skiriasi pagal tai, kokia santykinė pajamų dalis perskirstoma per biudžetą, kokiu mastu bei pavidalu veikia „gerovės valstybė", kuo skiriasi kompanijų valdymo struktūros, finansinių sistemų formos, kokį vaidmenį atlieka centrinis bankas, koks yra korporatyvizmo mastas ir t.t.

4. Politinės-ekonominės sistemos: trys pagrindiniai klausimai

Panagrinėkime teoriškai galimas aukščiau išdėstytų politinių ir ekonominių režimų kombinacijas. Lentelėje 6.2 pateikiamas šio nagrinėjimo rezultatas.

Kai ką čia reikia pakomentuoti. Pirma, šioje lentelėje pavaizduoti modeliai turi būti interpretuojami kaip faktų stilizacija, kuri neatspindi visos politinių-ekonominių sistemų realybės. Antai kai kurios Vakarų šalys su išplėtota „gerovės valstybės" sistema, su reg-

Lentelė 6.2 *Politinės-ekonominės sistemos*

Politinė sistema	Ekonominė sistema	Empiriniai pavyzdžiai
Demokratija	Rinkos kapitalizmas	Kai kurios OECD šalys; kai kurios besivystančios šalys
Demokratija	Deformuotas kapitalizmas	Indija, iki dabartinių permainų
Demokratija	Socializmas	Iki šiol nėra tvarių pavyzdžių
Nedemokratinė	Deformuotas arba kvazikapitalizmas	Lotynų Amerika, iki dabartinių permainų
Nedemokratinė	Komandinis socializmas	Buvusios ESPT šalys
Nedemokratinė	Rinkos socializmas	Nėra tikrų empirinių pavyzdžių; labiausiai prie jos priartėja buvusioji Jugoslavija
Ankstyvoji demokratija	Liberali pereinamoji ekonomika	Vidurio Europa, Baltijos šalys iki 1995
Chaotiškas pliuralizmas	Smulkmeniškai reglamentuojamoji pereinamoji ekonomika	Dauguma buvusių SSRS respublikų iki 1995

lamentuota darbo rinka bei su rinkai priešišku žemės ūkio protekcionizmu yra artimesnės deformuoto kapitalizmo negu rinkos kapitalizmo kategorijai. Rusija iki 1995 m. įtelpa į tarpą, skiriantį liberalią perėjimo ekonomiką nuo reglamentuojamosios ekonomikos.

Antra, kaip jau pastebėjau, demokratijos tarpusavyje skiriasi kai kuriais svarbiais požymiais. Tačiau pateiktoje lentelėje į šiuos skirtumus nėra atsižvelgta, nes man nepavyko tų skirtumų susieti su nurodytais ekonominės sistemos tipais. Tas pat pasakytina apie nedemokratines santvarkas. Prie šių dviejų politinio režimo variacijų dar grįšiu 7 skirsnyje.

Kaip buvo pažymėta 1 skyriuje, institucijų analizėje dėmesys turi būti telkiamas į jų suderinamumo, efektyvumo bei dinamikos problemas. Tad kalbant apie nurodytų politinių bei ekonominių režimų kombinacijas gali būti iškelti trys pamatiniai klausimai:

(1) Kurie šių režimų deriniai tarpusavyje suderinami ir kurie nesuderinami, t.y. turi tendenciją kolapsuoti į kitą sistemą?
(2) Koks yra atitinkamų politinių-ekonominių sistemų efektyvumo lygis?
(3) Kokios yra perėjimo iš vienos politinės-ekonominės sistemos į kitą determinantės ir ypatybės?

Suderinamumo problema apima šiuos svarbiausius klausimus:

- Ar socializmas gali koegzistuoti su demokratija?
- Ar kapitalizmas griauna demokratiją?
- Ar demokratija silpnina rinkos kapitalizmą?

Efektyvumo problematika apima šiuos klausimus:

- Ar politinio režimo tipas (demokratinis arba nedemokratinis) turi reikšmės ekonominiam augimui?
- Koks yra politinis šiuolaikinės masių demokratijos efektyvumas, vertinamas pagal masių dalyvavimo politikoje lygį ir nepasitenkinimo politiniu procesu bei politikais mastą.

Sistemų dinamikos problematika apima tiek didžiąsias visuomenines permainas, tiek ir pokyčius esamos sistemos ribose, pavyzdžiui, šiuolaikinio kapitalizmo evoliuciją. Kai kurias institucinės kaitos problemas aptarsiu tolesniuose šios knygos skyriuose, telkdamas dėmesį į postkomunistinę transformaciją.

Kituose šio skyriaus skirsniuose trumpai aptarsiu kai kurias suderinamumo ir efektyvumo problemas.

5. Ar socializmas ir demokratija gali koegzistuoti?

Šis klausimas labai svarbus toms postsocialistinėms šalims, kurios turi bent jau pliuralistinę (jeigu dar ne demokratinę) politinę sistemą, tačiau pirmaisiais į rinką orientuotų reformų raidos tarpsniais susiduria su pavojumi, jog tos reformos bus užblokuotos. Kas įvyktų su jų politine sistema, jeigu jų ekonominis režimas išliktų nepakitęs? Jeigu galima kliautis istorija, tai labai abejotina, ar toks politinės ir ekonominės sistemos derinys išsilaikytų, nes iki šiol nėra pavyzdžių, liudijančių bent kiek ilgesnį socialistinės ekonomikos koegzistavimą su demokratija. Tiesa, galima argumentuoti, jog vien istorinė patirtis negali būti šių dviejų režimų koegzistavimo negalimybės įrodymas. Pavyzdžiui, galima teigti, jog išimtinę demokratijos sąsają su kapitalizmu nulėmė specifinė istorijos eiga. Šalys, kurios šiuo metu suderina abu režimus, iš pradžių tapo kapitalistinės, kapitalizmas pažadino ekonominį augimą, o ekonominis augimas nulėmė — švietimo ir darbininkų klasės kovos dėl savo teisių dėka — perėjimą prie demokratijos. Tačiau ši istorinė seka nėra vienintelė galima. Antai postsocialistinės šalys iš pradžių ryžtingai žengė politinės demokratijos linkme ir tik po to joms atsivėrė galimybė tapti kapitalistinėmis (žr. 7 skyrių). Kodėl nekapitalistinės ekonomikos išlikimas turėtų kelti grėsmę šiems demokratijos laimėjimams? Sugrįžome prie pradinio klausimo. Tad tenka kreiptis į teorinius argumentus socializmo ir demokratijos santykio klausimu. Mano supratimu, yra trejetas jėgų, kurios tvarų socializmo ir demokratijos koegzistavimą daro mažai tikėtiną. Siekdami aiškiau suprasti, kaip jos veikia, įsivaizduokime sistemą, derinančią demokratiją su socializmu, ir iškelkime klausimą, kas tokiu atveju įvyks su socializmu arba su demokratija:

(1) Socializmas yra ekonomiškai neefektyvus, palyginti su konkurenciniu kapitalizmu: komandinio socializmo trūkumai yra gerai žinomi;[4] juos aptarėme 3 skyriuje. Rinkos socializmas sukeltų didesnį nedarbo lygį ir sumažintų novatoriškumo paskatas, tad lėčiau augtų agregatinis vartojimo lygis (žr. 5 skyrių).[5] Šie santykinai prasti ekonominiai rezultatai būtų visuotinai žinomi — dėl demokratijos teikiamų laisvių (nepriklausoma ži-

[4] Be to, komandinis socializmas reikalauja milžiniškos valdžios koncentracijos ekonominės hierarchijos viršūnėse, todėl jis tiesiogiai nesuderinamas su demokratija.

[5] Shleiferis (1994) atkreipia dėmesį ir į tai, kad rinkos socializmo sąlygomis demokratija neigiamai veiktų ekonominį efektyvumą dėl ekonomikos politizavimo. Į šį pavojų atkreipė dėmesį jau von Misesas (1951, p. 202).

niasklaida, keliavimo laisvė ir t.t.), — todėl jie žadintų visuomenės nepasitenkinimą. Šis nepasitenkinimas turėtų būti arba slopinamas, o tai reikštų demokratijos galą, arba jis turėtų skatinti ekonominį liberalizavimą, t.y. perėjimą prie kapitalizmo.[6]

(2) Demokratinės politinės tvarkos sąlygomis veikiausiai egzistuotų liberalios partijos, kurios reikalautų uždarąjį verslo režimą (VR_u) pakeisti atviruoju (VR_a). Jas reikėtų arba uždrausti kartu išsižadant demokratijos, arba — po pakankamai ilgos ekonominės krizės (žr. teiginį (1)) — joms pavyktų laimėti, t.y. inicijuoti perėjimo prie kapitalizmo procesą.

(3) Demokratijai reikalinga tam tikra socialinė struktūra, kuri bent iš dalies siejasi su kapitalizmo institucijomis (su privačiu verslu, laisvosiomis profesijomis). Tad kapitalizmo atsiradimo blokavimas mėginant išsaugoti socializmą neleistų susiklostyti socialinei bazei, kuri būtina tvariai demokratijai.

Šie argumentai rodo, kodėl Schumpeterio (1962) teiginys, esą socializmas visiškai suderinamas su kapitalizmu, turėtų būti vertinamas skeptiškai. Pirma, nepagrįstai teigdamas, jog socializmas gali būti pranašesnis už kapitalizmą ekonominiu požiūriu, jis apeina problemas (1) ir (2). Jis taip pat apeina problemą (2) postuluodamas, jog socializmas gali būti sėkmingai įvestas ir išlaikytas, jeigu tam pribręsta „daiktai ir sielos" (p. 220), suprask: jeigu žmonės demokratijos sąlygomis tampa priešiški privačiam verslui. Kiekvienu atveju neteisėtai postuluojama būtent tai, kas dar turi būti įrodyta. Galiausiai jis nekreipia dėmesio į problemą (3).

Remdamiesi šiais trimis argumentais galime teigti, jog vėluojantiems postsocialistinės transformacijos dalyviams vertėtų spartinti savo ekonomines reformas ne tik ekonominio augimo, bet ir demokratijos išsaugojimo sumetimais.

6. Ar gali koegzistuoti kapitalizmas ir demokratija?

Klausimas gali nuskambėti keistai, nes tai, ką vadiname „demokratija" iki šiol egzistavo *tik* kaip derinys su kapitalizmu. Tačiau jis

[6] Čia galima atkreipti dėmesį į vieną paradoksą. Įsivaizduokime šalį, kuri iš pradžių yra demokratinė ir kapitalistinė; tarkime, kad joje įvedama — demokratijos labui — vadinamoji „ekonominė demokratija", t.y. privačios įmonės paverčiamos darbininkų valdomomis įmonėmis („vienas žmogus — vienas balsas"), o privatus verslas uždraudžiamas. Dėl santykinai žemo ekonominio šio rinkos socializmo efektyvumo tai baigtųsi tuo, jog arba būtų panaikinta demokratija politikos srityje, arba būtų sugrįžta prie kapitalizmo ekonominėje srityje.

atkreipia dėmesį į realias problemas bei dilemas, susijusias su pinigų vaidmeniu šiuolaikinėje politikoje. Būtent jas turėjo omeny Karlas Marxas karikatūriniu stiliumi kalbėdamas apie tai, kad demokratija negalima kapitalizmo sąlygomis, nes tada valdo kapitalistai. Valdžia tėra „buržuazijos vykdomasis komitetas". Demokratija yra tik „formali" arba, kitaip sakant, ji yra tik šio fakto priedanga.

Istorija paneigė šį kraštutinį požiūrį. Marxas, be kita ko, neatsižvelgė į pačių „kapitalistų" vidinį susiskaidymą bei į didėjančią kitų klasių, tarp jų ir darbininkų klasės, įtaką, kuriai atvėrė kelią liberali kapitalistinės visuomenės (pilietinės visuomenės) santvarka. Tačiau, kaip visos karikatūros, ši karikatūra atskleidžia dalelę tiesos, kurią reikėtų traktuoti kaip įspėjimą apie pavojus. Turiu omeny tai, kaip politinių partijų rėmėjai daro įtaką kandidatų politinėms pareigoms atrankai, politinės darbotvarkės pasirinkimui, politiniam elgesiui ir t.t. Šias ir kitas problemas nagrinėja Dahlis (1989), Fishkinas (1991) bei kiti šiuolaikinės demokratijos tyrinėtojai.

Tačiau tokią įtaką daro ne vien verslo sluoksniai. Profesinės sąjungos bei asociacijos dažnai turi didelę politinę galią. Tad norint užkirsti kelią šiems pavojams reikia bendro pobūdžio priemonių. Pavyzdžiui, turi būti numatytas partijų finansavimo skaidrumas — galbūt partijoms reikėtų taikyti tokį pat privalomo audito reikalavimą, koks taikomas viešai kotiruojamoms bendrovėms, taip pat turi būti lobizmą ribojantys įstatymai. Tokios priemonės galbūt padėtų dorotis su demokratijos efektyvumo problema — su didėjančiu visuomenės nusivylimu šiuolaikinės demokratijos praktika. Kitos reformos galėtų paliesti žiniasklaidos, ypač televizijos, vaidmenį šiuolaikinėje masių demokratijoje, atverdamos didesnę erdvę diskusijoms politiniais klausimais (žr. Fishkin 1991).

Kita kapitalizmo ir demokratijos santykio problemiškumo tezė liečia ekonominę nelygybę. Visiškai pagrįstai teigiama, jog didelė ekonominė nelygybė lemia dalyvavimo politikoje galimybių nelygybę, tad ji prieštarauja bent jau demokratijos dvasiai. Tačiau ar ekonominė nelygybė kapitalizmo sąlygomis yra neišvengiamai labai didelė? Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, apie kokio tipo kapitalizmą kalbame. Deformuotas, etatistinis-oligarchinis kapitalizmo tipas, kuris dar neseniai vyravo daugelyje Lotynų Amerikos šalių, sukuria daug didesnę nelygybę negu į eksportą orientuotas ir žymiai privatesnis Rytų Azijos kapitalizmo tipas (žr. World Bank 1993). Pastarasis garantuoja daug spartesnį ekonominį augimą, palyginti su pirmuoju. Tad peršasi gana optimistinė išvada: ekonominis modelis, kuris yra palankiausias ekonominiam augimui, taip sukuria

palankiausias ekonomines sąlygas (t.y. santykinai nedidelę turtinę nelygybę) demokratijai. [7]

7. Politinio režimo tipas ir ekonominis augimas

Laikydamasis klasikinės politinių režimų klasifikacijos į demokratinius ir nedemokratinius (žr. 2 skirsnį) noriu iškelti klausimą: kokią reikšmę ekonominiam augimui turi demokratija, palyginti su nedemokratiniais režimais (kitoms sąlygoms esant lygioms)? Šis klausimas ypač aktualus Rytų Europos ir buvusios Sovietų Sąjungos šalims, kurios turi istorinį šansą pereiti *ir* prie demokratijos, *ir* prie kapitalistinės rinkos ekonomikos. Šių šalių tautoms labai svarbu aiškiai suprasti, ko jos gali tikėtis iš šių dviejų sistemų.

Metodologiniu požiūriu, politinio režimo ryšio su ekonominiu augimu problema gali būti redukuota į dviejų palyginimų problemą:

(1) (demokratija, socializmas) *versus* (ne demokratija, socializmas);
(2) (demokratija, kapitalizmas) *versus* (ne demokratija, kapitalizmas).

Kadangi, kaip pažymėjome 5 skirsnyje, realiai egzistavo tik nedemokratinis socializmas, yra pagrindo manyti, jog demokratinis socializmas negali egzistuoti kaip stabili sistema. Vadovaujantis 1 skyriuje suformuluotu principu šis negatyvus suderinamumo analizės rezultatas eliminuoja efektyvumo problemą. Tad galime iškart eiti prie antrojo palyginimo.

Per pastaruosius dvidešimt metų buvo atlikta daugybė empirinių tyrimų mėginant išsiaiškinti ryšį tarp politinio režimo tipo ir ekonominio augimo tempų nesocialistinėse šalyse. Šių tyrimų apžvalgą pateikia Sirowy ir Inkeles'as (1990). Jie daro išvadą, jog „geriausiu atveju <...> demokratija pati savaime nėra tiesioginis spartesnio ekonominio augimo faktorius" (p. 1501). Helliwellas, kruopščiai išnagrinėjęs 125 šalių patirtį 1960—1985 m. laikotarpiu, daro panašią išvadą: „dar negalima kalbėti apie kokį nors sisteminį gryną demokratijos poveikį ekonominiam augimui". Alesina ir Perotti (1994) daro tą pačią, nors ir kitaip formuluojamą išvadą: „nėra em-

[7] Anot Scully'o (1991), režimai, kurie teikia daugiau ekonominių laisvių ir vienodai gina individų teises, sugeba pasiekti aukštą ekonominį efektyvumą su santykinai nedidele turtine diferenciacija.

pirinio pagrindo manyti, jog demokratija ir pilietinės laisvės trukdo ekonominiam vystymuisi". Jie priduria: „Veikiau priešingai, demokratija ir pilietinės laisvės skatina ekonominį vystymąsi" (p. 354). Tačiau šiuo savo teiginiu jie peržengia nustatytų empirinių faktų ribas, be to, jie painioja demokratiją kaip tokią (renkamąją valdžią) su jos instituciniu atitikmeniu. Tuo būdu jie apeina svarbų klausimą — kaip įvairios laisvės siejasi su politinio režimo tipu ir kokios laisvės turi didžiausią reikšmę ekonominiam augimui.

Tačiau empirinius tyrimus galima kritikuoti remiantis metodologiniais argumentais (žr., pavyzdžiui, Przeworski & Limongi 1993). Taigi grįžkime prie teorinių ginčų. Jie taip pat nėra baigti ir vyksta gana keistai: nedemokratinių režimų šalininkai pabrėždami tik *kai kuriuos* tų režimų pranašumus demokratijos atžvilgiu kalba taip, tarsi jie būtų būdingi *visiems* nedemokratiniams režimams. Kalbama, pavyzdžiui, apie didesnes jų galimybes mobilizuojant santaupas ir sutelkiant šalies energiją ilgalaikio ekonominio augimo tikslui. Taip pat kalbama, esą autoritariniai režimai atsparesni interesų grupių spaudimui — reiškiniui, kurį sukuria demokratija ir kuris neigiamai veikia ekonominį augimą.

Savo ruožtu demokratijos šalininkai įrodinėdami ekonominį demokratijos pranašumą pabrėžia, jog nuosavybės teisės demokratijos sąlygomis yra daug saugesnės negu nedemokratinio režimo sąlygomis (Olson, 1993; Niskanen, 1992). Tačiau šis teiginys remiasi labai specifiniu diktatoriaus naudingumo funkcijos supratimu. Mancuro Olsono pasiūlytas šio diktatoriaus apibūdinimas — „stacionarinis banditas" — pakankamai iškalbingas. Postuluojama, jog diktatorius maksimizuoja vien savo naudą. Visos išvados apie ekonominius nedemokratinių režimų trūkumus išplaukia iš šios prielaidos. Nesu diktatorių mylėtojas, tačiau metodologinio nuoseklumo dėlei negaliu nepažymėti, jog ne visi diktatoriai yra Bokassa tipo. Savanaudiškumą ne visada galima redukuoti tik į vieno argumento funkciją — į asmeninės naudos siekį. Taip pat gali turėti reikšmės kitokie motyvai, pavyzdžiui, savigarbos siekis, kuris gali reikštis kaip puikybė, ambicingumas ir pan. Individo, kuris dėl savo institucinės padėties valdo visą šalį, naudingumo funkcijos prielaida yra absoliučiai būtina darant išvadas apie nedemokratinių režimų modelius.[8] Be to,

[8] Iš principo nedemokratinių režimų ekonominio elgesio teorija turėtų remtis diktatorių naudingumo funkcijų tikimybiniu pasiskirstymu. Šių modelių išvadų empirinio pagrįstumo laipsnis tada galėtų būti išreikštas kaip asmeninę naudą maksimizuojančių diktatorių pasirodymo tikimybė, padauginta iš tikimybės, kad jie rinksis šių teorijų postuluojamus naudos maksimizavimo būdus. Atrodo, jog šių tikimybių sandauga yra artimesnė nuliui negu vienetui.

net priėmus prielaidą, kad asmeninė nauda yra pagrindinis motyvacinis veiksnys ir, vadinasi, pagrindinis su juo susijusios naudingumo funkcijos argumentas, šių modelių išvados žlunga, jeigu tariame, kad vietoje maksimizacinių siekių susiduriame su pasitenkinimo siekiais (*satisficing*) Simono (1959) prasme. Taigi tie, kurie tei gia demokratijos ekonominį pranašumą nedemokratinių režimų atžvilgiu, daro tą pačią loginę klaidą kaip ir jų oponentai — jie traktuoja dalyką, kuris būdingas tik kai kuriems nedemokratiniams režimams, tarsi jis būtų būdingas jiems visiems. Heterogenines kategorijas jie traktuoja taip, tarsi jos būtų homogeninės. Tai liudija, jog lyginamoji analizė, paremta tik bendrąja demokratinių ir nedemokratinių režimų priešprieša, yra gana ribotų galimybių analitinis įrankis.

Iš to, kas pasakyta, galime daryti išvadą, jog visa politinių režimų ir ekonominio augimo (bei kitų ekonominių efektyvumo aspektų) sąryšio problematika turi būti performuluota ir analizuojama kitokiame teoriniame kontekste. Tą naują kontekstą turi suteikti institucinių ekonominio augimo determinančių teorija — teorija, kuri atskleistų determinantes, sąlygojančias tokias tiesiogines šio proceso priežastis kaip taupymo bei investavimo lygis ir produktyvumo augimo tempai (žr. 5 skyrių). Reikėtų mėginti susieti kai kuriuos variantinius politinės srities aspektus su šiomis institucinėmis determinantėmis. Kai kurie iš tų aspektų gali būti su jomis susiję tiesiogiai; kiti politiniai kintamieji turėtų būti siejami su institucinėmis ekonominio augimo determinantėmis per papildomus priežastinius mechanizmus.

Politinių kintamųjų sąrašas neturi būti ribojamas tik bendra demokratijos ir nedemokratijos dichotomija. Reikėtų skirti įvairius demokratijos tipus. Ieškant tų demokratijos aspektų, kurie turi reikšmės ekonominiam augimui, reikėtų atsižvelgti į tokius dalykus: (1) kokią erdvę diskusijų laisvei teikia demokratinės sprendimų priėmimo procedūros (žr. Fishkin 1991); (2) kokie yra konstituciniai ekonominės politikos principai, pavyzdžiui, ar yra numatyti apribojimai monetariniam biudžeto deficitui finansuoti ir ar konstitucija gina ekonomines laisves (žr. Gwartney & Wagner 1988); (3) kokia yra koncentruotų ir agresyvių interesų grupių galia (žr. Olson 1982). Taip pat turėtų būti pateikta nedemokratinių režimų tipologija, sudaryta pagal tuos pačius arba panašius kriterijus. Idealiu atveju galėtų būti sudaryta tam tikra aibė kintamųjų, P_1, P_2, ...P_j, apibūdinančių politinę sritį, bei dvi tipologijos, atitinkamai apibūdinančios demokratinius, D_1, D_2, ...D_k, ir nedemokratinius, ne-D_1, ne-D_2, ... ne-D_n, režimus.

Toks analizės metodas veikiausiai parodytų, jog ekonominio augimo požiūriu realiai turi reikšmės ne vien bendroji demokratinių ir nedemokratinių režimų priešstata, bet ir šių režimų tipai. Reikėtų mėginti įvairius demokratinių ir nedemokratinių režimų tipus susieti su tikėtinais kiekvieno jų ekonominio augimo tempais.[9] Turint dažnuminę šių skirtingų demokratinių bei nedemokratinių režimų charakteristiką galima gauti statistinį augimo rodiklių pasiskirstymą demokratinių ir nedemokratinių režimų atžvilgiu.[10] Tada galima būtų žengti dar vieną žingsnį šią dažnuminę charakteristiką interpretuojant kaip tikimybinę konkrečių režimų atsiradimo charakteristiką.[11]

Siūlomas metodas parodytų, jog skirtingi nedemokratinių režimų tipai tarpusavyje skiriasi daug labiau nei skirtingi demokratijos tipai. Tokį teiginį patvirtina net paviršutiniški stebėjimai. Šį faktą paaiškina dvejetas veiksnių. Pirma, politinių sprendimų kokybės skirtumai nedemokratinių režimų sąlygomis yra daug didesni nei demokratinėmis sąlygomis, nes nedemokratinėmis sąlygomis asmeniniai faktoriai turi daugiau pasireiškimo galimybių.[12] Dar svarbiau yra tai, kad institucinė nedemokratinių formų įvairovė yra veikiausiai daug didesnė nei institucinė demokratinių formų įvairovė.

Antra, yra demokratinių ir nedemokratinių režimų priklausomybių bei institucinių ekonominio augimo determinančių, kurios nėra įtrauktos į šių dviejų politinių režimų apibrėžimus. Pažymėti-

---

[9] Galima skirti vidutinius ir maksimaliai įmanomus tempus, o jų neatitikimą aiškinti kaip ekonominės politikos, vykdomos demokratinių arba nedemokratinių režimų sąlygomis, padarinį. Šio neatitikimo tikimybė yra didesnė nedemokratinių režimų sąlygomis, nes jų atveju didesnį vaidmenį vaidina asmenybiniai faktoriai.

[10] Šios dažnuminės charakteristikos galėtų būti grindžiamos santykiniu skaičiumi šalių, kurias galima laikyti empiriniais šių tipų atitikmenimis.

[11] Interpretuodami šias dažnumines charakteristikas kaip tam tikro tipo demokratinio arba nedemokratinio režimo atsiradimo tikimybę, gautume tikimybinę šių režimų ekonominio efektyvumo vertę. Tam tikras nedemokratinio režimo tipas, toks kaip Pietų Korėjos kapitalistinė autokratija, gali pasižymėti labai aukšta absoliučia ekonominio efektyvumo verte, tačiau tikimybinė jo vertė gali būti gana žema, t.y. šio tipo režimų atsiradimo tikimybė labai maža. Šias tikimybes reikėtų skirti nuo tų, kurios atsiranda, kai, pavyzdžiui, ekonomiškai neefektyvią demokratiją pakeičia ekonomiškai efektyvi autokratija. Praktiškai tokia tikimybė gali būti lygi nuliui; kita vertus, labai tikėtina, kad ekonomiškai neefektyvi demokratija atsisakydama demokratijos taps ekonomiškai neefektyvia autokratija.

[12] Kartais argumentuojama, jog žmonės, tampantys lyderiais nedemokratinio režimo sąlygomis, psichologiškai labiau homogeniški negu žmonės, užimantys analogišką padėtį demokratijos sąlygomis. Šiam teiginiui patvirtinti reikėtų nuodugnaus psichologinio tyrimo. Kasdieniniai pastebėjimai byloja veikiau priešingą dalyką.

na, jog šių faktorių įvairovė gali būti daug didesnė nedemokratinių režimų sąlygomis, palyginti su demokratija; ir tai, žinoma, lemia didesnius nedemokratinių režimų ekonominio efektyvumo skirtumus, palyginti su demokratiniais režimais. Ekonominės laisvės mastas yra tas institucinis kintamasis, kuris turi lemiamą reikšmę ekonominiam augimui. Šį kintamąjį galima apibrėžti verslo režimo bei nuosavybės struktūros kategorijomis (žr. 5 skyrių). Patirtis liudija, jog nedemokratiniai režimai gali būti siejami su visomis galimomis pagrindinėmis šių kintamųjų formomis, t.y. su uždaruoju *VR* kartu su socialistine nuosavybės struktūra, kur vyrauja valstybinės įmonės (tipinė socialistinė autokratija); su uždaruoju *VR* ir su ta *NS*, kuri formaliai yra būdinga darbininkų valdomų įmonių režimui (socialistinė buvusios Jugoslavijos autokratija); su ribojamuoju *VR* kartu su mišria *NS* (populistinė autokratija, vyravusi Lotynų Amerikoje) ir galiausiai su atviruoju *VR* kartu su kapitalistine *NS*. Šiai kategorijai galima priskirti tuos prokapitalistinius autokratinius režimus, kurie dar neseniai vyravo Rytų Azijoje[13] pasižymėdami ypač dideliais ekonominio augimo tempais.[14] Ir priešingai, jeigu nekreipsime dėmesio į pereinamosios ekonomikos šalis, tai pastebėsime, jog demokratiniai režimai koegzistuoja tik su dviem *VR* ir *NS* variantais — su atviruoju *VR* bei kapitalistine *NS* (dauguma OECD šalių) arba ribojamuoju *VR* bei mišriąja *NS* (Indija, bent jau iki šiol). Atrodo, jog kitos instituciškai grindžiamos ekonominio augimo determinantės — tokios kaip makroekonominis stabilumas, mokesčių sistema, profsąjungų bei verslo asociacijų tipas bei vaidmuo — daug labiau įvairuoja nedemokratinių režimų sąlygomis, jau vien dėl didesnės nedemokratinių režimų įvairovės.

Galbūt egzistuoja ypatingas nedemokratinio režimo tipas, toks kaip prokapitalistinė Rytų Azijos autokratija (Balcerowicz 1994), kuri pasižymi geresniais ekonominiais rodikliais nei bet kuris demokratijos tipas, funkcionuojantis panašiomis sąlygomis. Šią tezę reikėtų patikrinti — palyginti ekonominius nedemokratinių Rytų Azijos „tigrų" laimėjimus pradedant septintuoju dešimtmečiu, su kai kurių demokratinių šalių (Japonijos, Vakarų Vokietijos, Italijos) laimėjimais, pradedant šeštuoju dešimtmečiu. Toks palyginimas atskleistų tam tikrus institucinius panašumus, kurie nebūtinai sutam-

---

[13] Plačiau apie šiuos nedemokratinių režimų tipus žr. Balcerowicz (1994).

[14] Šį faktą galima paaiškinti — kalbant tik apie tiesiogines determinantes — dideliais produktyvumo augimo tempais ir nepaprastai aukštu taupymo bei investavimo lygiu.

pa su demokratinių ir nedemokratinių režimų dichotomija. Manau, kad minėtose šalyse buvo susidariusi nepaprastai palanki institucinių ekonominio augimo faktorių kombinacija — labai atviras verslo režimas, didelis klasikinių privačių įmonių vaidmuo, santykinai žemas mokesčių lygis ir lanksti darbo rinka.

Kitas palyginimas, kuriuo būtų galima pasinaudoti tikrinant šį teiginį, — tai Rytų Azijos šalių raida iki demokratizavimo proceso ir po jo. Žinoma, taip lyginant reikia atsižvelgti į pradinius pajamų lygio *per capita* skirtumus, taip pat į išorinius ekonominio augimo veiksnius.

Nenoriu spėlioti, kokie būtų šių palyginimų rezultatai, tačiau norėčiau suformuluoti vieną sąlyginį teiginį: jeigu pasirodytų, kad efektyviai veikiantys nedemokratiniai režimai yra pranašesni — ekonominio augimo požiūriu — už efektyviai veikiančius demokratinius režimus, šį faktą reikėtų aiškinti tuo, kad jie sugeba pasiekti labai aukštą taupymo bei investavimo lygį neaukodami produktyvumo tempų. Šie tempai būtų vienodai dideli abiejose šalių grupėse — dėl vienodai aukšto ekonominės laisvės lygio. Tad potencialų efektyvių nedemokratinių režimų pranašumą turi lemti jų sugebėjimas mobilizuoti santaupas. Veikiausiai būtent šiuo požiūriu demokratinių ir nedemokratinių režimų skirtumas galiausiai turi reikšmės.

Tačiau net jeigu šie teiginiai būtų patvirtinti, tai dar jokiu būdu nereikštų, jog postsocialistinės šalys, pereinančios vienu metu prie demokratijos ir kapitalizmo, turėtų išsižadėti demokratijos vardan kapitalizmo. Toks siūlymas būtų nepriimtinas dėl dviejų priežasčių. Pirma, nors demokratija nėra kapitalizmo pakaitalas, ji yra svarbi neekonominiu požiūriu — teikia didžiausią visuomeninę legitimaciją valdantiesiems ir atiduoda didžiausią pagarbą valdomųjų orumui. Antra, mėginimas pereiti iš nebrandžios demokratijos prie nedemokratinio režimo vargiai ar sukurtų efektyvų nedemokratinį Rytų Azijos tipo režimą. Atsitraukimas nuo nebrandžios demokratijos veikiausiai baigtųsi populistine autokratija, kuri ekonominiu požiūriu būtų net neefektyvesnė nei ankstesnis režimas.

Tad postsocialistinių šalių atžvilgiu galima padaryti aiškias išvadas. Jos privalo stiprinti demokratiją politinėje srityje — didinti diskusijų laisvę, formuoti konstitucinę sistemą, kuri ribotų populistinės ekonominės politikos galimybes, priimti rinkimų įstatymus, kurie sumažintų pernelyg didelį politinių partijų skaičių, ir t.t. Šios reformos paspartintų perėjimą prie kapitalizmo, o tai savo ruožtu stiprintų demokratiją.

Nuorodos

Adato, K. 1990 „The incredible shrinking sound bite", Cambridge, Mass., Joan Shorenstein Baronce Center of the John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Research Paper No. 2, June.

Alesina, A. & Perotti, R. 1994 „The political economy of growth: a critical survey of the recent literature", *World Bank Economic Review* 8, p. 351—372.

Balcerowicz, L. 1994 „Democracia y capitalismo en el mundo conterporaneo", kn. R. de Urquía & Enrique M. Ureña (eds.), *Economia y Dinamica Socia* (Madrid: Union Editorial).

Dahl, R. 1989 *Democracy and Its Critics* (New Haven, Conn.: Yale University Press).

Fishkin, J. S. 1991 *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform* (New Haven, Conn.: Yale University Press).

Gwartney, J. D. & Wagner, R. E. (eds.) 1988 *Public Choice and Constitutional Economics* (London: JAI Press).

Huntington, S. P. 1991 *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (London: University of Oklahoma Press).

Helliwell, J. F. 1992 „Empirical linkages between democracy and economic growth", National Bureau of Economic Research, Working Paper No. 4066, May.

Lindbeck, A.-C. 1977 *The Political Economy of the New Left* (New York: Harper and Row).

Mises, L. von 1951 *Socialism: An Economic and Sociological Analysis* (New Haven, Conn.: Yale University Press (originalas vokiečių kalba 1922)).

Przeworski, A. & Limongi, F. 1993 „Political regimes and economic growth", *Journal of Economic Perspectives* 7, p. 51—69.

Niskanen, W. A. 1992 „Autocratic, democratic, and optimal government" (paper submitted to the Third Schumpeter Prize Competition, March).

Olson, M. 1993 „Dictatorship, democracy and development", *American Political Science Review* 87, p. 567—576.

—— 1982 *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities* (New Haven, Conn.: Yale University Press).

Scully, G. W. 1991 „Rights, equity and economic efficiency", *Public Choice* 68, p. 195—215.

Shleifer, A. 1994 „The politics of market socialism", *Journal of Economic Perspectives* 8, p. 165—176.

Simon, H. 1959 „Theories of decision-making in economics and behavioural science", *American Economic Review* 49, p. 253—283.

Sirowy, L. & Inkeles, A. 1990 „The effects of democracy on economic growth and inequality: a review", *Studies in Comparative International Development* 25, p. 126—157.

World Bank 1993 *The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy* (Oxford: Oxford University Press).

II dalis

Nuo socializmo prie kapitalizmo

7

*Postkomunistinės transformacijos samprata**

Postkomunistinės transformacijos specifika

Specifinis postkomunistinės transformacijos Vidurio ir Rytų Europoje pobūdis išryškėja ją lyginant su kitais didžiaisiais stabilių visuomeninių santvarkų kaitos pavyzdžiais. Iš kitų transformacijos tipų galima paminėti (1) *klasikinę transformaciją*, t.y. demokratijos plėtrą pirmaujančiose kapitalistinėse šalyse 1860—1920 m. laikotarpiu; (2) *neoklasikinę transformaciją*, t.y. demokratizavimo procesą kapitalistinėse šalyse po Antrojo pasaulinio karo (Vakarų Vokietijoje, Italijoje ir Japonijoje penktajame, Ispanijoje ir Portugalijoje aštuntajame, Pietų Korėjoje ir Taivane devintajame dešimtmetyje); (3) *į rinką orientuotas reformas* nekomunistinėse šalyse (Vakarų Vokietijoje bei kitose Vakarų šalyse po Antrojo pasaulinio karo; Pietų Korėjoje ir Taivane septintojo dešimtmečio pradžioje; Čilėje aštuntajame, Turkijoje ir Meksikoje devintajame, Argentinoje dešimtajame dešimtmetyje; (4) *Azijos postkomunistinę transformaciją* (Kinijoje aštuntojo ir Vietname devintojo dešimtmečio pabaigoje). Žinoma, čia esama didelės vidinės įvairovės, ypač kalbant apie pirmąsias dvi kategorijas. Tačiau į šią vidinę įvairovę nekreipsime dėmesio, jį sutelksime į pamatinius šių transformacijos tipų skirtumus.

Kaip matome lentelėje 7.1, postkomunistinė transformacija Vidurio ir Rytų Europoje pasižymi daugybe ypatumų.

Pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į didžiulį pokyčių mastą. Paliečiama ir politinė, ir ekonominė sistema, o šių sistemų pokyčiai

---

* Rinkti empirinę šio skyriaus medžiagą man padėjo Christopheris Giesingas, naudingų komentarų pateikė Marekas Jaśkiewiczius ir Edmundas Wnuk-Lypińskis. Tekstą užbaigiau dirbdamas vizituojančiuoju moksliniu bendradarbiu Žmogaus mokslų institute Vienoje. Kelly Music man padėjo jį suredaguoti. Sutrumpintas šio skyriaus variantas buvo išspausdintas leidinyje *Journal of Democracy* 5, No. 4 (October 1995), p. 75—89 (The John Hopkins University Press).

savo ruožtu veikia socialinę struktūrą. Visi šie vidiniai atitinkamų šalių pokyčiai kilo kaip sovietų imperijos žlugimo padarinys bei išraiška. Dauguma posovietinių šalių susidūrė su papildomomis savo teritorinių, taip pat socialinių bei kultūrinių ribų apibrėžimo bei institucinės sąrangos kūrimo problemomis.[1]

Visais kitais radikalios transformacijos atvejais būdavo paliečiama arba tik politinė sistema ekonominei sistemai išliekant iš esmės nepakeista (klasikinis ir neoklasikinis atvejis), arba tik ekonominė sistema neliečiant politinio (paprastai nedemokratinio) režimo. Precedento neturintis pokyčių mastas Rytų ir Vidurio Europoje, be kita ko, reiškia nepaprastai dideles informacines perkrovas tų šalių vadovybei. Tad jų klaidos ir vėlavimas neturi stebinti, ypač turint omeny, kad ji turi dirbti su administraciniu aparatu, paveldėtu iš senojo režimo. Masinė administracinio aparato revizija pasirodė galima tik buvusioje Rytų Vokietijoje po šalies suvienijimo, kitos postkomunistinės šalys tokios galimybės neturėjo.

Antra, nors politinių bei ekonominių sistemų kaita *prasidėjo* daugmaž tuo pačiu metu, klaidinga būtų kalbėti apie „simultaninę" postkomunistinės Europos transformaciją. Valstybinės ekonomikos privatizavimas užima daug daugiau laiko negu laisvų rinkimų ar partinės sistemos pradmenų organizavimas. Tad net vienu metu pradėta politinė ir ekonominė transformacija dėl jos tempų asimetrijos *sukuria istoriškai naują reformų eiliškumą*: pirma eina masių demokratija (ar bent jau politinis pliuralizmas, t.y. įteisintos politinės konkurencijos egzistavimas) ir tik po to rinkos kapitalizmas.[2]

Trečia, šis eiliškumas reiškia, jog į rinką orientuotas reformas, kurios dėl socializmo ekonominio palikimo turi būti nepaprastai plačios, tenka vykdyti demokratinės ar bent jau pliuralistinės politinės santvarkos sąlygomis. Dauguma kitų į rinką orientuotų reformų buvo vykdomos nedemokratinių režimų sąlygomis (trečiasis ir ketvirtasis transformacijos tipas). Šioje grupėje sunku rasti tokį ekonominės transformacijos atvejį, kuris prilygtų pokyčių postkomunistinėje Europoje mastui ir kartu būtų įvykdytas demokratinio režimo sąlygomis. Tiesą sakant, visos radikalios ekonominės reformos visur kitur buvo vykdomos aiškiai autokratinių ir gana despotiškų režimų (Čilė aštuntajame dešimtmetyje, Kinija paskutiniaisiais to dešimtmečio metais).[3]

---

[1] Žr. Offe (1991); Schmitterį (1994).

[2] Bunce ir Csanadi (1993).

[3] Gana radikalios ekonominės reformos, vykdomos demokratijos sąlygomis, pavyzdys gali būti Argentina po 1989 m. Tačiau net ten būtinųjų ekonominių pokyčių mastas negali prilygti postsocialistinei transformacijai, nes Rytų ir Vidurio Europoje kapitalizmas buvo sunaikintas, o ne vien deformuotas kaip Argentinoje bei kitose Lotynų Amerikos šalyse.

Lentelė 7.1 *Svarbiausi visuomeninės transformacijos tipai*

	Klasikinis	Neoklasikinis	Nekomunistinės ekonominės reformos	Postkomunistinė transformacija: Kinija	Postkomunistinė transformacija: Rytų Europa
PRADINĖS SĄLYGOS					
Politinė sistema					
• Apskritai	Ribota demokratija	Autoritariniai režimai	Įvairi: karinė diktatūra (Čilė, Turkija); užsienio okupacija (Vakarų Vokietija, Japonija); autoritariniai režimai (Meksika); naujoji demokratija (Argentina)	Komunistinė vienpartinė	Komunistinė vienpartinė
• Partijų sistema	Santykinai išsivysčiusi	Nuslopinta	Nuslopinta	Nuslopinta	Nuslopinta
Ekonominė sistema					
• Apskritai	Kapitalistinė	Kapitalistinė	„Suspenduotas" kapitalizmas (pavyzdžiui, Vakarų Vokietijoje 1948); arba deformuotas kapitalizmas (kitos šalys)	Socialistinė, t.y. kapitalizmo „panaikinimas"	Socialistinė, t.y. kapitalizmo „panaikinimas"

Lentelė 7.1 *Tęsinys*

	Klasikinis	Neoklasikinis	Nekomunistinės ekonominės reformos	Postkomunistinė transformacija: Kinija	Postkomunistinė transformacija: Rytų Europa
• Perskirstymo per biudžetą lygis (socialinės išlaidos, gerovės valstybė)	Labai žemas	Žemas arba saikingas	Gana žemas	Gana žemas	Labai aukštas
Socioekonominė struktūra					
	Santykinai industrializuota	Įvairi: tačiau dauguma šalių yra santykinai industrializuotos	Įvairi: nuo menkai industrializuotų iki santykinai industrializuotų	Didelė santykinė lengvai privatizuojamo žemės ūkio dalis	Didelė santykinė socialistinės pramonės dalis
PERĖJIMO BRUOŽAI					
Mastas	Liečia tik politinę sistemą	Liečia tik politinę sistemą	Liečia tik arba daugiausia ekonominę sistemą	Liečia tik ekonominę sistemą	Liečia politinę ir ekonominę sistemą
Tempas	Laipsniška balsavimo teisių plėtra	Gana spartus perėjimas nuo nedemokratinio režimo prie masių demokratijos	Gana spartus stabilizavimas, liberalizavimas, dažnai lydimas privatizavimo	Gana spartus liberalizavimas ir privatizavimas, lydimas periodinių ekonomikos stabilizavimo pastangų	Spartus perėjimas nuo nedemokratinės prie pliuralistinės politinės tvarkos; skirtingi ekonominių reformų tempai

Eiliškumas	Pirma kapitalizmas, po to masių demokratija	Pirma kapitalizmas, po to masių demokratija	Pirma kapitalizmas, po to masių demokratija	Pirma kapitalizmas, po to masių demokratija ar bent politinis pliuralizmas	Pirma demokratija ar bent politinis pliuralizmas, po to — kapitalizmas
Prievartos mastas	Kartais prievartinė	Kai kuriais atvejais su prievartos elementais	Kai kuriais atvejais su prievartos elementais	Kartais prievartinė (Tiananmenio aikštė)	Iki šiol daugiausia taikus
Žiniasklaidos vaidmuo	Ribotas (nėra radijo, televizijos)	Svarbus (radijas, televizija); ryškus žiniasklaidos vaidmens *padidėjimas*	Paprastai slopinama arba kontroliuojama, išskyrus naujosios demokratijos reformas (Argentina)	Slopinama	Ryškus žiniasklaidos priemonių, ypač radijo ir televizijos, vaidmens *padidėjimas*
Išorinių faktorių vaidmuo	Ribotas, išskyrus kultūrinį Britanijos modelio poveikį	Svarbus: masių demokratija tampa vyraujančiu politinės santvarkos modeliu (kultūrinė difuzija)	Gana svarbus: stabilios, liberalios ir atviros kapitalistinės ekonomikos sistemos vis labiau tampa modeliu aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje	Ribotas; galbūt vadovaujamasi autoritariniu „Azijos tigrų" modeliu	Labai svarbus visoms šalims, išskyrus buvusią Sovietų Sąjungą; jei nebūtų žlugusi sovietų imperija, perėjimas šiose šalyse nebūtų buvęs įmanomas; be to, demokratinio kapitalizmo modelio įtaka

Tiesa, devintajame dešimtmetyje kai kurios ekonominės reformos buvo įvykdytos demokratijos sąlygomis, tarp jų privatizavimo programos kai kuriose išsivysčiusiose Vakarų šalyse ir stabilizavimo bei struktūrinės pertvarkos programos besivystančiose šalyse. Problemos, tada iškilusios dėl demokratinės politinės aplinkos, jau liudijo sunkumus, vėliau iškilusius vykdant daug platesnę ir sudėtingesnę transformaciją Rytų ir Vidurio Europoje.

Žinoma, šios problemos toli gražu nėra pakankamas pagrindas grįžti prie autoritarinių sprendimų — ne tik todėl, kad demokratija padeda išsaugoti žmogiškąjį orumą, bet ir todėl, kad autoritariniai režimai nebūtinai yra palankūs sparčiam ekonominiam augimui (kaip Pietų Korėjoje ar Taivane); daugelis jų (kaip, pavyzdžiui, Perono režimas Argentinoje) turėjo katastrofiškų padarinių ekonomikai.

Ketvirtas specifinis Rytų ir Vidurio Europos ekonominės ir politinės transformacijos bruožas — neprievartinis jos pobūdis. Tuo metu, kai rytiniuose senojo komunistinio režimo pakraščiuose, ypač Jugoslavijoje, Kaukaze, buvusiose sovietų Centrinės Azijos respublikose vyko kruvini konfliktai, per Rytų ir Vidurio Europą nuvilnijo taikingos revoliucijos, kur pasitraukiančio komunistinio elito ir opozicijos lyderių derybų bei sandėrių būdu buvo radikaliai pakeistos politinės bei ekonominės institucijos. (Prievarta buvo panaudota tik Rumunijoje, kur iki valdžios perėmimo nevyko jokių derybų.) Tokios derybos niekada nebūtų galėjusios įvykti (ar būti vaisingos), jeigu sovietų grėsmės nebūtų pamažu panaikinęs Gorbačiovo „viešumas" bei „pertvarka". Suderėtos permainos nebuvo grindžiamos kokiais nors eksplicitiniais politiniais paktais, tad jos atnešė nemažai staigmenų visiems pagrindiniams jų dalyviams. Tačiau jos nebūtų galėjusios įvykti, jeigu senojo elito nariai būtų jautę fizinio susidorojimo grėsmę ar net jeigu jie nebūtų tikėjęsi susirasti sau vietos atsirandančioje naujoje sistemoje. Šia prasme galima kalbėti apie nebylų politinį paktą.

Neprievartinis Rytų ir Vidurio Europos transformacijos pobūdis, susijęs su tokiais nebyliais paktais, turėjo svarbių padarinių kitiems šios transformacijos aspektams. Pirma, senasis politinis elitas išliko nepažeistas ir pasiruošęs rinkimuose pasinaudoti dalies gyventojų nepasitenkinimu — nepasitenkinimu, kuris — paradoksas! — smarkiau reiškiasi valdžioje buvusio senojo elito labiausiai ekonomiškai nualintose šalyse. Antra, naujai atsirandanti kapitalistų klasė jungia savo gretose didelę dalį senojo elito, ir ši aplinkybė turi tendenciją griauti visos kapitalistinės transformacijos teisėtumo regi-

mybę bei nuteikti buvusios opozicijos dalį prieš kitą jos dalį, atsidūrusią valdžioje. Tokie vidiniai buvusios opozicijos konfliktai yra gera žinia senojo režimo jėgoms.

Postkomunistinis demokratizavimas: palyginamoji analizė

Svarstant Rytų ir Vidurio Europos politinės transformacijos problemas negalima užmiršti, jog demokratija reiškia institucionalizuotą taikaus valdžios keitimo praktiką periodinių laisvų rinkimų būdu, vadovaujantis principu „vienas žmogus — vienas balsas". Ši praktika numato žodžio bei asociacijų laisvę, nors šios laisvės gali egzistuoti ir tam tikrų nedemokratinių režimų sąlygomis (pavyzdžiui, konstitucinėse monarchijose). Didelėse visuomenėse demokratija negali būti tiesioginė, o tik atstovaujamoji. Pagal tai, kokia suaugusių gyventojų dalis turi balsavimo teisę, galima kalbėti apie *ribotą demokratiją*, kur tik nedidelė gyventojų dalis turi šią teisę, arba apie *masių demokratiją*, kur praktiškai visi suaugusieji ją turi. Stabili ir tvari masių demokratija negalima be masinių politinių partijų.

Lyginant su klasikiniu demokratinės transformacijos modeliu galima išskirti keletą politinės transformacijos Rytų ir Vidurio Europoje ypatumų. Šio regiono šalių patirtis pereinant nuo aiškiai nedemokratinio režimo prie masių demokratijos smarkiai skiriasi nuo klasikinės demokratizavimo schemos: čia balsavimo teisių plėtra lėmė, kad masių demokratija palaipsniui tapo naująja realybe. Tad šie du demokratizavimo tipai skiriasi savo išeities sąlygomis ir savo tempais. Klasikinis laipsniškai plečiamų balasavimo teisių modelis teikė daugiau laiko demokratijos praktikai suprasti, nei tai įmanoma tada, kai įvyksta staigus perėjimas prie masių demokratijos. Tad naujosioms demokratijoms Rytų ir Vidurio Europoje veikiausiai teks išmokti daug daugiau praktinių pamokų negu ankstyvosioms masių demokratijoms Vakaruose.[4]

Šis skirtumas gali dar labiau išryškėti dėl to, kad iki prasidedant postkomunistinio demokratizavimo procesui čia nebuvo jokios partinės konkurencijos; klasikiniame modelyje darbininkų klasės organizacijos jau egzistavo iki įsijungdamos į rinkiminę konkurenciją su kitomis partijomis. Dėl rinkiminių teisių plėtros Vakaruose daugiausia laimėjo vargingiausios klasės, ypač darbininkų klasė; tad jos vi-

[4] Šios hipotezės išimtimi gali būti šalys, turėjusios tvirtas demokratines tradicijas iki Antrojo pasaulinio karo. Rytų ir Vidurio Europoje tik Čekijos Respublika tenkina šią sąlygą.

sos palaikė demokratinę sistemą.[5] Padėtis gali būti kitokia kalbant apie postkomunistinę darbininkų klasę, kuri netikėtai gavo masių demokratiją kartu su visomis kitomis grupėmis. Postkomunistinėse šalyse demokratiją bene daugiausia vertina intelektualai (kurių padėtis visuomenėje dabar daug aukštesnė, nei ji buvo Vakaruose prieš šimtmetį). Inteligentija paprastai laimi daugiau nei bet kuri kita grupė iš politinio šalies atvirumo, nes tai reiškia didesnį informacijos prieinamumą, galimybę keliauti į užsienį ir pan.

Didelę reikšmę turi dar du skirtumai. Klasikinis demokratizavimo modelis ateina iš tų laikų, kai ekonominio perskirstymo per nacionalinį biudžetą idėja buvo dar visiškai nauja; buvo daug erdvės socialinėms programoms inicijuoti ir tuo būdu patraukti į demokratijos bičiulių gretas vis naujų grupių.[6] Šiandienos padėtis postkomunistinėse šalyse yra visiškai kitokia. Jos paveldėjo labai plačią ir neefektyvią socialistinę „gerovės valstybę", kuri perskirsto per biudžetą labai didelę BNP dalį. Tačiau į rinką orientuota reforma neleidžia didinti biudžetinio perskirstymo, veikiau priešingai — ji reikalauja jį mažinti.

Kitas svarbus skirtumas — kitoks žiniasklaidos vaidmuo arba, tiksliau, šio vaidmens sąveika su ekonominiais bei visuomeniniais pokyčiais. Klasikinio demokratizavimo metu egzistavo gana liberali spauda, nebuvo transliavimo priemonių, nevyko jokių radikalių pokyčių ekonomikoje. Postkomunistinė transformacija, apimanti ir politikos, ir ekonomikos sritį, prasidėjo sunkiomis ekonominėmis sąlygomis ir vyko galingų žiniasklaidos priemonių (ypač televizijos) amžiuje. Komunizmo sąlygomis — ypač iki „viešumo" pradžios — griežtai kontroliuojama žiniasklaida neatspindėjo negatyvių sistemos pusių. Po to, kai politinis liberalizavimas pašalino šią jos kontrolę, ji visai natūraliai griebėsi kadaise draudžiamų negatyvių temų; šią tendenciją dar labiau sustiprino gana žemas profesinis komunizmo sąlygomis išaugusių žurnalistų lygis. Dėl to visuomenę staiga užklupo negatyvių temų srautas, ir labai dažnai gausesnis negatyvių reiškinių, tokių kaip nusikalstamumas arba skurdas, nušvietimas buvo traktuojamas kaip pačių tų reiškinių gausėjimo liudijimas. Šis „nušvietimo efektas", neegzistavęs klasikinio demokratizavimo atveju, neišvengiamai skatino negatyvius visos transfor-

[5] Į tai atkreipia dėmesį Rueschemeyeris ir kt. (1992).

[6] Apie tai, kokiu mastu biudžetinių išlaidų augimą lėmė balsavimo teisių plėtra, taip pat kiti faktoriai, žr. Muellerį (1987).

macijos vertinimus; atitinkamai jis darė poveikį ekonominės reformos krypčiai bei spartai rinkimų rezultatais.[7]

Lygindami postkomunistinę ir neoklasikinę transformaciją matome, jog „nušvietimo efektas" veikia abiem atvejais, tačiau jo pavojai yra daug mažesni neoklasikiniu atveju, nes ji paprastai vyksta jau įtvirtintos kapitalistinės ekonomikos sąlygomis. Neoklasikinė transformacija paprastai prasideda esant geresnėms ekonomikos sąlygoms nei postkomunistiniu atveju; o ir esamas perskirstymo lygis pirmuoju atveju paprastai yra žemesnis nei pastaruoju.

Sąveikų tinklas

Dabar sutelkime dėmesį į ekonominę ir politinę transformaciją Rytų bei Vidurio Europoje. Diagramoje 7.1 pateikiama paprasta jos analizės schema. Ji parodo, jog ekonominė bei politinė pertvarka priklauso nuo (1) pradinės padėties ekonomikoje bei sociopolitinėje srityje (E_0, SP_o), (2) išorinių aplinkybių (*IA*) ir nuo vykdomos politikos (*P*). Pradinę padėtį lemia istorija, o išorines aplinkybes — išorinės jėgos; šių dviejų faktorių nekontroliuoja jokia atskira reformas vykdanti šalis. Tačiau jų vykdoma politika yra potencialiai kontroliuojamas faktorius. Tiesa, politikos kontrolės mastą bei jos kryptį sąlygoja *SP*, kartu su *E*. Tai sudėtinga sąveika, kuriai, be to, daro didelę įtaką atsitiktinumo faktorius; tad ją dera analizuoti *dinaminiame* kontekste: pradinės sąlygos bei atsitiktinumas (pavyzdžiui, kas vykdo ekonominę reformą) nulemia pradinį politikos pobūdį; ši politika kartu su nekontroliuojama išorinių aplinkybių kaita formuoja E_1. Savo ruožtu E_1 daro poveikį E_2, ... E_n, t.y. galutiniams visos ekonominės transformacijos rezultatams. Šiam procesui taip pat turi įtakos politinė raida, kurią iš dalies formuoja SP_o (pavyzdžiui, minėtasis „nušvietimo efektas"). Pagaliau ekonominė raida, kuriai, be kita ko, turėjo įtakos anksčiau vykdyta politika (sąlygota *SP*), gali savo ruožtu daryti įtaką būsimajai politinei raidai ir t.t.

---

[7] „Nušvietimo efektą" galima konceptualizuoti ekonomikos sąvokomis — jį apibrėžiant kaip mechanizmą, kuris teikia klaidinančią informaciją apie naudingumo funkcijas ir todėl gali lemti netikusius sprendimus. Klaidinančią informaciją apie naudingumo funkcijas taip pat teikia dauguma postsocialistinių šalių ekonomistų, nes oficialusis ekonomikos mokslas buvo labai politizuotas ir kokybės požiūriu nedaug geresnis už pačią ekonomiką. Beje, kai kurie Vakarų ekspertai bei politikai taip pat prisideda skleidžiant klaidingą informaciją apie naudingumo funkcijas.

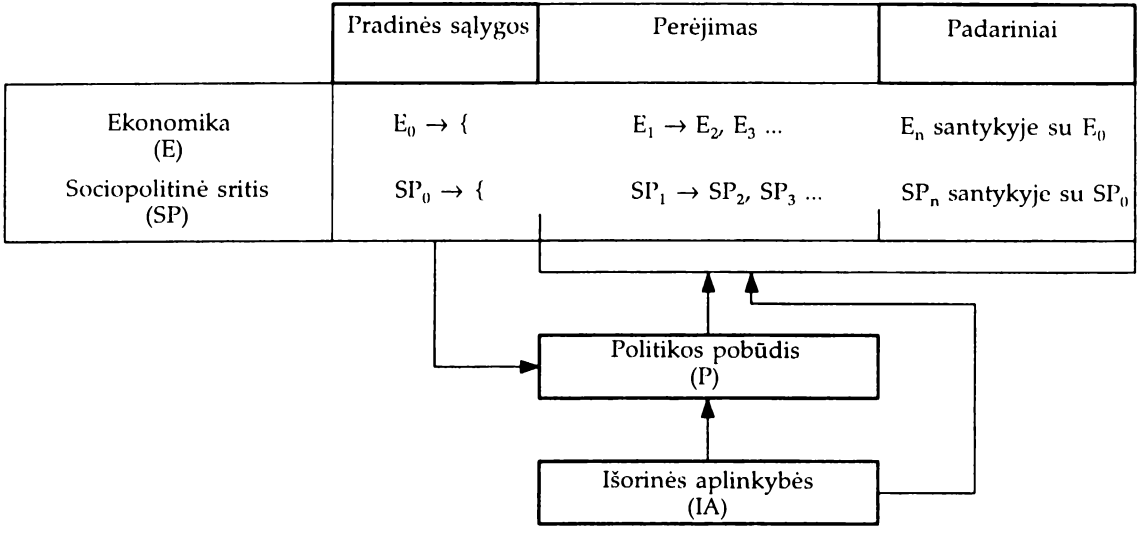

Diagrama 7.1 *Transformacija: supaprastinta analitinė schema*

Postkomunistinės ekonominės transformacijos ypatumai

Pamėginkime išnarplioti šį painų dinaminių sąveikų tinklą pirmiausia sutelkdami dėmesį į ekonominę Rytų ir Vidurio Europos šalių transformaciją, paskui — į jos sąveiką su politiniais faktoriais.

Reformos, kurios prasidėjo 1989 m. Rytų ir Vidurio Europoje, iš esmės skiriasi nuo anksčiau ten vykdytų reformų, nes jos peržengia socializmo, t.y. ekonomikos su vyraujančiu valstybiniu sektoriumi, ribas. (Šį esminį pasikeitimą geriausiai iliustruoja privatizavimo procesas Rusijoje.) Tad bendroji šių šalių ekonominės transformacijos kryptis iš esmės sutampa su ekonominių reformų kryptimi likusiame pasaulyje: „mažiau valstybės, daugiau privataus verslo ir rinkos". Ir vis dėlto čia esama svarbių skirtumų. Geriausia juos aiškinti parodant, jog į rinką orientuotų reformų kontekste galima išskirti tris ekonominės politikos tipus (sritis) (Balcerowicz 1993):

(1) Makroekonominio stabilizavimo politiką (*S* politiką), vykdomą makroekonominės politikos priemonėmis;
(2) Mikroekonominį liberalizavimą (*L* politiką), t.y. ekonominės laisvės plėtrą šalinant valstybės primestus jos apribojimus. *L* politika aprėpia bendrosios teisinės sistemos kaitą (pavyzdžiui, nuosavybės teisių režimo liberalizavimą) bei specifinių apribojimų (tokių kaip kainų kontrolės arba gėrybių racionavimo) šalinimą;
(3) Fundamentalią institucinę pertvarką (*I* politiką), t.y. egzistuojančių institucijų keitimą (privatizuojant valstybines įmones, reformuojant mokesčių sistemą ir pan.) bei naujų institucijų kūrimą (pavyzdžiui, įteisinant akcijų rinką). *L* politika, kartu su *I* politika, sudaro tai, ką galima pavadinti *sistemine transformacija* (*ST*).

Reformos Rytų ir Vidurio Europoje skiriasi nuo kitų reformų tuo, kad rinkos kapitalizmui pasiekti joms reikalingas precedento neturintis *I* politikos mastas. Šią būtinybę lemia jų pradinių ekonominių sąlygų (E_0) ypatumas. Kapitalizmas šio regiono šalyse buvo ne *suspenduotas* (kaip Vokietijoje iki 1948 m.) arba *deformuotas* (kaip Lotynų Amerikoje arba Indijoje iki liberalių reformų), bet *sunaikintas*. Be to, šių šalių reformoms įvykdyti buvo būtinas nepaprastai didelis *L* politikos vaidmuo, nes jų ekonominės sistemos buvo priešiškos ne tik kapitalizmui, bet ir rinkai, t.y. jos buvo valdomos komandinio racionavimo mechanizmais, kitaip sakant, tai buvo cen-

tralizuoto planavimo sistemos.[8] Jų atveju *L* politikos vaidmuo gali būti palygintas tik su karo ekonomikos mechanizmų išardymo užduotimi, kurią Vakarų šalims teko spręsti po Antrojo pasaulinio karo. *L* politikos vaidmuo čia yra daug didesnis už jos vaidmenį liberaliose pastarojo laiko Lotynų Amerikos šalių reformose.

Radikalios sisteminės kaitos būtinybė — tai visų Rytų ir Vidurio Europos šalių invariantinis bruožas, nulemtas jų vienodų pradinių sąlygų. Kitas bendras jų bruožas — tai galimybė santykinai sparčiai įgyvendinti tuos sisteminės transformacijos elementus, kurie priklauso nuo greito naujų žinių bei įgūdžių įsisavinimo (marketingas, finansai). Šią galimybę teikia aukštas bendrojo išsilavinimo lygis (žmogiškasis kapitalas) — vienas iš nedaugelio pozityvių senojo režimo palikimo elementų.

Tačiau yra svarbių E_0 padėties skirtumų, kurie turėjo svarbių padarinių ekonominės transformacijos procesui:

- Kai kurių buvusių socialistinių šalių ekonomika paveldėjo itin didelį makroekonominį disbalansą (atvirą arba užslėptą infliaciją), tarp jų — Lenkija 1989 m., buvusi Sovietų Sąjunga bei Albanija 1990—1991 m. laikotarpiu. Daug mažesnes makroekonominio nestabilumo problemas teko spręsti Čekoslovakijai ir Vengrijai. Bulgarijos ir Rumunijos padėtis buvo tarpinė. Šalys, paveldėjusios makroekonominio disbalanso problemą, turėjo susidoroti su dviguba užduotimi — joms teko tuo pačiu metu gvildenti ekonominės sistemos stabilizavimo ir jos radikalaus pertvarkymo klausimus. Šalys, kur stabilizavimo problema nebuvo tokia aktuali, turėjo ieškoti atsakymo, kaip palaikyti ir stiprinti makroekonominį stabilumą liberalizuojant kainas bei įgyvendinant kitas ekonomines reformas.
- Kiekvienos Rytų ir Vidurio Europos šalies ekonomika buvo deformuota dėl ilgametės importo kontrolės, dėl investicinių sprendimų centralizavimo, dėl priklausomybės nuo sovietų naftos bei dujų eksporto. Šias deformacijas apibendrintai galima pavadinti *grynuoju socializmo produktu*, turint omeny tą bendrojo produkto dalį, kuri galėjo būti išlaikyta tik socialistinės ekonominės tvarkos sąlygomis ir tik egzistuojant ESPT sistemai. Ekonominė šių šalių struktūra jos transformavimo sunkumų bei kaštų požiūriu buvo daug blogesnė už Kinijos ekonomikos

[8] Vengrijos ir Lenkijos ekonomikoje buvo mažiau komandinės kontrolės elementų, tačiau vis vien jų ekonomika buvo griežtai kontroliuojama ir suvaržyta.

struktūrą. Čia vyravo deformuota socialistinė pramonė, o Kinijoje žymią ekonomikos dalį sudarė technologijos požiūriu paprasta, tad ir lengvai privatizuojama žemės ūkio ekonomika.[9] Tačiau grynojo socializmo produkto santykinis svoris skyrėsi priklausomai nuo šalies. Jis buvo nepaprastai didelis Bulgarijoje bei daugelyje buvusios Sovietų Sąjungos šalių dėl jų ekonomikos priklausomybės nuo Rusijos eksporto. Buvusios Čekoslovakijos atveju ši priklausomybė buvo daug didesnė Slovakijoje negu Čekijoje.

- Lenkija, Bulgarija ir Vengrija paveldėjo dideles valstybines *skolas užsieniui*, tuo tarpu Čekoslovakija ir Rumunija beveik neturėjo tokių skolų naštos. Didžiąją buvusios Sovietų Sąjungos skolų dalį perėmė Rusija.

Trejetas pagalbinių teiginių

Pateikiu tris teiginius, galinčius padėti suprasti problemas, su kuriomis susiduria Rytų ir Vidurio Europos šalys, taip pat nustatyti skirtingų ekonominės politikos variantų santykinę vertę:

(1) *Išskirtiniai paveldėto makroekonominio nestabilumo atvejai reikalauja sparčiai įgyvendinamos griežtos stabilizavimo programos.* Sprendimo vilkinimas gali tik pabloginti makroekonominę padėtį; laipsniško ir švelnaus stabilizavimo programa vargiai įveiktų infliacinę inerciją bei infliacinius lūkesčius. Didelio makroekonominio disbalanso atvejį galima palyginti su gaisru — labai pavojinga atidėlioti jo gesinimą arba mėginti jį gesinti pamažu ir laipsniškai.

(2) *Į rinką orientuotas reformas sieja svarbūs jų tarpusavio sąveikos bei sinergetikos ryšiai.* Radikaliai liberalizuoti kainas reikia tam, kad būtų pašalintas visuotinis deficitas; savo ruožtu reikia pašalinti ir deficitą — kad efektyviau pradėtų veikti įmonės. Spartus kainų kontrolės šalinimas (taip pat administruojamų kainų — pavyzdžiui, energetinių išteklių — koregavimas) yra būtinas siekiant sukurti santykinių kainų sistemą. Tačiau kainų liberalizavimas turi būti siejamas su užsienio prekybos liberalizavimu — kad didesnę įmonių autonomiją lydėtų didėjanti verslo konkurencija. Kainų kontrolės bei kitokių valstybinės intervencijos priemonių naudojimas tik skatina įmones, siekiančias slaptų arba atvirų subsidijų, griebtis lobizmo, o

[9] Be to, Kinijos ekonomika reformų pradžioje, t.y. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, neturėjo didelių makroekonominio nestabilumo problemų.

tai gali neigiamai atsiliepti makroekonominiam stabilumui. Liberalizavimas prisideda prie stabilizavimo, o šis savo ruožtu lengvina institucinę kaitą. Taigi yra ryšys tarp liberalizavimo ir stabilizavimo iš vienos pusės ir institucinio restruktūrizavimo — iš kitos. Instituciniai pokyčiai, tarp jų mokesčių sistemos, socialinės rūpybos sistemos reformos, privatizavimas bei įmonių restruktūrizavimas, yra būtini ne tik didesniam efektyvumui, bet ir makroekonominiam stabilumui pasiekti. Tad egzistuoja ryšys tarp radikalios institucinės pertvarkos ir ilgalaikės makroekonominės pusiausvyros.

(3) *Skirtingi ekonominės reformos procesai pasižymi skirtinga maksimaliai galima sparta.* Pavyzdžiui, stabilizavimo bei liberalizavimo politika savo vaisius subrandina daug sparčiau negu tokie instituciniai pokyčiai kaip mokesčių sistemos reforma arba valstybinio sektoriaus privatizavimas. Reformų vykdytojai turi atsižvelgti į tai, jog trečiasis procesas vyksta lėčiau nei du pirmieji, ir atitinkamai planuoti savo veiksmus. Jiems tenka rinktis arba greitą vis dar socialistinės ekonomikos stabilizavimą bei liberalizavimą, arba lėtesnį šių pokyčių tempą, kuris leistų socializmo institucinio išardymo procesui „pasivyti" du pirmuosius procesus.

Kadangi radikalus liberalizavimas smarkiai padidina privačių įmonių skaičių, pradeda šlubuoti paveldėtoji mokesčių sistema (skirta saujelei didelių valstybinių įmonių). Tad padidėjęs mokesčių vengimas yra neišvengiamas spartaus liberalizavimo padarinys. (Šis reiškinys gali būti dar masiškesnis, jeigu liberalizavimas yra ribotas, o mokesčių sistemoje paliekama įvairių išimčių bei lengvatų.) Kyla pavojus, kad masinis mokesčių vengimas tuo metu, kai neišvengiamai auga biudžetinės išlaidos, žadins abejones kapitalistinės transformacijos teisėtumu ir griaus ją vykdančių vyriausybių bei partijų autoritetą.

Reformų laikas

Dabar pažvelkime į ekonominę politiką kaip į kintamąjį, kuris gali įvairuoti pagal tris parametrus: vykdymo laiką, fazišKumą ir tempą. Vykdymo laikas nurodo intervalą tarp politinio lūžio ir ekonominės reformos pradžios; fazišKumas apibūdina stabilizavimo, liberalizavimo bei institucinės pertvarkos procesų laiko derinimo tvarką; tempas apibūdina kiekvieno šių reformos komponentų įgyvendinimo greitį.

Naudodamiesi šių trijų parametrų kriterijais galime apibrėžti daugybę teorinių ekonominės politikos variantų, tačiau glaustumo

dėlei čia paminėsime tik du bendriausius jos tipus.[10] Pirmasis tipas — tai radikali, visa apimanti ekonominė programa, kai stabilizavimo, liberalizavimo ir institucinio pertvarkymo priemonių imamasi daugmaž tuo pačiu metu ir mėginama jas įgyvendinti maksimaliais tempais. Tokios programos gali būti pradėtos vykdyti iškart arba neilgai trukus po politinio lūžio. Antrasis tipas — tai neradikalios ekonominės programos, kai stabilizavimo, liberalizavimo bei restruktūrizavimo priemonių imamasi ne vienu metu arba kai jos įgyvendinamos ne maksimaliais tempais ar net nutraukiamos (pavyzdys gali būti stabilizavimas Rusijoje 1992 m. viduryje).[11]

Tomis ekonominėmis sąlygomis, kurios egzistavo Rytų ir Vidurio Europoje komunizmo žlugimo metu, ryžtingai vykdomos radikalios ekonominės reformos buvo geriausias būdas infliacijai pažaboti bei struktūriniams pakeitimams įvykdyti ir tuo būdu atverti kelią ekonomikos augimui bei rinkos kapitalizmui. Empirinė analizė patvirtina šią hipotezę, nes iki šiol nėra sėkmingos neradikalios reformos pavyzdžių.

Dėl natūraliai lėtesnio institucinės pertvarkos (taip pat privatizavimo) tempo net energingiausias perėjimas prie rinkos ekonomikos turi dvi stadijas. Pirmąja stadija ekonomika liberalizuojama ir stabilizuojama, nors savo pobūdžiu ji išlieka veikiau „rinkos socializmo" negu kapitalizmo ekonomika. Antrąja stadija — tarus, kad ji sėkmingai pasiekiama — liberalizavimo ir stabilizavimo laimėjimai konsoliduojami; perėjimas prie rinkos kapitalizmo užbaigiamas ir institucionalizuojamas.

Dėl sunkių pradinių sąlygų ir nepalankios išorinių aplinkybių raidos (ypač dėl prekybinių ryšių tarp ESPT šalių suirimo), su kuria susidūrė kiekviena Rytų ir Vidurio Europos šalis postkomunistinės transformacijos metu, kiekvienas reformos komponentas neišvengiamai žadino vienos ar kitos gyventojų dalies nepasitenkinimą. Natūralu, kad šis nepasitenkinimas buvo tuo intensyvesnis, kuo nepalankesnės buvo pradinės sąlygos bei išorinių aplinkybių raida. Antai 1992 m. tos pačios ekonominės politikos priemonės Slovakijoje sukėlė keturiskart didesnį atvirą nedarbą negu Čekijoje, nes Slovakijos ekonomikoje „grynai socialistinės produkcijos" dalis buvo žymiai didesnė.

---

[10] Išsamesnę ekonominės politikos alternatyvų tipologiją pereinamosios ekonomikos sąlygomis pateikia Gomułka (1994).

[11] Programų įgyvendinimo tempai skirtingose šalyse gali skirtis dėl jų skirtingų pradinių sąlygų. Antai anksčiau įvykdytas kainų liberalizavimas arba pradinis makroekonominis stabilumas — Vengrijos atvejis — nereikalauja radikalaus kainų išlaisvinimo ar griežtų makroekonominio stabilizavimo priemonių.

Radikali ekonominė reforma ne tik atveria užslėptąjį nedarbą; ji taip pat didina nepasitenkinimą — jau vien dėl to, kad išplečia ekonominės laisvės ribas. Kadangi tik kai kurie žmonės sugeba tiesiogiai pasinaudoti naujomis galimybėmis, kiti dėl to jaučiasi nuskriausti, ypač jeigu pirmųjų sėkmė atrodo nepelnyta. Rinkai keičiant planinę socialistinę ekonomiką, vyksta sparti įvairių užsiėmimų bei profesijų teikiamų pajamų bei jų prestižo kaita. Šachtininkai, sunkiosios pramonės darbininkai bei kitos grupės, kurios jaučiasi „pralaimėjusios" — net tik santykiniu požiūriu — veikiausiai bus nepatenkintos. Be to, visada egzistuoja rizikos ir saugumo alternatyva. Ši gyvenimo tiesa žmonėms gali būti sunkiai suprantama ir nepriimtina, ypač tiems, kurie patiria veikiau saugumo netektį negu naujų galimybių atsivėrimą.

Dėl minėtų sunkių pradinių sąlygų bei nepalankių išorinių aplinkybių neradikalios reformos taip pat žadina nepasitenkimą, nors jo apraiškos gali būti kitokios. Jeigu pradinė makroekonominė situacija labai nestabili, tai neradikalios reformos iškart susidurs su aukštos ir tolydžio augančios infliacijos problemomis, kurios generuos kitokį, nors ne mažiau realų ekonominį nesaugumą. Neradikalios reformos sukelia šį padarinį todėl, kad teikia pirmenybę užslėptajam, o ne atviram nedarbui. Užslėptas nedarbas psichologiškai mažiau skausmingas jo paliestiems žmonėms, tačiau jis turi būti finansuojamas fiskalinėmis arba pusiau fiskalinėmis subsidijomis, kurios savo ruožtu didina infliaciją.[12] Šios politikos padarinys — infliacijos sukurtas nesaugumas ir, žinoma, nepasitenkinimas. Be to, nereikia pamiršti, jog bet koks mėginimas pasiekti makroekonominį stabilumą neišvengiamai atskleidžia užslėptą nedarbą, padaro jį atvirą.

Neradikalios programos, kurios paprastai numato mažiau liberalizavimo ir atitinkamai daugiau valstybinio intervencionizmo, taip pat kuria ekonominę nelygybę, nes „laimi" tie, kurie lobizmo priemonėmis sugeba paveikti valdžią. Praktiškai tai reiškia, jog būdami labiau patyrę, geriau organizuoti ir turintys senų ryšių dėl jų daugiausia laimi senojo komunistinio elito nariai. Nelygybė, kurią sukuria jų lobistinė veikla, yra mažiau pateisinama ekonominio efektyvumo požiūriu nei toji nelygybė, kuri susiklosto vykdant radikalių reformų programas, ir ji net labiau erzina „pralaimėjusius". Galiausiai, nukreipdamos verslo bei organizacinę energiją į korupciją

---

[12] Kitas užslėpto nedarbo finansavimo būdas — pripažinti sumažėjusį vidutinį darbo produktyvumą, o tai reiškia pripažinti vidutinių realių atlyginimų smukimą; tačiau smunkantys atlyginimai mažina perkamąją galią ne mažiau veiksmingai negu kylančios kainos.

ir politinės rentos siekius, užuot ją atidavusios didesnio efektyvumo paieškoms, liberalizavimo vengiančios neradikalios programos sekina ekonominio augimo šaltinius. Tad kiekvienas, kuris žvelgia į tolimesnę perspektyvą, turi suprasti, jog nepasitenkinimas bei kitokios neradikalių reformų sukeltos problemos bus žymiai didesnės nei problemos, kurių atsiranda nuosekliai ir radikaliai realizuojant liberalizavimo, stabilizavimo bei institucinio pertvarkymo programas.

„Nepaprastosios politikos" laikotarpis

Politinių ir ekonominių veiksnių sąveikos esmę postkomunistinėje transformacijoje padeda suprasti idėja, jog kiekvieną politinį lūžį šalies istorijoje lydi „nepaprastosios politikos" laikotarpis, kurį gana greit pakeičia „normali politika".

Diagramoje 7.2 pateikiamas supaprastintas šių dviejų stadijų modelis. Funkcija $r = r(t)$ išreiškia pasiruošimo priimti radikalias ekonomines priemones lygį, pradedant nuo epochas skiriančio politinės kaitos momento, šiuo atveju — nuo komunizmo žlugimo. Ji grindžiama prielaida, jog šalies išsilaisvinimas nuo užsienio viešpatijos bei vidaus politinis liberalizavimas sukelia ypatingą masių psichologiją ir tuo būdu atveria ypatingas politines galimybes — kai naujos politinės struktūros dar tik kuriasi, o senasis politinis elitas jau yra diskredituotas. Ir lyderiai, ir eiliniai piliečiai šiuo periodu

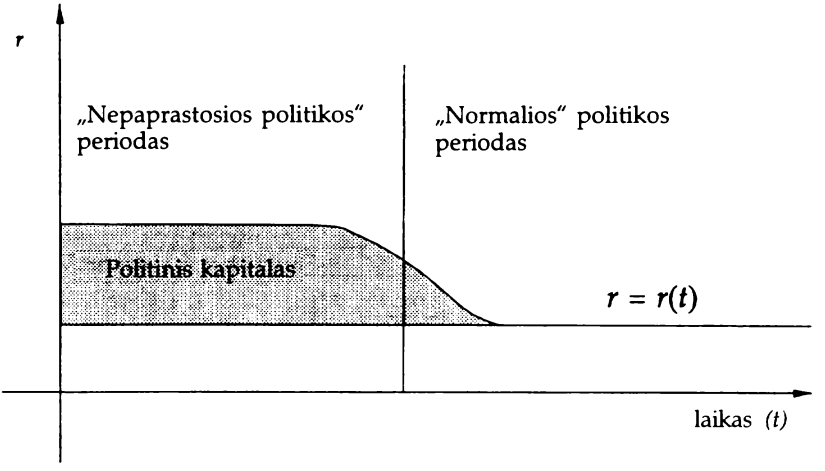

Diagrama 7.2 *Dviejų stadijų politikos modelis*

yra labiausiai linkę mąstyti ir veikti vadovaudamiesi bendros gerovės siekiais. Tai atspindi nepaprastai aukštas r lygmuo.

Tačiau nepaprastąją politiką greit pakeičia įprastoji tarpusavyje besivaržančių partijų bei interesų grupių politika (kaip ją aprašo Nobelio premijos lauretas Jamesas Buchananas bei kiti viešųjų sprendimų mokyklos teoretikai). Būtent šiuo antruoju periodu pradeda stipriau reikštis politinės konkurencijos bruožai, būdingi senosioms demokratijoms (kai partijos pradeda kurti savo politinę darbotvarkę, savo ideologinį įvaizdį, politizuoja svarbiausias problemas ir t.t.). Šie senosios demokratijos bruožai susipina su jaunosios demokratijos bruožais — su jos „nušvietimo efektu", partinės sistemos pradmenų formavimusi ir pan. — ir tada įprastoji politika jaunoje demokratijoje praranda savo patrauklumą, o r lygmuo smarkiai smunka.

Sociopolitiniai įvairių šalių bruožai skiriasi, ir juos atspindi skirtingi pradiniai r lygmenys, skirtinga „nepaprastosios politikos" trukmė, funkcijos $r = r(t)$ nuolydžio laipsnis po šio periodo, išliekantis r lygmuo „normalios" politikos sąlygomis ir t.t.

Trumpa ypatingojo periodo trukmė reiškia, jog radikali ekonominė programa, pradėta iškart po politinio lūžio, turi daug daugiau šansų būti visuomenės pripažinta negu vėluojanti radikali programa arba neradikali alternatyva, palaipsniui įvedanti nepopuliarias priemones (pavyzdžiui, didesnes kainas). Karčius vaistus lengviau praryti vienu, o ne keliais gurkšniais.[13]

Visos radikalios ekonominės programos postkomunistinėje Rytų ir Vidurio Europoje buvo įvykdytos vyriausybių, atstovaujančių naujoms politinėms jėgoms. Tai pasakytina apie Lenkiją, buvusią Čekoslovakiją, Bulgariją, Estiją ir Latviją. Tačiau naujosios politinės jėgos net ten, kur jos buvo valdžioje, ne visur ėmėsi tokių programų. Lietuva 1992—1993 m. laikotarpiu įvykdė radikalų privatizavimą, tačiau buvo mažiau ryžtinga stabilizavimo atžvilgiu; Vengrija 1990—1994 m. vykdė „palaipsnės" transformacijos politiką, kurią iš dalies lėmė anksčiau akumuliuotų permainų mastas ir iš dalies sąmoningas pasirinkimas.

Ir priešingai, ten, kur pirmoje transformacijos stadijoje politinę sistemą valdė praeities jėgos, buvo pasirenkamos tik neradikalios ekonominės alternatyvos. Aiškiausi pavyzdžiai yra Baltarusija ir Uk-

---

[13] Jeigu kalbame apie nepopuliarių ekonominių priemonių priėmimo tikimybę, tai „politinį kapitalą", susiklostantį „nepaprastosios politikos" laikotarpiu, galima laikyti atitikmeniu prievartos, kurią naudojo autoritariniai režimai, įgyvendinę radikalias ekonomines reformas. Turint omeny santykinai trumpą šio periodo trukmę, kai kurie iš tų režimų (pavyzdžiui, prokapitalistinė autokratija) gali turėti santykinį pranašumą įgyvendinant tokias reformas.

raina, iš dalies taip pat Rumunija. Pirmaisiais dviem atvejais (kaip ir Rusijoje) postsovietiniai parlamentai blokavo radikalią ekonominę reformą.

Šalys, kurios nepasinaudojo „nepaprastosios politikos" periodu radikalioms reformoms pradėti, vis vien turės priimti kapitalistinės transformacijos iššūkį, tačiau jau sunkesnėmis politinėmis bei ekonominėmis sąlygomis. Nors ekonominio vystymosi požiūriu radikalioji strategija visada yra geriausias pasirinkimas, šalys, nepasinaudojusios pirmuoju periodu, rizikuoja pereiti nuo vieno tipo valstybės kontroliuojamos ekonomikos (centrinio planavimo) prie kito jos tipo, kuriam būdingas makroekonominis nestabilumas, smulkmeniška ir kartu chaotiška valstybinė reglamentacija, skatinanti grumtynes dėl politinės rentos. Tokia padėtis ypač tikėtina, jeigu šių šalių parlamentuose net po antrojo laisvų rinkimų ciklo viešpataus pramoninės bei žemės ūkio interesų grupės.

Dėl „nepaprastosios politikos" trumpaamžiškumo institucinės reformos, kurioms reikia daugiau laiko (privatizavimas, socialinės rūpybos reforma, sveikatos apsaugos sistemos reforma ir pan.), veikiausiai susidurs su didesniu pasipriešinimu negu greitai įgyvendinamos stabilizavimo bei liberalizavimo programos. Tad institucinis restruktūrizavimas veikiausiai vėluos, nes šio pobūdžio reforma paprasčiausiai negali būti sinchronizuota su „nepaprastojo" intervalo trukme.

Kai šalis pradeda reformas sunkiomis pradinėmis sąlygomis bei esant nepalankioms išorinėms aplinkybėms, tada dėl visuomenės nepasitenkinimo negalima kaltinti konkretaus vykdomos ekonominės programos tipo. Dėl tokio nepasitenkinimo negalima, pavyzdžiui, kaltinti „šoko terapijos", nes esant toms sunkioms sąlygoms, kurios reikalauja šio pobūdžio priemonių, *bet kokia* ekonominė politika žadins nepasitenkinimą. Nėra jokio apriorinio pagrindo manyti, kad nepasitenkinimas, kurį kelia radikalios reformos, bus didesnis negu neradikalių reformų keliamas nepasitenkinimas.

Tiesą sakant, veikiau priešingai. Rytų bei Vidurio Europos patirties apžvalga nerodo jokio aiškaus ryšio tarp visuomenės nepasitenkinimo intensyvumo (streikų, demonstracijų ir pan.) ir vykdomų ekonominių programų tipų. Lenkijoje, Bulgarijoje ir Rumunijoje tokio nepasitenkinimo būta daugiausia, tačiau pirmosios dvi šalys vykdė radikalias reformas, tuo tarpu Rumunija vadovavosi „mažų žingsnelių" taktika. Vengrijoje, Čekoslovakijoje (vėliau Čekijoje ir Slovakijoje), Estijoje ir Latvijoje buvo nedaug nepasitenkinimo pasireiškimų. Tačiau Vengrija niekada nevykdė radikalios ekonominės programos, tuo tarpu visos kitos ją vykdė.

Pradinių sąlygų reikšmė

Taigi, aiškindami socialinio nepasitenkinimo bei politinio nestabilumo skirtumus įvairiose šalyse, pirmiausia turime atkreipti dėmesį į sąlygas, kuriomis prasidėjo perėjimo procesas. Žemas nedarbo lygis yra didelė paspirtis reformų procesui, kaip tai rodo Čekijos patirtis. Darbininkų neramumų mastas, matyt, priklauso nuo to, ar šalyje egzistuoja tokios karingos darbininkų grupės kaip Lenkijos arba Rumunijos šachtininkai; tam taip pat turi įtakos galingos profesinės sąjungos, suvaidinusios svarbų vaidmenį nuverčiant komunistinį režimą, tačiau vėliau pasukusios populizmo keliu (Solidarumas Lenkijoje, Podkrepa Bulgarijoje).

Turi reikšmės ir šalies politinės klasės prigimtis. Demagogų, žinoma, yra visose šalyse, tačiau ne visose šalyse jie yra vienodai susitelkę ir aktyvūs. Santykinai didelis jų aktyvumas kartu su „nušvietimo efekto" intensyvumu gali turėti nemažą įtaką žmonių nuostatoms bei elgesiui ekonominės transformacijos laikotarpiu.

Tad jeigu neteisinga dėl nepasitenkinimo ar neramumų kaltinti vienokį ar kitokį ekonominės reformos tipą, tai lygiai taip pat neteisinga rinkimines nesėkmes, kurias patyrė pirmajam postkomunistinės transformacijos etapui vadovavusios politinės jėgos, sieti su tam tikra ekonomine programa. Tokią nesėkmę jos patyrė Lenkijoje — radikalių reformų šalyje, tačiau taip pat ir Lietuvoje, Rusijoje bei Vengrijoje, kur tos reformos niekada nebuvo išties radikalios. Tad nesėkmės priežastys turi būti kitokios nei vykdytos ekonominės programos tipas. Reiškinių, paaiškinančių tokią raidą, yra visur, tačiau dėl įvairių aplinkybių jie ne visur pasireiškia vienoda jėga.

Nušvietimo efektas yra vienas iš tokių reiškinių; jis sustiprina įprastąją dalies elektorato tendenciją dėl visų problemų kaltinti valdžią. Tačiau iš tikrųjų šių problemų mastas bei jų spartaus sprendimo galimybė priklauso nuo atitinkamos šalies pradinės situacijos, o tos situacijos labai skyrėsi šiame regione. Kitas svarbus kintamasis — tai politinės klasės tipas bei sudėtis, ypač jo populistinio komponento palyginamasis svoris. Taip pat svarbu, kokiu mastu priešinimasis valdžios ekonominei politikai siejamas su žmonių požiūriu į kokius nors emocinius dalykus, tokius kaip imperijos netektis Rusijoje, vengrų mažumos padėtis Rumunijoje arba Katalikų bažnyčios vaidmuo Lenkijoje.

Galiausiai turi reikšmės rinkiminė strategija, kuria vadovaujasi įvairios politinės jėgos. Pavyzdžiui, Lenkijoje 1993 m. valdančiosios partijos padarė didžiulę klaidą eidamos į rinkimus atskirai, kai tuo metu jų pagrindiniai priešininkai, ekskomunistai, į juos ėjo kaip vie-

ninga koalicija. Prisidėjus dar ir naujam rinkimų įstatymui, ekskomunistai gavo beveik 21% balsų ir 33% vietų parlamente tapdami didžiausia atskira Lenkijos politine jėga.[14]

Jeigu dėl kurių nors šių priežasčių politinės jėgos, pradėjusios ekonomines reformas, patirs net pralaimėjimą per rinkimus, ekonomikos padėtis veikiausiai bus daug geresnė, nei ji būtų einant kitokiu keliu. Be to, radikalios reformos paprastai palieka tam tikrus rezultatus — valiutos konvertuojamumą, nepriklausomą centrinį banką, didelį privatųjį sektorių — ir šį paveldą gerbia net tų reformų kritikai.

Tad mūsų analizė leidžia padaryti aiškią išvadą. Atsižvelgiant į tipines pradines socialistinės ekonomikos sąlygas galima teigti, jog šalis ilgainiui laimės politine ir ekonomine prasme, jeigu ji pradės vykdyti radikalią ekonominės reformos programą iškart po politinės transformacijos ir mėgins kuo didesnę šios programos dalį įgyvendinti per trumpą „nepaprastosios politikos" periodą, o paskui įtvirtins reformų kursą vykdydama pamatinę institucinę pertvarką.

Nuorodos

Berg, Andrew 1993 „Does macroeconomic reform cause structural adjustment? Lessons from Poland", International Monetary Fund, Washington, DC.

Bunce, Valerie, & Csanadi, Maria 1993 „Uncertainty in the transition: post-communism in Hungary", *East European Politics and Societies*, 7, no. 2.

Gomułka, Stanisław 1994 „Economic and political constraints during transition", *Europe-Asia Studies*, 46, no. 1.

Mueller, Dennis C. 1987 „The growth of government", *IMF Staff Papers*, March, p. 115—149.

Offe, Claus 1991 „Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe", *Social Research*, 58, no. 4, Winter.

Rueschemeyer, Dietrich, Evelyne Huber & Stephens, John 1992 *Capitalist Development and Democracy*, Chicago, University of Chicago Press.

Sachs, Jeffrey, & Wing Thye Woo 1993 „Structural factors in the economic reforms in China, Eastern Europe and the former Soviet Union", mimeo.

Schmitter, Philippe C. 1994 „Dangers and dilemmas of democracy", *Journal of Democracy*, March.

Smolar, Aleksander, & Król, Marcin 1994 „A Communist Comeback?", *Journal of Democracy*, January.

[14] Apie Lenkijos 1993 m. rugsėjo rinkimus žr. Smolarą ir Królį (1994).

8

*Ekonominė transformacija Vidurio ir Rytų Europoje: palyginimai ir pamokos**

Šiame skyriuje mėginama lyginamuoju metodu aptarti kai kurias bendras problemas, susijusias su perėjimu prie rinkos ekonomikos Vidurio ir Rytų Europoje.

Pirmame skirsnyje išdėstau savo požiūrį į tai, kaip reikia analizuoti ekonomines transformacijas. Skirsnyje išdėstomas paprastas analitinis aparatas ir apibrėžiami kai kurie jį sudarančių kintamųjų santykiai. Kitame skirsnyje aptariama dažnai diskutuojama valstybės vaidmens ekonominėje transformacijoje problema. Toliau nagrinėju ne mažiau diskusinį klausimą, ar toji transformacija turi būti vykdoma palaipsniui, ar „vienu kirčiu". Pabaigai aptariu keletą išmoktų pamokų.

Kaip analizuoti ekonomines transformacijas?

Kiekviena tam tikros sistemos transformacija iš vienos būklės į kitą potencialiai stabilią būklę gali būti nagrinėjama pagal analitinę schemą, kurią sudaro ketvertas kintamųjų: (1) pradinės, arba paveldėtosios, sąlygos; (2) išorinės sąlygos, darančios poveikį tai transformacijai, kitaip sakant, egzogeninės jos determinantės; (3) ekonominė politika; (4) rezultatai. Naudodamasis šiuo paprastu modeliu anks-

* Šis skyrius daugiausia grindžiamas Tarptautinės finansų korporacijos Metine paskaita, kurią skaičiau Vašingtone 1993 m. gruodžio 1 d. ir kuri buvo išspausdinta žurnale *Australian Economic Review*, 1st Quarter 1994, p. 47—59. Naudingų komentarų pirmajam šios paskaitos variantui pateikė Anthony Doranas, Guy Pfeffermanas, Brianas Pinto ir Bertrand'as Renaud. Jie, žinoma, neatsako už galimas autoriaus klaidas. Taip pat dėkoju Derekui Crossui ir Markui M. Michalskiui už pagalbą tekstą redaguojant.

tesniame skyriuje nagrinėjau bendras postkomunistinių šalių transformacijos problemas — aptariau permainas ekonominėje ir sociopolitinėje srityje bei jų tarpusavio sąveiką. Šiame skirsnyje tyrinėsiu, kaip šis modelis taikomas ekonominės transformacijos analizei.

Šalies ekonomiką galima apibrėžti naudojant keletą kintamųjų: (1) ekonominė sistema (t.y. institucijos, kurios daro poveikį sprendimų priėmimui gamybos, taupymo, investavimo ir vartojimo srityje); (2) ekonominė struktūra (teritorinis ir šakinis gamybos išsidėstymas; (3) makroekonominė situacija; (4) fizinis kapitalas; (5) žmogiškasis kapitalas; (6) dydis; (7) geografinė padėtis. Paprastai postuluojama, jog ekonominės transformacijos esmę sudaro ekonominės sistemos pasikeitimas, o kiti kintamieji įtraukiami į „ekonominės transformacijos" analizę tik tiek, kiek jie yra susiję su šia transformacija. Pagal šį postulatą, į rinką orientuota reforma yra atskiras (šiuo metu beveik vienintelis) ekonominės transformacijos atvejis. Kartais dar makroekonominis stabilizavimas, jeigu pradinės sąlygos jo reikalauja, laikomas esminiu „ekonominės" transformacijos komponentu. Taigi ekonomikos kaita, kuri neapima sisteminės transformacijos (esant būtinybei, kartu su makroekonominiu stabilizavimu), nėra laikoma „ekonomine" transformacija. Pavyzdžiui, ekonominės struktūros ar fizinio kapitalo pokyčiai, atsirandantys dėl valstybės vykdomos politikos tam tikroje institucinėje sistemoje, nepriklauso „ekonominės" kaitos kategorijai. Tačiau šiai kategorijai priklauso struktūrinė bei su ja susijusi sisteminė kaita.

Paveldėtos sąlygos yra ekonomiką sudarančių faktorių pradinė būklė. Jas galima suskirstyti į galinčias pasikeisti dėl įvykusios transformacijos (pavyzdžiui, ekonominė sistema, makroekonominė situacija, ekonominė struktūra, fizinis ir žmogiškasis kapitalas) ir išliekančias, pavyzdžiui, šalies geografinė padėtis arba dydis. Tad šie išliekantys paveldėti faktoriai, jeigu jie veikia perėjimo procesą, sudaro egzogenines ekonominio perėjimo determinantes. Šalies išorinės ekonominės aplinkybės sudaro kitą šio proceso determinančių poklasę. Jos nepriklauso nuo kurios nors atskiros, ypač nedidelės šalies ekonomikos, tačiau jos akivaizdžiai veikia kiekvieną tokią ekonomiką.

Dar vieną, labiau ginčytiną, egzogeninių determinančių poklasę sudaro vidaus politinės raidos ypatumai. Jie veikia perėjimo procesą ir tiesiogiai, ir netiesiogiai per vykdomą ekonominę politiką. Antai tiesiogiai jį veikia infliacinio spaudimo didėjimas, didesnių atlyginimų reikalavimai arba įmonių restruktūrizavimo proceso lėtėjimas. Visi trys reiškiniai atsiranda dėl dažnų rinkiminių kampanijų ir jų pažadų vykdyti lankstesnę monetarinę politiką, teikti paramą

įmonėms, palaikyti jas. Tokie signalai tam tikru mastu neišvengiamai daro poveikį ekonominių agentų lūkesčiams ir galiausiai jų elgesiui. Galbūt čia įmanomas šioks toks mokymasis, ypač įmonių vadovų: jeigu politinės partijos nevykdo savo pažadų gavusios valdžią, bet tęsia, pavyzdžiui, ankstesnę griežtą monetarinę politiką, įmonių vadovai kitą kartą bus atsparesni politinei demagogijai. Tad tiesioginė ekonominė žala, daroma demagoginių bei populistinių rinkiminių kampanijų, laikui bėgant gali mažėti. Tačiau ši optimistinė išvada grindžiama prielaida, jog teisinga ekonominė politika bus tęsiama nepaisant to, kas užima valdžios kėdes. Toks tęstinumas gali atsirasti dėl nebylaus konkuruojančių politinių partijų sutarimo ekonominės politikos klausimais arba dėl kokių nors stiprių saitų, išlaikančių ekonominę politiką siaurame ekonominės dorybės take. Abi sąlygos veikiausiai tik iš dalies gali būti patenkintos, ir dėl to visada lieka tam tikros erdvės makroekonominei disciplinai suardyti nepalankios politinės raidos atveju. Tokio pobūdžio raida gali turėti įtakos transformacijos procesui ir netiesiogiai, t.y. per ekonominę politiką. Net geriausiu atveju, kai pasirenkama teisinga strategija ir jos laikomasi, dažna ministrų kaita, kai jie atsako už pagrindines reformas — privatizavimą, pensijų reformą, sveikatos apsaugos reformą, — neišvengiamai trikdo ir lėtina tos politikos įgyvendinimą. O tikrovė gali būti dar blogesnė nei šis scenarijus.

Taigi neabejotina, jog šalies vidaus politiniai įvykiai gali turėti įtakos ekonominės transformacijos procesui. Tačiau ar jie nepriklauso nuo ekonomikos pokyčių ir ar juos galima traktuoti kaip šių egzogenines determinantes? Juk dažnai argumentuojama, kad politinės komplikacijos Rytų ir Vidurio Europoje atsirado dėl ekonominių sunkumų, iškilusių ekonominės transformacijos metu. Be to, kai kurie tyrinėtojai sieja šiuos sunkumus, tad ir politines komplikacijas, tik su vieno tipo ekonomine programa, kurią jie paprastai vadina „šoko terapija". Tačiau šį antrąjį argumentą nesunku paneigti. Kaip jau kalbėjome ankstesniame skyriuje, socialinių bei politinių komplikacijų mastas postsocialistinių šalių ekonominės transformacijos laikotarpiu nepriklauso nuo ekonominės programos tipo (plačiau apie tai žr. 5 skyrių).

Kalbant apie tariamą ekonominės transformacijos sąryšį su politinėmis komplikacijomis, pažymėtina, jog tie, kurie jį pabrėžia, implicitiškai remiasi prielaida, kad jeigu nebūtų sisteminės transformacijos bei su ja susijusių ekonomikos pokyčių, mažiau būtų ekonominių problemų ir kartu mažiau politinių komplikacijų. Tačiau tokia prielaida yra labai abejotina. Žinant, kokias sudėtingas ekonomines problemas paveldėjo postsocialistinės šalys, nesunku supras-

ti, jog vengdamos sisteminės transformacijos jos neišvengiamai sukeltų — bent jau po tam tikro laiko — daug didesnių problemų, negu jų sukelia gerai suplanuota ir nuosekliai vykdoma transformacija. Pagaliau galima taip pat suabejoti kita implicitine prielaida, būtent kad nepalankią politinę raidą lėmė vien, arba daugiausia, ekonominiai sunkumai. Net paviršutiniška pereinamosios ekonomikos šalių analizė rodo, jog politinė raida ten vyko pagal savo vidinę dinamiką, varomą politinės konkurencijos, konfliktų bei skilimų politinėse partijose ir visoje naujai besiklostančioje pliuralistinėje politinėje sistemoje (pavyzdys gali būti 1990—1992 m. Lenkija). Taigi, manau, kad vidaus politinę raidą pagrįstai galima priskirti egzogeninių postsocialistinės transformacijos determinančių kategorijai.

Kitą mūsų schemos kintamąjį — postsocialistinių šalių *ekonominę politiką* — sudaro, kaip jau buvo sakyta, makroekonominis stabilizavimas, mikroekonominis liberalizavimas ir radikalus institucinis restruktūrizavimas. Pastarieji du šios politikos komponentai nulemia minėtąją sisteminę transformaciją. Prie šių trijų ekonominės politikos komponentų dar grįšime.

Mūsų paskutinis kintamasis — *ekonominiai rezultatai.* Jie turi būti apibrėžiami kaip transformuojamų kintamųjų *pokyčiai,* konkrečiau, — kaip ekonominės sistemos, makroekonomikos, ekonominės struktūros ir t.t. būklė po tam tikro laikotarpio, kurio *santykinę* trukmę lemia paveldėta šių kintamųjų būklė. Ekonominių rezultatų pavyzdžiai gali būti laisvų kainų, privataus sektoriaus dalies ekonomikoje pokyčiai, infliacijos tempų kaita (infliacijos mažėjimas arba didėjimas).

Iš šių keturių faktorių ekonominiai rezultatai yra priklausomas kintamasis, o paveldėtos sąlygos, išoriniai faktoriai bei ekonominė politika yra jo determinantės. Savo ruožtu iš šių determinančių dvi pirmosios nėra pavaldžios jokios atskiros postsocialistinės šalies kontrolei. Vadinasi, ekonominė politika yra vienintelis kontroliuojamas faktorius. Tačiau jos krypties pobūdį bei kaitos galimybes daugiausia lemia atsitiktiniai politiniai bei asmenybiniai faktoriai. Tad lemiamą reikšmę turi politekonominis ekonominės politikos matmuo.

Ekonominė transformacija — tai daugiausia nekontroliuojamų paveldėtų bei išorinių sąlygų ir kontroliuojamos ekonominės politikos sąveikos rezultatas. Ši sąveika primena asmens genų ir aplinkos sąveiką, kai klostosi asmens charakterio bei elgsenos bruožai. Abiem atvejais nekontroliuojami faktoriai apibrėžia galimybių erdvę, tuo tarpu potencialiai kontroliuojami kintamieji lemia tai, kurios iš šių galimybių bus realizuotos, taps tikrove. Ekonominės transformaci-

jos atveju paveldėtosios sąlygos taip pat turi įtakos vykdomos ekonominės politikos naudos ir sąnaudų balansui.

Šalies *geografinė padėtis* puikiai iliustruoja pirmąjį paveldėtų sąlygų ir vykdomos ekonominės politikos sąveikos tipą. Ekonominė šalies politika, vykdoma autokratijos sąlygomis, mažai priklauso nuo geografinės padėties. Visiškai kitokia padėtis susiklosto liberalizavimo, t.y. į rinką orientuotų reformų atveju. Tada esminę reikšmę turi tai, kas yra šalies kaimynės. Pavyzdžiui, santykinai nedidelė Čekija yra vienintelė pereinamosios ekonomikos šalis, turinti sienas su dviem kapitalistinėmis Vakarų šalimis — Vokietija ir Austrija. Ekonominės transformacijos laikotarpiu ši padėtis garantuoja didesnes užimtumo bei pajamų galimybes (nebūtinai oficialiai įteisintoje ekonomikoje), ir tai iš dalies paaiškina žemą nedarbo lygį šioje šalyje.

Estija, turinti sieną su Suomija, ir Lenkija dėl savo kaimynystės su Vokietija taip pat turėjo naudos iš savo palankios geografinės padėties. Tačiau Lenkijai šis faktorius padarė santykinai mažesnį poveikį dėl didesnių jos ekonomikos mastų.

Priešingai, tokios didelės šalys kaip Ukraina, neturinčios sienų su vakarietiškos ekonomikos šalimis, transformacijos laikotarpiu negauna šio pobūdžio naudos iš savo geografinės padėties. Apibendrinant galima sakyti, jog tarp paveldėtų sąlygų gali slypėti „lobių", kurie atsiskleidžia vykdant liberalias reformas ir kurie savo ruožtu jas palaiko. Šiuos „paslėptus lobius" reikėtų skirti nuo kitokio galimo šalies turto, kurio naudojimas mažiau priklauso nuo ekonominės sistemos pokyčių. Pavyzdys gali būti gamtiniai šalies ištekliai. Kitas toks lobis gali būti užsienio turizmo atrakcijos, garantuojančios šalies pajamų didėjimą politinio bei ekonominio liberalizavimo sąlygomis. Geriausias pavyzdys vėl gali būti Praha, kurią po 1989 m. aplankė milijonai vokiečių bei kitų užsienio turistų. Albanija taip pat galėtų pasinaudoti šiuo „paslėptu lobiu".

„Paslėptąjį lobį" gali sudaryti junginys tokių pastovių paveldėtų sąlygų kaip nedidelė šalies teritorija ir palanki geografinė padėtis, t.y. artumas Vakarų ekonomikai. Tokia padėtis yra Čekijos, Vengrijos, Estijos, Slovėnijos ir Slovakijos, bet, pavyzdžiui, ne Kirgizijos, labiausiai reformistinės iš visų buvusių sovietų Centrinės Azijos respublikų. Jeigu vykdoma teisinga ekonominė politika, šis junginys duoda dvejopą teigiamą ekonominį efektą: (1) net santykinai nedidelis tiesioginių užsienio investicijų kiekis padeda efektyviai privatizuoti ekonomiką; (2) užsienio prekybos liberalizavimas mažesnėje šalyje gali atlikti daug svarbesnį vaidmenį įvedant konkurencinę tvarką, tuo būdu labiau neutralizuodamas paveldėtos socialistinės nuosavybės struktūros neefektyvumą.

Dar vienas „paslėptas lobis", kurį turi dauguma postsocialistinių Europos šalių — tai santykinai aukštas bendrojo išsilavinimo lygis (žmogiškasis kapitalas), kuris jas skiria nuo daugelio kitų besivystančių šalių. Jis leidžia sparčiai pakelti novatoriškumo lygį ekonominei sistemai pajudėjus rinkos kryptimi, nes tik reikiamai aukštas žmogiškojo kapitalo lygis kartu su konkurencine rinkos sistema tą ir gali padaryti. Socialistinės šalys tenkino pirmąjį reikalavimą, tačiau buvo beviltiškos antrojo reikalavimo požiūriu. Tad į rinką orientuota reforma atpalaiduoja novatoriškumo potencialą, glūdintį žmogiškajame kapitale. Aukštas žmonių bendrojo išsilavinimo lygis taip pat jiems leidžia sparčiai įsigyti specifinių įgūdžių — marketingo, finansų, šiuolaikinės vadybos, komercinės teisės srityse — įgūdžių, kurie buvo nereikalingi komandinės ekonomikos sąlygomis, tačiau tapo būtini rinkos sąlygomis. Tiesa, kaip ir kitų „paslėptų lobių" atveju, santykinai aukštas bendrojo išsilavinimo lygis gali būti veiksmingai panaudotas tik tam tikros ekonominės politikos sąlygomis, t.y. tik tada, kai ryžtingai žengiama konkurencinės rinkos sistemos linkme ir tuo būdu sukuriama atitinkamų įgūdžių paklausa bei atitinkamas suinteresuotumas reikiamu išsilavinimu. Tačiau yra vienas esminis skirtumas tarp, viena vertus, tokių faktorių kaip palanki šalies geografinė padėtis arba turistinis jos patrauklumas ir, kita vertus, aukšto žmogiškojo kapitalo lygio: pirmieji yra nemobilūs, o pastarieji — itin mobilūs; ekonominę reformą lydintis politinis liberalizavimas gabiausiems žmonėms suteikia emigracijos galimybę. Jų noras arba nenoras emigruoti priklausys nuo to, kaip jie suvoks savo šalies vystymosi kryptį bei potencialią savo paslaugų paklausą. Vienintelis kontroliuojamas faktorius, kuris veikia šią kryptį ir netiesiogiai šį jų suvokimą, yra ekonominė politika. Tad netikusi ekonominė politika daug labiau pavojinga mobiliems negu nemobiliems „paslėptiems lobiams". Tokia politika blokuoja naudojimąsi abiem šiais paveldėtais ištekliais; papildomai ji kelia grėsmę mobiliesiems ištekliams egzistuoti.

„Paslėptųjų lobių" priešybė — tai tie paveldėtų ekonominių sąlygų aspektai, kurie ekonominės transformacijos metu atsiskleidžia kaip *našta*. Tai yra tie faktoriai, kurie pasireiškia kaip ekonominiai bei socialiniai kaštai; pavyzdys gali būti užslėpto ir atviro nedarbo padidėjimas, atlyginimų kėlimo reikalavimai, tad ir infliacinis spaudimas. Jie taip pat gali būti socialinių komplikacijų — streikų bei kitokių visuomeninio nepasitenkinimo apraiškų — šaltinis. Visiška priklausomybė nuo eksporto į sovietų rinką (arba bet kurią kitą rinką, žlungančią ekonominės transformacijos metu) — bene svarbiausias šios kategorijos reiškinys. Kitas šios kategorijos reiškinys — di-

džiulis ir neefektyvus, regionaliai sukoncentruotas kalnakasybos sektorius bei atitinkamai didelė šachtininkų dalis tarp regiono gyventojų. Šio pobūdžio struktūrinė našta politinio liberalizavimo sąlygomis pasireiškia kaip atlyginimų didinimo reikalavimai, taigi kaip infliacinis spaudimas visai ekonomikai; o su tuo susiję streikai kelia rimtą grėsmę politiniam stabilumui. Tad tokio didelio neefektyvaus sektoriaus egzistavimas arba neegzistavimas yra svarbus kintamasis, apibrėžiantis pradines postsocialistinių šalių ekonomikos sąlygas.

Ekonominės transformacijos nauda ir jos kaštai labai priklauso nuo santykinio „paslėptųjų lobių" kiekio ir nuo tos naštos, kurią paveldi kiekviena atskira pereinamosios ekonomikos šalis. Atrodo, jog čia galima įžvelgti tam tikrą asimetriją. Paveldėtos naštos padarinių veikiausiai neįmanoma išvengti, t.y. jokia galima politinės politikos alternatyva negali užkirsti kelio jos padariniams pasireikšti. Tai neabejotinai pasakytina apie ESPT šalių prekybinių santykių suirimą, nulemtą visos ekonominės pertvarkos priklausomybės nuo vienos šalies, buvusios Sovietų Sąjungos, sprendimo. Palyginti su šiais neišvengiamais kaštais, ekonominė politika, blokuojanti naudojimąsi „paslėptais lobiais", yra neprotinga.

Pozityvaus ir negatyvaus paveldo problema yra ryškiausia paveldėtos ekonominės struktūros atveju. Jau kalbėjau apie ryškiausius struktūrinės naštos atvejus. Pozityvaus paveldo, „paslėptojo lobio", pavyzdys gali būti ekonomika, kurią galima nesunkiai ir efektyviai privatizuoti. Kinija, pradėjusi savo reformas aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, teikia tokių nepanaudotų lobių panaudojimo pavyzdį. Svarbų vaidmenį jos ekonomikoje atliko lengvai išdalijamas žemės ūkis, kuris tuo metu buvo suorganizuotas į absurdiškai egalitaristines maoistines komunas. Technologiniu požiūriu jas buvo nesunku privatizuoti. Toks privatizavimas iš tiesų įvyko ir jis išjudino galingus į rinką orientuotų ekonominių reformų procesus, palietusius daugumą Kinijos gyventojų. Be to, Kinijos žemės ūkio dekolektyvizavimas susilaukė nepaparastai palankios valstiečių reakcijos. „Kiniškas scenarijus" negalėjo būti taip pat sėkmingai pritaikytas Rusijai, kur žemės ūkis turėjo daug mažesnį vaidmenį, kur technologijos požiūriu jis buvo sunkiau išdalijamas ir kur kolektyvizmo idėja buvo daug labiau įsitvirtinusi. Be to, Kinija mažai priklausė nuo eksporto į ESPT šalis ir todėl šalis nepatyrė išorinio šoko savo liberalių reformų laikotarpiu. Šie ir panašūs paveldėtų sąlygų skirtumai Kinijos ekonominę sėkmę paaiškina geriau nei hipotezė apie Kinijos ekonominės strategijos pranašumą.

Apskritai imant, atrodo, jog mažiau industrializuotos socialisti-

nės šalys su santykinai dideliu žemės ūkio sektoriumi daug lengviau pereina prie rinkos ekonomikos negu labiau industrializuotos ir todėl labiau deformuotos socialistinės ekonomikos šalys su savo kolektyvizuotu ir technologiškai sudėtingu žemės ūkio sektoriumi. Tad mėginant palyginti postsocialistinę Azijos ir Europos šalių ekonominę raidą būtina atsižvelgti į svarbų pradinių sąlygų skirtumą. Žvelgiant į Europą matyti, jog mažesniosios socialistinės ekonomikos šalys, ypač buvusios labiausiai priklausomos nuo sovietų ekonomikos (Bulgarija bei mažesnės Sovietų Sąjungos respublikos), paveldėjo nepaprastai sunkią naštą.

Daugeliui postsocialistinių šalių būdingas struktūrinis palikimas — tai santykinai labai didelis karinio sektoriaus vaidmuo ekonomikoje. Jis tampa našta pereinamuoju laikotarpiu kiekvienai šaliai, kuri šia karine produkcija mokėjo už civilines gėrybes. Pereinamuoju laikotarpiu šis karinis eksportas paprastai sužlunga. Šioje padėtyje atsidūrė mažosios šalys, tokios kaip Slovakija arba Kirgizija. Kitokia Rusijos padėtis — jos karinė produkcija buvo daugiausia skiriama vidaus vartojimui ir statistiškai sudarė žymią BNP dalį. Tačiau ji smarkiai viršijo gynybinius šalies poreikius; ir šis „perviršis" — visuomenės gerovės požiūriu — buvo milžiniškas lėšų švaistymas.[1] Vis dėlto vėlesnis šio perviršio mažinimas interpretuotas kaip viena svarbiausių BNP mažėjimo ir, vadinasi, kaip visuomenės gerovės smukimo priežasčių. Žinoma, visa tai reiškia, jog į oficialiąją Rusijos statistiką reikėtų žvelgti ypač kritiškai.[2]

Galiausiai reikia atkreipti dėmesį į tai, kad paveldėtos ekonominės sąlygos apibrėžia būtinosios ekonominės politikos mastus. Šalims, paveldėjusioms nedidelę infliaciją, makroekonominio stabilizavimo priemonių reikia nepalyginamai mažiau nei šalims, kurios savo transformaciją pradeda nesubalansuotos ekonomikos pagrindu. Dar vienas svarbus skirtumas — nuo kokio tipo ekonominės sistemos pradedamos į rinką orientuotos ekonominės reformos ir, atitinkamai, kokie yra būtinosios transformacijos mastai. Čia galima išskirti tris „stilizuotus" modelius. Pirmasis — tai „sunaikinto kapitalizmo" modelis, kuris apibūdina pramoninę socialistinę ekonomiką. Šio tipo ekonomikai būdinga visuotinė centralizuota kontrolė bei reglamentacija — tradicinis centrinis planavimas (komandinis mechanizmas) arba modifikuotos reformos. Šiuo atveju būtinas masi-

---

[1] Tai reiškia, jog karinių išlaidų dalis buvo daug mažesnė už bendro šalies produkto karinės produkcijos dalį.

[2] Galbūt reikėtų eliminuoti ikireforminį karinių išlaidų „perviršį" — minusuojant jį iš oficialių BNP rodiklių. Tokios korekcijos išdava būtų daug mažesnis BNP smukimas.

nis liberalizavimas. O kadangi yra sunaikintos visos svarbiausios kapitalizmo institucijos (liberalus nuosavybės teisių režimas, privatus verslas, komercinė bankininkystė bei atitinkama mokesčių sistema), reikalingas labai radikalus institucinis restruktūrizavimas. Be to, kai kurios postsocialistinės šalys paveldėjo labai nestabilią ekonomiką, o tai reikalauja masinių makroekonominės stabilizacijos priemonių.

Kitas modelis — tai „suspenduotas" kapitalizmas. Jis apibūdina ekonominę sistemą, kuri iškilo pokario metu ir egzistavo Vakarų šalyse iki prasidedant į rinką orientuotoms reformoms penktojo dešimtmečio pabaigoje. Šis modelis reikalavo radikalaus makroekonominio stabilizavimo bei mikroekonominio liberalizavimo, t.y. karinės ekonomikos išardymo. Tačiau nebuvo radikalaus institucinio restruktūrizavimo būtinybės, nes kapitalistinės institucijos buvo tik „suspenduotos", o ne sunaikintos.

Tarpinis atvejis — „deformuotas" kapitalizmas. Taip buvo galima apibūdinti daugumą besivystančių šalių (pavyzdžiui, Indiją arba Lotynų Ameriką) jų ekonominių reformų pradžioje. Tas deformacijas daugiausia lėmė masinis valstybinis intervencionizmas bei santykinai didelis valstybinio sektoriaus vaidmuo ekonomikoje. Tačiau valstybės vaidmuo čia vis dėlto buvo mažesnis nei socializmo atveju. Todėl deformuoto kapitalizmo sąlygomis prireikia mažiau institucinio restruktūrizavimo negu sunaikinto kapitalizmo atveju. Būtinojo liberalizavimo požiūriu šie skirtumai mažesni. Tačiau postsocialistinės ekonomikos liberalizavimui paprastai būtinos didesnės pastangos.

Valstybės vaidmuo pereinamuoju laikotarpiu

Valstybės ir rinkos santykio problema yra viena iš labiausiai ginčytinų ekonominiuose debatuose. Ji tampa dar sudėtingesnė, kai kalbame apie postsocialistines šalis. Stebina vienas dalykas — nors šios šalys patyrė visišką valstybės valdomos ekonomikos bankrotą, dabar vykstantys debatai pasižymi ryškiu *etatistiniu tendencingumu*, kurį byloja reikalavimai visose srityse (žemės ūkyje, pramonėje, transporte ir t.t.) vykdyti „valstybinę politiką", tarsi tai būtų vaistas nuo visų ligų. Šis etatistinis tendencingumas turi trejetą pagrindinių šaltinių.

Pirmiausia tai klaidingas įsitikinimas, perimtas — nebūtinai sąmoningai — iš senosios „socialinės gerovės" ekonomikos, esą bet kuris atskleistas rinkos trūkumas yra pakankamas pagrindas valstybės intervencijai. Tačiau iš tikrųjų tokio trūkumo egzistavimas yra

tik būtina galimo valstybės įsikišimo sąlyga — „matomos rankos" defektai gali būti net didesni už „nematomos" defektus. Ši paprasta tiesa dažniausiai ignoruojama politinėse bei populiariose diskusijose. Gausi literatūra, skirta valstybės trūkumų analizei, nėra plačiai žinoma arba į ją nekreipiama dėmesio.

Antra, daugelis žmonių, tarp jų ir politikai, veikia vadovaudamiesi daugiausia emocinėmis paskatomis. Jie tikisi greito įvairių problemų sprendimo ir šiuos savo lūkesčius nukreipia į matomiausią instituciją — į valstybę. Egzistuoja emocinis ryšys tarp nuoširdaus susirūpinimo problemomis ir įsitikinimo, jog sprendimas turi ateiti iš *matomiausios* organizacijos, ir šis ryšys, mano požiūriu, daugelyje besivystančių šalių prisideda prie etatizmo plėtros. Jis pasireiškia ir išsivysčiusių šalių rinkiminiuose debatuose. Aktyvistinė nuostata politiškai yra patrauklesnė negu apeliavimas į beasmenes rinkos jėgas.

Trečia, kai kuriuos šių ginčų dalyvius veikia jų savaip suprastas „Japonijos modelis". Japonijos ekonomikos sėkmę jie aiškina kaip ypatingo valstybės vaidmens padarinį (MITI dažnai laikoma pagrindine varomąja Japonijos ekonomikos vystymosi jėga), užuot atkreipę dėmesį į unikalią faktorių kombinaciją, kuri susiklostė pokario Japonijoje ir davė pozityvų sinergetinį efektą: labai mažas valstybinis sektorius, labai intensyvi vidaus konkurencija, į eksportą orientuota ekonominė plėtra, konservatyvi makroekonominė politika, apribotas biudžetas, darbo santykiai grindžiami darbo produktyvumo, o ne atlyginimų didinimo reikalavimais ir — bent jau neseniai — ilgalaikis politinis stabilumas. Noras susieti ekonomikos sėkmę su valstybės institucija išreiškia paplitusią tendenciją ypatingos sėkmės priežastimi laikyti kokį nors atskirą, ryškų faktorių, o ne beasmenių mechanizmų kombinaciją.[3] Šios tendencijos atvirkštinė — polinkis visų rimtų sunkumų arba nesėkmių priežastimi laikyti kokį nors vieną slaptą faktorių, pavyzdžiui, TVF arba Pasaulio banko vykdomas manipuliacijas.

Čia kalbėjau apie faktorius, kurie, mano supratimu, skatina nuoširdžius, nors ir visiškai klaidingus, *įsitikinimus* apie valstybės vaidmenį ekonomikoje. Tačiau valstybinį intervencionizmą taip pat, žinoma, palaiko slapti įvairių grupių *interesai*, kurie lobistų visada pateikiami po visuomeninių interesų gynimo priedanga. Politikai daž-

---

[3] Net jeigu būtų įrodytas tam tikros organizacijos pozityvus indėlis į konkrečios šalies ekonomikos sėkmę, vis vien liktų atviras klausimas, ar jis gali būti pakartotas kitose šalyse — pavyzdžiui, ar galėtų būti pakartota kitose šalyse Pietų Korėjos ir Japonijos kompetentinga ekonominė politika bei specifinė valdžios ir verslo santykių kultūra.

nai naudojasi tais klaidingais įsitikinimais arba šiais grupiniais interesais siekdami politinės įtakos.

Manau, kad deramas požiūris į valstybės ekonominį vaidmenį turėtų būti grindžiamas šiomis paprastomis prielaidomis.

- Valstybė, kaip ir dauguma kitų gėrybių, yra *ribotas išteklius* jos disponuojamo laiko, administracinės bei politinės kompetencijos ir biudžeto požiūriu. Tačiau dauguma įprastų diskusijų apie valstybės vaidmenį remiasi *nebylia* prielaida, jog valstybė — tai neribotas išteklius. Kadangi taip nėra, kiekvienas siūlomos valstybinės intervencijos atvejis turi būti išanalizuotas kaštų — prarastų alternatyvių veiklos galimybių — atžvilgiu.
- Valstybės sugebėjimas dorotis su įvairiomis problemomis nėra vienodas daugiausia dėl nevienodų informacinių reikalavimų. Šiuo pagrindu galima skirti, viena vertus, *valstybės natūralios kompetencijos sritį* (pavyzdžiui, įstatymų leidybą bei teisėsaugą, santykius su kitomis valstybėmis) ir, kita vertus, — jos *natūralios nekompetencijos sritį* (pavyzdžiui, smulkmenišką „pramonės politiką"). Valstybinis tam tikrų paslaugų finansavimas, nors nebūtinai pats jų tiekimas, taip pat gali būti įtrauktas į jos kompetencijos sritį (elementarus medicininis aptarnavimas, švietimas, nedarbo pašalpa, socialinės saugos tinklas ir pan.) — jeigu galima įrodyti, kad privati rinka tokių paslaugų neišvengiamai neteiktų arba kad jos sukuria svarbių pozityvių eksternalitetų ir nei jų kiekis, nei tiekimo forma nekenkia makroekonominam stabilumui bei paskatų sistemai — pagrindiniams tvaraus ekonominio augimo faktoriams.

Šių dviejų argumentų pakanka norint racionaliai — t.y. ne doktrinieriškai — pagrįsti valstybės galių apribojimo būtinybę. Tačiau yra dar du argumentai, sustiprinantys šią poziciją.

- Politinės sistemos žaidimo taisyklės gali iškelti tuos žmones, kurių *kompetencija* yra kitokia nei sugebėjimas daryti racionalius ekonominius sprendimus.
- *Sėkmės kriterijai*, kurie vyrauja politinėje sistemoje, tam tikrais aspektais gali skirtis nuo kriterijų, turinčių reikšmės ilgalaikiam ekonomikos augimui (pavyzdžiui, neefektyvių arba atsiliekančių pramonės šakų subsidijavimas gali būti prasmingas trumpalaikės politinės naudos, bet ne ilgalaikių ekonominių interesų požiūriu). Štai kodėl ekonomikos politizavimas padaro visuomenei tiek daug žalos.

Visi šie argumentai apie deramą valstybės vaidmenį pereinamosios ekonomikos šalims galioja net labiau negu įtvirtintos rinkos šalims. Pirma, kadangi pereinamosios ekonomikos šalyse *valstybės ištekliai* yra dar ribotesni, jos turi mažiau kompetentingų žmonių savo viešoje administracijoje ir mažiau pinigų — dėl mažiau efektyvios ekonomikos bei mažiau efektyvaus mokesčių surinkimo mechanizmo. Antra, kai kurios tų užduočių, kurios priklauso valstybės kompetencijos sričiai, jose yra nepalyginamai sudėtingesnės nei rinkos ekonomikos šalyse. Institucinės transformacijos užduotis yra daug sudėtingesnė už bet kurią Vakaruose vykdytą reformą; ypač aktuali stabilumo palaikymo užduotis. Dėl to lieka mažiau valstybės išteklių kitokioms funkcijoms, kurių dauguma — ypač masinis smulkmeniškas intervencionizmas — peržengia *bet kurios* valstybės realistiškai apibrėžtas kompetencijos ribas.

Štai kodėl Vidurio ir Rytų Europos šalių ekonominę transformaciją neteisinga charakterizuoti — kaip tai daro kai kurie stebėtojai — „švytuoklės" terminais, esą iš vieno kraštutinumo, t.y. valstybės viešpatavimo ekonomikoje, einama į kitą, į „nežabotos rinkos" kraštutinumą. Mano supratimu, pagrindinė problema daugelyje šių šalių, ypač buvusioje Sovietų Sąjungoje, — tai etatistinių tendencijų gajumas ir iš to išplaukiantis perdėtas reglamentavimas (ypač užsienio prekyboje), kuris — kaip ir daugelyje besivystančių šalių — mažina ekonomikos efektyvumą bei skatina politinės rentos siekius.

Galingos neišmanymo bei grupinių interesų jėgos stumia valstybę į jos natūralios nekompetencijos sritį. Nėra jokių tikrai veiksmingų priemonių šiai tendencijai sustabdyti — šias problemas stebime net labiausiai išsivysčiusiose rinkos ekonomikos šalyse. Vis dėlto yra tam tikrų institucinių barjerų, kurie gali būti ypač svarbūs pereinamosios ekonomikos šalims. Šiuos barjerus derėtų pastatyti pačioje transformacijos proceso pradžioje. Vienas jų — tai nepriklausomas centrinis bankas, konstituciškai atsakantis už šalies piniginio vieneto stabilumą. Kitas toks barjeras — tai draudimas finansuoti biudžeto deficitą monetarinės ekspansijos priemonėmis. Šie apribojimai liečia monetarinių bei fiskalinių instrumentų naudojimo būdą; priklausydami šiuolaikinės valstybės kompetencijos sričiai, tie instrumentai lengvai tampa politizavimo objektu, jeigu tokių apribojimų nesama.

Apribojant tokias biudžeto deficito finansavimo galimybes kartu apribojamas valstybinis intervencionizmas, t.y. galimybė teikti fiskalines privilegijas — subsidijas arba mokesčių lengvatas — įvairioms interesų bei spaudimo grupėms. Tačiau egzistuoja ir kitokio intervencionizmo pavojus — kai ribojama užsienio konkurencija, su

kuria susiduria įvairios šalies gamintojų grupės. Tokį protekcionizmą galima sumažinti įvedant vienodą muitų tarifą ekonominės transformacijos proceso pradžioje — kai interesų grupės dar nėra stiprios — ir po to susiejant jį su GATT. Tačiau tai tėra dalinis sprendimas, nes ir be muitų yra daugybė kitokių prekybos ribojimo priemonių, o daugelis išsivysčiusių šalių šiuo požiūriu rodo blogą pavyzdį.

Politinės manipuliacijos objektu lengvai gali tapti ne tik monetarinė, fiskalinė bei užsienio prekybos sistema, bet taip pat finansinis sektorius ir ypač bankai. Tai labai aiškiai rodo daugelio besivystančių šalių patirtis. Bankininkystė turi būti padaryta nepriklausoma nuo politinės valdžios organų įsteigiant nepolitines priežiūros tarybas — savotišką gynybinį skydą valstybės tebevaldomų bankų atžvilgiu. Bankus taip pat būtina privatizuoti.

Ekonominė transformacija: palaipsniui ar „vienu kirčiu"?

Šią problemą supa daugybė nesusipratimų, iš dalies dėl emocinių vartojamos terminijos konotacijų. Daugelio žmonių reakcija išgirdus kalbas apie „šoko terapiją" yra negatyvi. Tad jie gali pasiduoti priešingos terapijos siūlymams — siūlymams, kurie tam tikromis aplinkybėmis gali panėšėti į siūlymus lėčiau gesinti gaisrą. Kitas nesusipratimų šaltinis — tai sąvokinio aiškumo stoka diskusijose apie geidžiamąją transformacijos spartą. Paprasčiausias žingsnis šiuo atveju — suskaidyti bendrąjį transformacijos procesą į sudėtines jo dalis. Be abejo, gali būti įvairių tokio skaidymo būdų, kurių parankumas priklauso nuo siekiamų tikslų. Skaidymo būdas, kurį jau esu išdėstęs ir kuris man atrodo ypač parankus, visą transformacijos procesą padalija į tris elementus:

- makroekonominis stabilizavimas, vykdomas daugiausia makroekonominės politikos priemonėmis;
- mikroekonominis liberalizavimas, t.y. ekonominės laisvės plėtra šalinant apribojimus privačioms įmonėms steigti; kainų kontrolės bei užsienio prekybos apribojimų pašalinimas; konvertuojamos valiutos sukūrimas ir pan. Liberalizavimas apima bendros teisinės sistemos kaitą (pavyzdžiui, nuosavybės teisių režimo liberalizavimą) bei specifinius pakeitimus (pavyzdžiui, palūkanų normos kontrolę); Vakaruose šios priemonės paprastai vadinamos „dereguliavimu";
- pamatinių institucijų restruktūrizavimas, apimantis egzistuojančių institucijų pertvarką (pavyzdžiui, valstybinių įmonių priva-

tizavimas, valstybinės administracijos reorganizavimas, mokesčių sistemos reforma) bei naujų institucijų (pavyzdžiui, akcijų biržos) kūrimą.

Kai kurios sektorinės reformos turi ir liberalizavimo, ir institucinio restruktūrizavimo elementų. Antai finansinio sektoriaus reforma reiškia visišką arba dalinį palūkanų normos kontrolės pašalinimą, radikalią bankininkystės reformą, akcijų biržos bei kitokių finansinių institucijų steigimą.

Dabar turime įvesti tam tikro kaitos proceso maksimaliai galimo tempo sąvoką — tą tempą apibrėžiant kaip minimalų laiką, kuris neišvengiamai skiria proceso pradžią nuo jo konkretaus rezultato. Žinoma, šiuos maksimalius tempus sunku būtų apibrėžti kaip biologijos dėsnius, nustatančius būtinąjį gyvūnų brandos laiko periodą; ir vis dėlto jie yra ne mažiau realūs.

Įdomus klausimas — kas nulemia tam tikro laukiamo rezultato atžvilgiu maksimalią ekonominės arba institucinės kaitos spartą? Šiuo klausimu galiu pasakyti tik tiek: pamatiniu atveju juos *galiausiai* lemia žmonių sugebėjimo akumuliuoti informaciją ribos. Maksimaliai įmanomas atskirų šalių tempas (t.y. konkrečios šalies galimybių ribos) gali įvairiai skirtis nuo šių pamatinių ribų dėl skirtingų žinių, kuriomis disponuoja atsakingas pareigas einantys individai, arba dėl įstatymų leidybą veikiančių aplinkybių skirtingumo. *Faktinis* konkrečios šalies tempas gali būti mažesnis už galimą specifinį tokios šalies tempą dėl tos šalies pasirinktos transformacijos strategijos arba dėl politinių šalies komplikacijų.

Grynąją „šoko terapijos" tipo, arba radikaliąją, perėjimo į rinkos ekonomiką strategiją galima apibrėžti kaip tokį perėjimą, kai visi sudedamieji jo komponentai įgyvendinami maksimaliai įmanomu tempu. Kaip ir visų grynųjų kategorijų atveju, sunku nurodyti tikslų empirinį tokio perėjimo atitikmenį. Galbūt empiriškai prie jo labiausiai priartėja ekonominė Rytų Vokietijos transformacija. Tačiau būtų klaida katastrofinius Rytų Vokietijos transformacijos padarinius (masinį nedarbą ir staigų BNP smukimą) traktuoti kaip argumentą laipsniškos, o ne staigios transformacijos naudai. Katastrofinius padarinius Rytų Vokietijoje sukėlė katastrofiniai makroekonominiai pokyčiai, ypač milžiniškas atlyginimų šuolis po šalies suvienijimo, kuris nėra būtinas radikalaus perėjimo prie rinkos ekonomikos bruožas.[4]

Kitas empirinis radikalios transformacijos pavyzdys — Lenkijos

[4] Plačiau apie tai žr. 9 skyrių.

1990—1991 m. reformos, kurios dažnai analizuojamos (kartais — karikatūriškai). Tad verta pabrėžti, jog Lenkijos ekonominės reformos buvo *radikalios, bet ne dogmatinės*.[5] Jos buvo radikalios, nes daugelis svarbių procesų buvo įgyvendinami beveik maksimalia sparta, tačiau jos nebuvo dogmatinės, nes pirmaisiais reformos etapais rinkos mechanizmai nebuvo įvedami tose srityse, kur akivaizdžiai neegzistavo būtiniausios institucinės rinkos sąlygos ir kur pereinamoji, ne rinkos santykiais grindžiama tvarka teikė, kaip atrodė, geresnį sprendimą. Atlyginimų kontrolė nebuvo panaikinta. Priešingai, ji buvo sustiprinta — dėl paveldėtos hiperinfliacijos ir vyraujančio valstybinio sektoriaus. Bankinių palūkanų normos buvo smarkiai padidintos atsižvelgiant į neigiamą realų jų lygį, tačiau jos nebuvo liberalizuotos pirmajame etape. Kiekybiniai kvotų barjerai užsienio prekybai buvo daugiausia panaikinti, tačiau buvo išlaikomi muitų mokesčiai, tiesa, sumažinti. Visiškai deformuotos energetinių bei komunalinių paslaugų kainos buvo grąžintos prie jų deramo lygmens keliais etapais, o ne vienu žingsniu, siekiant nepažeisti adaptacinių ekonomikos galimybių.

Kurie transformacijos procesai turi būti įgyvendinami maksimaliais tempais, jeigu siekiama *ilgalaikio* ekonomikos augimo? Manau, kad galima išskirti bent trejetą tokių procesų.

Pirmasis — tai *makroekonominis stabilizavimas*. Jeigu šalis paveldi hiperinfliaciją, tai saugiausias kelias — imtis *radikalios terapijos*, nes tik ji gali atšaldyti karštligiškus infliacinius lūkesčius ir tuo būdu sugriauti savaime pasitvirtinančio pranašavimo (*self-fulfilling prophecy*) mechanizmą, kuriuo remiasi hiperinfliacija. Racionalių lūkesčių teorijos požiūriu toks pat radikalus vaistas būtų geriausia priemonė dorojantis ir su saikinga infliacija. Tačiau šiuo atveju jau galima ginčytis. Tai rodo, jog pasirinkimas „palaipsniui ar vienu kirčiu" priklauso nuo pradinių sąlygų, t.y. nuo tiksliai diagnozuotos paciento ligos. Pavyzdžiui, Lenkiją jos reformų pradžioje 1989 m. antroje pusėje kamavo 2000% metinė infliacija ir masinis prekių deficitas; tuo pat metu Čekoslovakija turėjo tik 10% infliaciją, Vengrija — 30%. Be to, abi šios šalys turėjo santykinai nedidelių deficito problemų.

Antrasis toks procesas — *mikroekonominis liberalizavimas*. Visi biurokratiniai bei fiskaliniai apribojimai privačioms įmonėms steigti bei plėtoti turi būti kuo greičiau panaikinti. Be to, turi būti masiškai liberalizuotos kainos, kad būtų pašalintas paveldėtas deficitas bei kainų deformacijos, užkertančios kelią racionaliam ekonominiam skaičiavimui. Toks liberalizavimas savo ruožtu reikalauja liberalizuo-

[5] Lenkijos ekonominė transformacija analizuojama 10 skyriuje.

ti užsienio prekybą — kad būtų sudrausminti šalies gamintojai. Pageidautini užsienio prekybos liberalizavimo papildiniai — valiutos keitimo kurso suvienodinimas bei jos konvertuojamumas, bent jau einamiesiems atsiskaitymams. Kaip matome, liberalizavimą sudaro tarpusavyje glaudžiai susijusių priemonių visetas.[6]

Trečiasis kaitos procesas — ekonomikos *privatizavimas*, t.y. privataus sektoriaus santykinės dalies didinimas. Čia galima skirti spontaninį privačių įmonių augimą ir privatizavimą perkeliant išteklius iš valstybinio sektoriaus į privatųjį. Tai gali būti atliekama ištisai privatizuojant valstybines įmones arba perkeliant (pardavimo arba nuomos būdu) jų aktyvus į privatų sektorių, nekeičiant, bent iki tam tikro laiko, įmonių juridinės struktūros.

Spontaninis privataus sektoriaus augimas turi būti kuo spartesnis, nes jis yra pagrindinis dinamiško augimo variklis einant prie rinkos ekonomikos. Štai kodėl radikalus barjerų privataus verslo plėtrai šalinimas priklauso tai transformacijos procesų grupei, kur pageidautina maksimali sparta. Labiau ginčytinas yra optimalios privatizavimo spartos klausimas. Kai kurie žmonės baiminasi, jog valstybinių įmonių privatizavimas gali radikaliai padidinti nedarbą ir todėl ragina neskubinti šio proceso. Žinoma, susirūpinimas dėl galimo nedarbo yra visiškai teisėtas. Tačiau ryšys tarp nedarbo augimo ir privatizavimo tempų toli gražu nėra toks paprastas. Reikėtų visada lyginti nedarbo augimo lygius esant alternatyviems privatizavimo tempams, t.y. esant skirtingiems santykiniams valstybinio ir privataus sektoriaus dydžiams tos pačios makroekonominės politikos sąlygomis.[7] Tada pastebėtume, jog sugriežtėjusioje makroekonominėje aplinkoje bei konkurencijos sąlygomis valstybinės įmonės taip pat pradėtų, galbūt šiek tiek vėluodamos, mažinti dirbančiųjų skaičių.

Tačiau nedarbas gali staiga padidėti taip pat ir dėl to, kad atidėliojant privatizavimą valstybinės įmonės atsidurs ant bankroto slenksčio. Privačios įmonės, gebančios veikti pelningiau, turi didesnių galimybių daryti investicijas bei kurti darbo vietas. Be to, reikėtų vengti įpročio matyti tik atvirą nedarbą ir nepastebėti užslėptojo, kuris kartais vadinamas „nedarbu darbo vietoje". Skirtingi privatizavimo tempai panašiomis sąlygomis gali duoti įvairias atviro ir užslėpto nedarbo kombinacijas: lėtesnis tempas gali, bent jau iš pra-

---

[6] Žr. taip pat 9 skyrių.

[7] Tačiau kai valstybinio sektoriaus dydis peržengia tam tikrą slenkstį, atsiranda ekonomikos politizavimo tendencija, kuri ilgainiui gali sugriauti griežtą makroekonominę politiką. Yra ryšys tarp institucinės struktūros ir makroekonominės aplinkos.

džių, sukelti mažiau atviro, bet daugiau užslėpto nedarbo. Tačiau užslėptas nedarbas (arba pseudoužimtumas), kaip ir atviras, turi negatyvių fiskalinių padarinių, dažnai pasireiškiančių kvazifiskaliniu deficitu bankininkystės sektoriuje (blogos paskolos). O žmonės, kuriuos paliečia užslėptas nedarbas, nukenčia dėl įgūdžių erozijos bei demoralizacijos, tad jiems tampa sunkiau realiai įsidarbinti. Ekonomistai šį reiškinį vadina „histereze", nors, kiek man žinoma, jie jį sieja vien su atviru nedarbu.[8]

Tačiau yra dar vienas argumentas, kuris, mano nuomone, nusveria svarstykles valstybinio sektoriaus spartaus privatizavimo naudai. Tas sektorius pačia savo prigimtimi yra susijęs su politiniais organais (su valstybinėmis institucijomis, kartais su partijomis), tad iškyla jo politizavimo pavojus, neigiamai veikiantis ilgalaikio ekonominio augimo perspektyvas. Ekonomikos politizavimo laipsnis priklauso, be kita ko, nuo bendro politinio režimo pobūdžio, kurį išreiškia Myrdalo „kietų" ir „minkštų" valstybių dichotomija, bei nuo valstybinio sektoriaus santykinio dydžio. Atrodo, kad šio sektoriaus ir ekonomikos apskritai politizavimo laipsnis didėja didėjant valstybiniam sektoriui, nors nebūtinai linijiniu būdu: yra tam tikras to sektoriaus didėjimo slenkstis, kurį peržengus politinė įtaka ekonominiams sprendimams tampa — anksčiau ar vėliau — labai stipri. Vidurio ir Rytų Europos šalys pradėjo savo reformas šio sektoriaus dominavimo sąlygomis. Tad spartus privatizavimas būtinas tam, kad jos galėtų per trumpą laiką nusileisti žemiau kritinio šio dydžio taško. Priešingu atveju politinė įtaka taps pastovi arba iš naujo atsiras kitokiais pavidalais, labiau atitinkančiais naujai demokratizuotas politines sistemas. Savo ruožtu spartus privatizavimas reikalauja nestandartinių privatizavimo būdų (vaučeriai, specialūs privatizavimo fondai ir pan.).

Žinoma, nedidelis valstybinis sektorius suteikia tik šansą, ne garantiją, kad ekonomikai nedarys įtakos politinės jėgos. Tačiau didelis valstybinis sektorius garantuoja, kad anksčiau ar vėliau tokia politizuota padėtis tikrai susiklostys.

Makroekonominis stabilizavimas, mikroekonominis liberalizavimas (išskyrus darbo rinką bei galbūt kredito rinką) ir privatizavimas yra tie pagrindiniai kaitos procesai, kurių atžvilgiu radikali strategija, kaip atrodo, veikia geriausiai. Bet reikalinga ir kitokia pertvarka, pavyzdžiui, mokesčių reforma bei tikrų vietinės valdžios organų for-

[8] Demoralizavimo bei įgūdžių praradimo sparta, tad ir minėtosios histerezės intensyvumas, gali būti didesni atvirojo negu užslėptojo nedarbo atveju. Tačiau tai yra empirinis klausimas.

mavimas. Tai svarbu tiek ekonominiu, tiek politiniu požiūriu. Tačiau šios institucinės kaitos atveju, kitaip nei privatizavimo atveju, nėra būdų sutrumpinti reformų laiką kokiomis nors nestandartinėmis priemonėmis.

Iki šiol dėsčiau ekonominius argumentus radikalios strategijos naudai. Tačiau jos naudai galima pateikti ir neekonominių argumentų. Dideli politiniai lūžiai, kaip tas, kuris įvyko 1989 m. Vidurio ir Rytų Europoje, sukuria ypatingą visuomeniškai suinteresuoto mąstymo bei veiksmo atmosferą. O visuomeninį interesą santykinai nesunku apibrėžti, kai šalis paveldi makroekonominės katastrofos padėtį. Tačiau šis „nepaprastosios" politikos laikotarpis gana greitai užleidžia vietą „normaliai" politinių partijų bei grupinių interesų politikai. Tad patartina iš pradžių telkti dėmesį į sunkiausiai įgyvendinamas priemones, kai šių priemonių priėmimo tikimybė yra daug didesnė, nei ji bus vėliau. Galiausiai socialinė psichologija mums sako, jog žmonių nuostatos lengviau prisitaiko prie aplinkos, kai toje aplinkoje vyksta esminiai lūžiai, negu tada, kai ji kinta palaipsniui.[9]

Išmoktos pamokos

Pradėkime nuo bendriausių dalykų, kurių mus išmokė ekonominės transformacijos patirtis.

Pradinės ekonominės sąlygos *turi reikšmės*, nes nuo jų priklauso transformacijos proceso tempas bei rezultatai. Tad šie rezultatai turi būti vertinami *pradinių sąlygų* atžvilgiu. Šio gana akivaizdaus reikalavimo ekonominiuose debatuose ne visada paisoma, kaip tai rodo gana klaidinantys samprotavimai apie tariamą „Kinijos kelio" pranašumą. Svarbiausi šių pradinių sąlygų sudedamieji — tai paveldėtoji ekonominė struktūra (technologiškai paprasto ir nesunkiai privatizuojamo žemės ūkio santykinė dalis ekonomikoje, sunkiosios pramonės našta bei karo pramonės sektoriaus dydis), nekapitalistinės ekonominės sistemos tipas („suspenduotas" pokario Vakarų Vokietijos kapitalizmas arba sunaikintas kapitalizmas postsocialistinių šalių reformų pradžioje), makroekonominio nestabilumo laipsnis. Šalyse, kur didelę ekonomikos dalį sudaro lengvai privatizuojamas žemės ūkis (pavyzdžiui, Kinijoje), ekonominės transformacijos procesas gali būti spartesnis ir mažiau skausmingas negu šalyse, kur toks žemės ūkis nevaidina didelio vaidmens ir kur paveldėta di-

[9] Plačiau šiuo klausimu žr. 9 skyrių.

džiulė socialistinės sunkiosios pramonės našta (pavyzdžiui, Rusijoje). Tas pat pasakytina apie šalis, kurios paveldėjo santykinai stabilią makroekonominę situaciją (Kinija aštuntojo, Čekoslovakija ir Vengrija devintojo dešimtmečio pabaigoje), ir kitas šalis, kurios, priešingai, turėjo pradėti savo reformas ypatingai didelio makroekonominio nestabilumo sąlygomis (pavyzdžiui, Lenkija ir tam tikru mastu Rusija bei kitos buvusios Sovietų Sąjungos šalys). Pagaliau daug lengviau pasiekti konkurencinę kapitalistinę rinkos ekonomiką tada, kai pradedama nuo suspenduoto, o ne nuo sunaikinto kapitalizmo. Turi reikšmės ir tokių pradinių sąlygų skirtumai kaip užsienio skolų dydis, profesinių sąjungų vaidmuo bei jų karingumo laipsnis.

Į ekonominės transformacijos procesą bei jo rezultatą galima žvelgti kaip į *išorinių ir vidinių faktorių sąveiką*. Šios dvi faktorių grupės papildo viena kitą: tam tikra jų konfigūracija gali laiduoti ekonominę sėkmę, o labai nepalanki bent vienos iš jų konfigūracija gali baigtis ekonomine nesėkme. Antai jokie užsienio pagalbos mastai, kurie ir šiaip jau visada riboti, negali atsverti negatyvių infliacinės makroekonominės politikos padarinių; protekcionizmas, blokuojantis išėjimą į Vakarų rinkas, esmingai mažina net racionaliausių ekonominių programų sėkmės šansus ir griauna jų vykdytojų politinį autoritetą. Netrukus prie šio klausimo dar grįšiu.

Strategijos pasirinkimas vykdant ekonominę transformaciją iš dalies priklauso nuo pradinių sąlygų ir ypač nuo paveldėto makroekonominio nestabilumo laipsnio. Radikali ir visa apimanti ekonominė programa, vykdoma paveldėto socializmo bei sunkiomis makroekonominėmis sąlygomis, gali būti sėkminga nepaisant net stiprių išorinių smūgių. Atrodo, jog šią pamoką teikia Lenkijos, taip pat Estijos, Latvijos ir galbūt Albanijos patirtis. Būdamos radikalios ir visa apimančios, tokios programos yra pajėgios įveikti paveldėtosios ekonominės sistemos inerciją bei panaudoti politinį kapitalą, susikuriantį po didžiųjų politinių lūžių ir darantį skausmingas ekonomines priemones priimtinesnes visuomenei.

Alternatyvi strategija — didelės (ar juo labiau didėjančios) infliacijos toleravimas ir labai ribotas liberalizavimas — praktiškai neturi jokių šansų susilaukti ekonominės sėkmės. Ir nors ji gali atrodyti mažiau rizikinga socialiniu bei politiniu požiūriu, būtent šiais požiūriais ji yra nepaprastai pavojinga. Skausmingų priemonių neišvengiamai prireiks vėliau, dar labiau pablogėjusioje ekonominėje bei politinėje situacijoje. Tokių priemonių atidėliojimas gali įsukti šalį į vienas kitą stiprinančių destruktyvių ekonominių, socialinių ir politinių konfliktų spiralę.

Ekonominės politikos formavimas — tai menas, kuris reikalauja

daryti sprendimus reikiamu metu neturint visapusiškos ir tobulos *informacijos*. Tai ypač pasakytina apie radikalų perėjimą prie rinkos ekonomikos ekonominės krizės bei stiprių išorinių smūgių sąlygomis. Čia galime išskirti dviejų rūšių informacines sprendimų priėmimo prielaidas: susijusias su tikslu, t.y. su numatomu ekonominės transformacijos rezultatu, ir susijusias su perėjimo būdu arba keliu. Pirmųjų atveju disponuojame išsamesne ir patikimesne informacija, jei tariame, kad siekiamoji sistema turi garantuoti spartų ir tvarų ekonominį augimą. Nėra abejonių, kad tokiu atveju turi būti einama į makroekonomiškai stabilią, atvirą, konkurencingą kapitalistinę rinkos ekonomiką, kur valdžios veikla apsiriboja savo natūralios kompetencijos sritimi. Žinoma, ir čia esama atvirų klausimų siekiamos sistemos atžvilgiu — pavyzdžiui, koks turi būti bankų specializacijos laipsnis, koks finansinės sistemos tipas geriausiai tarnauja tvaraus ekonominio augimo tikslui, ar korporatyvizmo elementai skatina, ar, priešingai, trikdo ekonominį augimą.

Nepalyginamai didesnis informacinis netikrumas gaubia kelio pasirinkimo klausimą. Tačiau negalima sakyti, kad čia visi klausimai atviri. Galima, pavyzdžiui, visiškai pagrįstai tikėtis, jog griežta makroekonominė stabilizacija greičiausiai įveiks paveldėtąją hiperinfliaciją arba kad radikali ir visa apimanti stabilizavimo ir liberalizavimo programa turi daugiausia šansų pašalinti masinį prekių deficitą ir tuo būdu padidinti bendrą ekonomikos efektyvumą. Šiuos įsitikinimus sustiprina patirtis tų šalių, kurios įgyvendino tokias programas.

9

*Įprastos polemikos dėl ekonominės transformacijos Vidurio ir Rytų Europoje klaidos**

Šiame skyriuje nagrinėsime kai kurias įprastas klaidas, kurios, mano supratimu, daromos analizuojant ir vertinant patirtį bei problemas, susijusias su Vidurio ir Rytų Europos ekonomikos transformavimu. Kadangi daugelis tų klaidų daromos ten vykstančioje polemikoje dėl šiam regionui deramos ekonominės politikos, jos daro įtaką politinei realybei ir todėl gali būti įdomios kiekvienam, kuris stebi šių šalių raidą. Kai kurias tų klaidų daro ir tie žmonės, kurie save laiko ir kitų yra laikomi profesionaliais ekonomistais; tokių ekonomistų yra ne tik postsocialistinėse šalyse, kur ankstesnis ekonominio išsilavinimo lygis buvo žemas. Jų taip pat yra, nors galbūt mažiau, Vakarų šalyse. Žinoma, nedaugelis žmonių daro visas mano aptariamas klaidas, ir yra žmonių, kurie nedaro nei vienos iš jų. Vis dėlto yra pakankamai daug žmonių, darančių bent kai kurias tų klaidų, tad mums verta jas paanalizuoti.

Tolesniuose skirsniuose pateiksiu šių įprastų klaidų rinkinį kartu su, tikiuosi, teisingomis alternatyvomis. Jas visas suskirstysiu į šešias šiek tiek sąlygiškas grupes. Pirmame skirsnyje aptarsiu bendrąsias sąvokines, arba logines, klaidas, t.y. tas, kurios iškyla ne tik

---

* Šį skyrių parašiau 1993 m. liepos—rugpjūčio mėn. dirbdamas Europos vystymo ir rekonstrukcijos banko Ekonomikos departamente (Chief Economist's Office) vizituojančiuoju moksliniu bendradarbiu. Antonia Lloyd-Jones padėjo tekstą suredaguoti ir išspausdinti, ji taip pat išvertė iš lenkų kalbos pirmuosius jo skirsnius. Jai čia reiškiu padėką. Naudingų komentarų pirmajam teksto variantui pateikė Joshua Charapas, Johnas Flemmingas, Davidas Hexteris, Henrykas Kierzkowskis, Hansas Peteris Lankesas ir Nicholas Sternas. Jie, žinoma, neatsako už galimas autoriaus klaidas. Sutrumpintas šio skyriaus variantas buvo išspausdintas žurnale *Economic Policy*, December 1994, kitas jo variantas tuo pačiu pavadinimu išspausdintas kaip EVRB Working Paper (No. 11, October 1993).

debatuose dėl ekonominės transformacijos, bet ir kitose populiariose ekonominėse diskusijose. Antrame skirsnyje svarstomos klaidos labiau susijusios su specifinėmis ekonominės transformacijos problemomis. Trečiame skirsnyje dėmesys telkiamas į neteisėtą kai kurių empirinių modelių (pavyzdžiui, „Kinijos modelio") naudojimą darant apibendrinimus (pavyzdžiui, laipsniškumo arba „vieno kirčio" alternatyvos atžvilgiu). Ketvirtame skirsnyje bendrame stabilizacijos ir transformacijos problemų kontekste nagrinėjamos klaidingos koncepcijos infliacijos ir refliacijos klausimu. Penktame skirsnyje vertinamas nekritiškas operavimas statistikos duomenimis analizuojant transformacijos procesą Vidurio ir Rytų Europos šalyse. Paskutiniame skirsnyje aiškinu, mano supratimu, kai kurias svarbias klaidas, kurios daromos analizuojant socialinius bei politinius ekonominės transformacijos aspektus.

Bendrosios sąvokinės, arba loginės, klaidos

EMOCIŠKAI PAKRAUTA TERMINIJA BEI EMOCINĖS ASOCIACIJOS

Dažnai iškylanti problema — tai emociškai pakrauti terminai, kurie ypač mielai vartojami populiariose diskusijose, nors jų nevengiama ir kai kuriuose akademiniuose sluoksniuose. Aiškiausias pavyzdys yra „šoko terapija", iš psichiatrijos pasiskolintas terminas, kuris — dėl grynai emocinių priežasčių — paprastai nuteikia žmones prieš radikalias priemones (žr. Islam, 1993, kur pateikiama šio termino kritika).

Žodis „socialinis" taip pat žadina stiprias emocijas, tik šįkart pozityvias. Turbūt dėl to terminas „socialinė rinkos ekonomika" padarė tokią puikią karjerą šiuolaikinėse Lenkijos diskusijose apie pageidautiną ekonomikos modelį. Nedaugelis žmonių aiškiai supranta, ką jis reiškia, tačiau beveik kiekvienas yra šventai įsitikinęs, jog jis reiškia kažkokią pagerintą rinkos ekonomiką. Tą terminą pradėjo vartoti pokario Vokietijoje grupė liberalių ekonomistų, kurie siekė apibūdinti atvirą konkurencinę kapitalistinę ekonomiką, papildytą tam tikrais socialinės apsaugos elementais (daug kuklesniais nei, tarkime, Švedijoje). Tačiau atrodo, jog nuo 1970-ųjų Vokietijos „socialinės rinkos ekonomika" tapo akivaizdžiai per daug „socializuota", ir tai atsiliepė jos vystymosi tempams, o paskutiniuoju metu prisidėjo prie jos valstybinių finansų krizės. Tad *soziale Marktwirtschaft* neatrodo pats tinkamiausias modelis šalims, siekiančioms spartesnio augimo tempais įveikti savo ekonominį atsilikimą.

Viena sritis, kurioje ypač ryškus emociškai pakrautos terminijos bei emocinių asociacijų vaidmuo, — tai debatai dėl žemės ūkio ir žemės ūkio politikos. Iš dalies tai gali paaiškinti, kodėl net miesto gyventojai pasiduoda įtikinėjimams apie būtinybę proteguoti žemės ūkį aiškiai iracionaliomis, prieš rinką nukreiptomis CAP [Common Agricultural Policy] tipo priemonėmis ir kodėl tos priemonės tokios populiarios Vakaruose. Beje, ieškant racionalaus modelio reikėtų atkreipti dėmesį į Naująją Zelandiją. Deja, postsocialistinių šalių vidaus debatuose blogi Vakarų pavyzdžiai pateikiami kaip siektini modeliai.[1] Emocinis požiūris į žemės ūkį grindžiamas klaidinga asociacija. Dažnai sakoma, jog žemės ūkiu turi būti ypatingai rūpinamasi, nes jis kuria unikalų produktą — maistą, o maistas yra tai, kas padeda palaikyti gyvybę. Šiame samprotavime dedamas lygybės ženklas tarp žemės ūkio, maisto ir gyvybės. Toks susiejimas, žinoma, klaidina — žemės ūkis teikia įvairiausius produktus, ne visus vienodai būtinus žmogaus gyvybei palaikyti, tad samprotavimo išvada nėra pagrįsta.

Emocionaliai pakrautų terminų vartojimas pats savaime nėra klaida, bet jis yra potencialus klaidingų sprendimų bei vertinimų šaltinis. Vienas iš matematikos pranašumų yra tas, kad jos kalba yra visiškai neutrali emociniu požiūriu. Kalbant apie socialinius reiškinius panašaus neutralumo nauda beveik prilygtų matematinių santykių griežtumo privalumams.

NEPAMATUOTI VERTINIMAI

Kiekvienas vertinimas remiasi, sąmoningai ar nesąmoningai, vertinamos padėties lyginimu su tam tikra norma. Priklausomai nuo pasirinkto normatyvinio kriterijaus vertinimas gali būti arba metodologiškai korektiškas, arba nepamatuotas ir tendencingas. Dažnai daroma klaida, kai tam tikra ekonominė politika vertinama lyginant ekonominius reiškinius (dažnai tendencingai parinktus), kurie atsiranda nuo jos vykdymo pradžios, su ekonomine situacija, buvusia

[1] Bene agresyviausios Lenkijos valstiečių organizacijos (kuri, be kita ko, specializuojasi greitkelių blokavimu) vienas iš vadovų taip supranta Vakarų ekonominę politiką: „laisvąją rinką turi Bangladešas. Rinkos ekonomiką turi EB šalys ir JAV. Šios šalys turi planinę rinkos ekonomiką. Niekas nevyksta be valstybės žinios. Valstybė žino, ką daro kiekviena gamykla ir kas vyksta valstiečių ūkiuose. Viskas suregistruota kompiuteriuose, kiekviena karvė. Mainais valstybė jiems garantuoja visos jų produkcijos realizavimą pelningomis kainomis. Žemės ūkis — tai 100% valstybės intervencija" („Nie chcemy dużo..." 1993).

iki tol; tačiau juk ekonominiai reiškiniai visada turi daugiau priežasčių nei vien konkrečią ekonominę politiką. Pavyzdžiui, įsimintinas gamybos smukimas 1991 m. visose šalyse, susijusiose su buvusia Sovietų Sąjunga, buvo daugiausia nulemtas prekybos ryšių su ta šalimi žlugimo, o ne kokios nors specifinės ekonominės politikos.

Klaidos esmę sudaro tai, jog ekonominės politikos vertinimai, kurie grindžiami esamos padėties lyginimu su buvusia padėtimi, metodologiniu požiūriu niekada nėra pamatuoti. Tam tikra ekonominė politika visada turi būti vertinama lyginant jos sąlygotus reiškinius su reiškiniais, kurie būtų atsiradę vykdant alternatyvią politiką panašiomis pradinėmis sąlygomis bei išorinėms aplinkybėmis. Tada tampa aišku, jog negalima atmesti tam tikros politikos vien nuoroda į tai, kad ją vykdant pablogėjo padėtis tam tikrame ekonomikos sektoriuje. Panaši klaida būtų daroma tuo atveju, jeigu tam tikra medicininė terapija būtų atmetama vien dėl to, kad ją lydi tam tikri nemalonūs pojūčiai. Tokios klaidos ypač dažnos pereinamojo periodo šalių ekonominiuose debatuose, nes čia tie pojūčiai neišvengiamai daug nemalonesni nei stabilios rinkos ekonomikos sąlygomis.

TENDENCINGI APIBENDRINIMAI

Yra dar viena rūšis klaidų, kurios nuolat iškyla viešose diskusijose ekonomikos klausimais. Jos ypač paplinta šalyse, kur vyksta radikalios ir sunkios permainos, nes atotrūkis tarp greitai besikeičiančios tikrovės ir vidutiniško sugebėjimo ją suprasti čia paprastai didesnis negu šalyse su įtvirtinta rinkos ekonomika.

Kaip klaidingo apibendrinimo pavyzdį galima pateikti dažnai iškeliamą argumentą, esą nuosavybės forma neturi reikšmės, nes Vakaruose yra valstybinių įmonių, kurios veikia ne blogiau už privačias (beje, tokių įmonių paprastai būna nedaug). Šis samprotavimas ne mažiau absurdiškas negu samprotavimas, esą moterys nėra fiziškai silpnesnės už vyrus, nes yra moterų rutulio stūmikių. Lyginant ištisas privačių įmonių grupes su valstybinėmis įmonėmis, veikiančiomis panašiomis sąlygomis, matyti, kad privačios įmonės visada veikia efektyviau už valstybines (empirinių tyrimų apžvalgą žr. Jasiński 1992).

Klaidingų apibendrinimų gausą plačiosios visuomenės sluoksniuose paaiškina tai, kad laisvoje visuomenėje žiniasklaida paprastai skiria daugiau dėmesio negatyviems, o ne pozityviems reiškiniams. Politinė opozicija dažniausiai taip pat kreipia visuomenės dėmesį į negatyvius įvykius, ypač jeigu ji be skrupulų siekia valdžios. Visa tai gali iškreipti šaliai gyvybiškai svarbių reiškinių visuomeninį

suvokimą. Pavyzdys gali būti privatizavimas: antai yra žmonių, kurie žinių apie jį semiasi iš Lenkijos televizijos, parodžiusios tik vieną nukaršusį kuiną: jie mano, jog visi arkliai yra paliegę ir luoši.

Galbūt „negatyvistinė" žiniasklaidos priemonių tikrovės vaizdavimo nuostata yra toks pat neatskiriamas jų laisvės bruožas, kaip „pozityvi nuostata" (t.y. laimėjimų propaganda) yra neišvengiamas diktatūros atributas. Man čia nebūtina pabrėžti politinės laisvės ir jos palydovės — laisvos žiniasklaidos — svarbą. Tačiau šių vertybių pripažinimas dar nereiškia, kad turi būti priimtinas bet koks žmonių, kurie ja naudojasi, elgesys.

Negatyvistinė žiniasklaidos nuostatos galia priklauso nuo žurnalistų profesionalumo lygio, ir pirmiausia nuo jų intelekto. Norint susigaudyti sudėtingų visuomeninių reiškinių įvairovėje ir suprasti, kad tam tikri negatyvūs reiškiniai yra ne kieno nors piktų kėslų rezultatas, o neišvengiamas gyvybiškai svarbių pokyčių padarinys, reikia žinių ir intelekto. Antra, ji priklauso nuo žurnalistų charakterio, nuo jų sugebėjimo atsispirti pagundai klaidinti visuomenę arba pataikauti masėms. Toks oportunizmas gana būdingas laisvoms šalims. Diktatūros sąlygomis pataikaujama valdžiai. Stipri „negatyvistinė nuostata" vaizduojant savo šalį nėra pavojinga, jeigu toji šalis jau turi demokratinę santvarką bei įtvirtintą kapitalistinės ekonomikos sistemą. Tačiau ji gali būti labai pavojinga šalyje, kuri dar tik stengiasi žengti tokios sistemos linkme. Ji gali veikti rinkiminius žmonių sprendimus, kuriais užkertamas kelias judėjimui ta linkme. Antai 1992 m. gruodį referendumu buvo sustabdytas privatizavimas Urugvajuje.

Čia paliečiau nepaprastai įdomią perėjimo prie kapitalizmo naujai susikūrusių ir nebrandžių demokratijų sąlygomis problematiką. Skyriaus pabaigoje prie jos dar grįšiu. Norėčiau atkreipti dėmesį į dar vieną panašią ir dažnai daromą klaidą. Turiu omeny nesugebėjimą atskirti tam tikro negatyvaus reiškinio — pavyzdžiui, nusikalstamumo, skurdo, nelygybės — didėjančio *nušvietimo* nuo pačių tų reiškinių masto didėjimo. Politinis liberalizavimas bei su juo susijusi žodžio laisvė iškėlė aikštėn reiškinius, kurie didesniu ar mažesniu mastu jau egzistavo, bet buvo slepiami nuo visuomenės. Nesugebėjimas šių dalykų atskirti verčia kai kuriuos stebėtojus daryti išvadą, jog įvairios socialinės negerovės atsirado tik po to, kai žlugo senasis režimas.

GNIUŽDANČIOS TRIVIALYBĖS

Sunku išsiversti be trivialybių. Pavyzdžiui, matematika grindžiama trivialiomis tiesomis, kurios jos kontekste žinomos kaip aksiomos.

Tačiau matematinės aksiomos tėra pagrindas netrivialioms išvadoms gauti. Gniuždančios trivialybės, priešingai, reiškia ne protavimo pradžią, bet pabaigą — ir jos stumia žengti klystkeliu. Debatuose dėl ekonominės reformos gausu tokių trivialybių.

Pirmutinis tokio truizmo pavyzdys — tezė, dažnai naudota politiniuose debatuose Lenkijoje svarstant pastarųjų metų ekonominę programą, jog „yra daugiau nei vienas kelias (būdas)", arba „yra įvairių alternatyvų". Tokios tezės išreiškia akivaizdžias tiesas ir šia prasme yra trivialybės. Tačiau problemos esmė ta, kad jos naudojamos kaip būdas argumentacijai nutraukti auditorijai sudarant įspūdį, jog išties esama geresnių kelių. Betgi tas faktas, kad esama įvairių kelių, dar nereiškia, jog kelias, kuriuo nebuvo pasukta, būtų buvęs geresnis.

Kitas gniuždančios trivialybės pavyzdys — tezė, jog „privatizavimas neturi būti savitikslis". Ši trivialybė, kurios griebiamasi debatuose dėl privatizavimo, klaidina ir klastingai sugestionuoja, jog faktiškai privatizavimas yra savitikslis.

Privatizavimo ir kapitalistinės rinkos ekonomikos priešininkai taip pat dažnai naudojasi trivialia teze, kad „visos sistemos yra mišrios", t.y. kad jokia sistema nėra visiškai privati. Tezė klaidinamai sugestionuoja, jog santykinis privataus ir neprivataus sektoriaus dydis neturi reikšmės.

Dar viena gniuždanti trivialybė — vadinti visas galimas ekonominės transformacijos strategijas „laipsniškomis" remiantis tuo, kad jos visos vyksta tam tikrą laiką. Ši trivialybė padeda užtušuoti svarbų įvairių transformacijos procesų pradžios momento bei tempo pasirinkimo klausimą.

YDINGI INTERPRETACIJOS PRINCIPAI

Daugelis atskirų klaidingų pažiūrų, dažnai reiškiamų debatuose ekonominės transformacijos klausimu postsocialistinėse šalyse (nors su jomis taip pat galima susidurti Vakaruose), grindžiamos keliais ydingais interpretacijos principais. Vienas jų remiasi tokia prielaida: jeigu tam tikros — paprastai etatistinės — priemonės naudojamos kai kuriose Vakarų šalyse, vadinasi, tos priemonės geros, jas reikėtų naudoti ir postsocialistinėse šalyse. Žodžiu, jeigu valstybė griebiasi intervencijos į tam tikrą sritį Vakaruose, tai juo labiau tokios intervencijos ji turėtų griebtis Rytuose.

Tačiau vien tas faktas, jog tam tikras sprendimas paplito Vakaruose, dar nėra jo tinkamos kokybės kriterijus, ir jis jokiu būdu nega-

li atstoti kritinio vertinimo būtinybės. Vakarų šalyse klaidingų teorijų bei grupinių interesų spaudimu buvo padaryta daugybė klaidų, iš kurių dabar nėra lengva išsinarplioti. Tai ypač pasakytina apie jų žemės ūkio politiką bei prekybos protekcionizmą. Tiesą sakant, reformų keliu žengiančios šalys turi puikią progą pasimokyti iš šių klaidų; ir yra svarių argumentų, liudijančių, jog daugelio valstybinės intervencijos formų mastas pereinamosios ekonomikos šalyse turi būti labiau apribotas negu Vakaruose.

Kita paplitusi, bet klaidinga doktrina — tai įsitikinimas (paprastai nebylus), jog bet kuris vėlesnis sprendimas ekonominio gyvenimo srityje, ir apskritai civilizacijoje, yra geresnis už ankstesnį dėl to, kad jis padarytas vėliau. Šis įsitikinimas reiškiasi niekinama pažiūra į „XIX amžiaus kapitalizmą" ir „šiuolaikinio" XX amžiaus kapitalizmo aukštinimu. Atrodo, pakanka apie ką nors pasakyti, jog tai tipiškas XIX amžiaus kapitalizmo reiškinys, kad kai kurie žmonės jį atmestų. Tikrai nesu įsitikinęs, jog žmonės, darantys šiuos retorinius palyginimus, supranta pamatinius institucinius šių dviejų kapitalizmo formų skirtumus ir žino jų padarinius. Tačiau įsivaizduoju, kad daugelis jų daro elementarią klaidą aiškindami žemą gyvenimo lygį XIX amžiaus kapitalistinėje visuomenėje kaip kapitalizmo institucijų padarinį, o ne pripažindami paprasčiausią faktą, jog tais laikais Vakarų šalys — kapitalizmo dėka — vos tik buvo įžengusios į precedento neturintį spartaus ekonominio augimo kelią.[2] Tačiau įdomiausia, kad įsitikinimas vėlesnių sprendimų pranašumu ankstesniųjų atžvilgiu remiasi filosofine istorijos teorija, kuri buvo ypač populiari (istorijos ironija!) XIX amžiuje, ir visų pirma tarp marksistų. Pagal šią istorijos koncepciją, kiekvienas naujas istorijos periodas reiškia pažangą, palyginti su ankstesniuoju. Tačiau ši prielaida galioja tik dalies tikrovės atžvilgiu, būtent tiksliųjų mokslų bei atitinkamos technologijos srityje. Čia išties veikia akumuliavimo procesas. Ir priešingai, linijinės istorinės pažangos teorija toli gražu nėra taip pat įtikinama socialinių mokslų bei su jais susijusios institucinės tvarkos srityje. Juk iš tiesų galima teigti, jog XX amžiaus socializmas, pakeitęs rinkos kapitalizmą, buvo istorinis iškrypimas.

---

[2] Vidutinis metinis BNP augimo tempas *per capita* 1820—1889 m. laikotarpiu dabartinėse OECD šalyse buvo 1,6% — maždaug aštuonis kartus didesnis už augimo tempus ikikapitalistinėje epochoje (Maddison 1991).

Specifinės debatų dėl ekonominės transformacijos klaidos

„PERĖJIMO" SĄVOKOS EROZIJA

Kai kurie analitikai naudojasi „perėjimo" arba „transformacijos" sąvoka, tačiau ji yra per daug bendra, kad būtų analitiškai naudinga, tad geriausia ją išskaidyti į žemesnio lygmens sąvokas, apibūdinčias specifinius transformacijos procesus. Be abejo, yra daug tokio išskaidymo galimybių, kurių naudingumas priklauso nuo siekiamo tikslo. Man atrodo, kad analitiniu požiūriu visą transformacijos procesą naudingiausia išskaidyti į šiuos komponentus:

- Makroekonominis stabilizavimas (*S*), vykdomas daugiausia makroekonominės politikos priemonėmis;
- Mikroekonominis liberalizavimas (*L*), t.y. ekonominės laisvės didinimas šalinant kliūtis privačioms įmonėms steigti bei plėtoti, panaikinant kainų kontrolę, atsisakant biurokratinių bei kiekybinių apribojimų užsienio prekybai, įvedant konvertuojamą valiutą ir pan. Liberalizavimas taip pat apima bendros teisinės sistemos pertvarką (liberalizuojant nuosavybės teisių režimą) bei specifinės reglamentacijos (pavyzdžiui, palūkanų normos kontrolės) panaikinimą; Vakaruose šie dalykai vadinami „dereguliavimu".
- Pamatinių institucijų restruktūrizavimas (*I*), kuris vykdomas keičiant esamas institucijas, pavyzdžiui, privatizuojant valstybines įmones, reorganizuojant valstybės administraciją arba reformuojant mokesčių sistemą ir kuriant naujas institucijas, pavyzdžiui, akcijų biržą.

Mikroekonominis liberalizavimas kartu su instituciniu restruktūrizavimu gali būti vadinamas „sistemine transformacija". Šis terminas atitinka vokiškąją *Ordnungspolitik*, o makroekonominio stabilizavimo idėja priklauso *Prozesspolitik* sričiai.

EKONOMINĖS BEI INSTITUCINĖS KAITOS TEMPŲ RIBOTUMO NESUVOKIMAS

Dažnai nekreipiama dėmesio į tai, kad kiekvienas ekonominės arba institucinės kaitos procesas vyksta tam tikru tempu, t.y. reikalauja laiko minimumo, kuris skiria proceso pradžią nuo galutinio rezultato. Nors šiuos maksimalius tempus sunku būtų apibrėžti kaip gamtos dėsnius (pagal analogiją su gyvūnų brendimo periodo dėsniu), jie vis dėlto yra ne mažiau realūs.

Mano požiūriu, nekreipdami dėmesio į maksimalaus tempo problemą kai kurie stebėtojai griebiasi nepagrįstos Rytų Europos šalių transformacijos kritikos bei nepamatuotų jos vertinimų. Čia susiduriame su mūsų nagrinėtais ydingos interpretacijos atvejais. Kaip jau buvo pažymėta, kiekvienas vertinimas remiasi vykstančio proceso arba esamos padėties palyginimu su tam tikra norma. Nerealistinės normos pasirinkimas lemia klaidingus vertinimus, kartais grindžiamus akademiniais „mums geriau žinoti" argumentais. Kai iškyla klausimas dėl tariamai nepakankamo proceso tempo, vertinimo norma turi būti maksimalus įmanomas jo tempas; kitaip sakant, kiekvienas, kuris nėra patenkintas jo tempu, turi aiškiai parodyti, kokį maksimalų tempą jis laiko norma.[3] Proceso maksimalus tempas, žinoma, priklauso nuo to, kaip apibrėžiamas jo rezultatas. Tačiau, kad ir koks būtų tas numatomas rezultatas, būtina pripažinti faktą, jog egzistuoja tokio tempo ribos.

Įdomus klausimas, kurį būtų verta nagrinėti atskirai, — kas nulemia maksimalų atitinkamos institucinės arba ekonominės kaitos tempą tam tikram numatomam rezultatui pasiekti. Šiuo klausimu galiu pasakyti tik tiek: pamatiniu atveju jį *galiausiai* lemia žmonių sugebėjimo akumuliuoti informaciją ribos. Jos apibrėžia tai, ką galima pavadinti pamatine *reformų galimybių riba* — pagal analogiją su produktyvumo galimybių riba. Maksimalus įmanomas tam tikros šalies reformų tempas (t.y. šaliai specifinė reformų galimybių riba) gali šiek tiek skirtis nuo šios pamatinės ribos — dėl skirtingų žinių, kuriomis disponuoja už reformas atsakingi asmenys, arba dėl šalies įstatymų leidybos ypatybių. Faktinis tempas konkrečioje šalyje savo ruožtu gali skirtis nuo šio specifinio maksimalaus tempo — dėl tos šalies pasirinktos transformacijos strategijos arba dėl politinių komplikacijų.

Sritis, kurioje susiduriame su daugybe nepamatuotų vertinimų (dėl to, kad nenurodoma naudojama maksimalaus tempo norma), — tai Vidurio ir Rytų Europos bankininkystės sektorius, tapęs atpirkimo ožiu vietos populistiniams politikams ir kai kuriems ne tik Rytų, bet ir Vakarų ekonomistams. Iš dalies tai paaiškinama tuo, jog bankai visur yra skirtingų ir konfliktuojančių interesų spaudimo objektas. Jeigu pradėję lengvai teikti paskolas ir dėl to užsikrovę blogų paskolų naštą jie griebiasi griežtesnės politikos, tai praranda popu-

[3] Žinoma, nereikia pamiršti ir to, jog maksimalus tempas ne visada yra optimaliausias. Antai skubotai privatizuojant valstybinius bankus vėliau gali tekti juos renacionalizuoti, kaip Čilėje 1992 m.

liarumą.[4] Jeigu būdami atsargūs ir išrankūs jie laikosi aukštų realių palūkanų normų, tai niekada nesusilaukia populiarumo. Kritikai teigia, kad šiame sektoriuje nevyksta jokių reformų arba kad jos vyksta nepakankamai sparčiai. Kad toks kaltinimas būtų pagrįstas, turi būti aiškiai nurodytas būtinasis maksimalus tokios reformos greitis. Reikia turėti omeny, jog bankininkystė bei apskritai finansinės paslaugos, palyginti, tarkime, su paprastu žemės ūkiu, yra intensyvaus žinių naudojimo pramonė. Vadinasi, vien formalių taisyklių bei paskatų sistemos pakeitimas nėra pakankamas tam, kad radikaliai pasikeistų elgsena. Be to, čia reikalingas papildomas banko personalo apmokymas (arba jo keitimas), o tam reikia laiko. Apskritai reikiamų žinių bei įgūdžių įsigijimo trukmė yra viena iš maksimaliai galimo kaitos tempo determinančių.

Kalbant apie postsocialistinių šalių bankininkystės sektoriaus reformą nereikia pamiršti jo tipiškos pradinės, t.y. ikireforminės, padėties. Nebuvo nei tikro centrinio banko, nei komercinių bankų — buvo viena didžiulė struktūra, monobankas, pavaldus centrinio planavimo organams. Kiekviena įmonė buvo priskirta prie kurio nors vieno šio banko padalinio. Buvo draudžiamas įmonių tarpusavio kreditavimas. Nebuvo nei vietinių, nei užsieninių privačių bankų. Visas sektorius technologiškai buvo labai atsilikęs. Po trijų reformos metų įvyko reikšmingų pokyčių visais šiais požiūriais, bent jau labiausiai reformuotose Vidurio Europos šalyse. Susiklostė dviejų aukštų sistema, kurioje naujai sukurtas centrinis bankas tapo nepriklausomas, o komerciniai bankai pamažu išmoksta naujų darbo įgūdžių. Atsirado daug naujų privačių bankų. Daug investuojama į kompiuterizavimą bei telekomunikacijas. Žinoma, dar daug kas nepadaryta, pirmiausia sprendžiant blogų paskolų problemas, tačiau jau yra pozityvių permainų bei naujai įgytos patirties.

Apskritai šiuolaikinė institucinė ekonomika bei su ja susijusi „transformacijos ekonomika" turėtų kreipti daugiau dėmesio į tai, kaip būtų galima nustatyti (su tikslumu, kurį leidžia pasiekti šių procesų prigimtis) maksimalius įmanomus svarbiausiųjų procesų tempus ir kokie faktoriai juos determinuoja.[5] Priešingu atveju, tie, kurie kritikuoja nepakankamą kaitos proceso spartą, atrodo, tarsi kritikuotų gamtos dėsnius.

---

[4] Būtų naudinga išsiaiškinti, kas nulemia blogų paskolų santykinę dalį. Spėju, kad čia susiduriame su tiesine realaus kredito ekspansijos funkcija, kuri kyla, be kita ko, priklausomai nuo kredito politizavimo masto.

[5] Taip pat pageidautina, bendrosios teorinės ekonomikos požiūriu, kad būtų daugiau skiriama dėmesio „negalimumo teoremų" (Arrow prasme) paieškai, užuot įprastai mėginus parodyti, kad viskas galima, jeigu priimamos tam tikros prielaidos.

Maksimalaus įmanomo tempo problema taip pat nušviečia svarbią įvairių ekonominės kaitos procesų *tempų skirtingumo* problemą. Antai maksimalūs *S* ir *L* tempai yra daug didesni už *I* tempą. *S* apima makroekonominės politikos pokyčius, pavyzdžiui, palūkanų normos didinimą arba subsidijų šalinimą. Tokiems pakeitimams padaryti nėra būtinas plataus masto mokymasis, juos gali įvykdyti nedidelė žmonių grupė. *L* yra apibrėžiamas kaip įvairių apribojimų šalinimas; techniniu požiūriu tai irgi paprastas procesas, nereikalaujantis masinių pastangų.[6] *I*, priešingai, apima santykinai ilgalaikius egzistuojančių organizacijų struktūrinio keitimo bei naujų organizacijų kūrimo procesus, ir jeigu jis vykdomas visos šalies mastu, tai reikalauja iš žmonių didelių naujos informacijos pasisavinimo pastangų.

Atsižvelgiant į šį maksimalių tempų skirtumą galima sakyti, jog jeigu *S*, *L* ir *I* prasideda maždaug tuo pačiu metu, socialistinės ekonomikos sąlygomis, ir vyksta beveik maksimaliu tempu, *S* ir *L* turi būti užbaigti dar iki *I* įsibėgėjant, t.y. vis dar vyraujančios socialistinės ekonomikos sąlygomis.[7] Ši strategija numato dviejų etapų transformaciją: pirmuoju etapu vyrauja *S* ir *L* (bei „smulkiosios" privatizacijos) padariniai, kurie sukuria savotišką „socialistinę rinkos ekonomiką" (rinką be kapitalistinės nuosavybės struktūros); antruoju — vyrauja *I* padariniai, kurių pagrindu klostosi kapitalistinė rinkos ekonomika. Galima taip pat įrodyti, jog *S* ir *L* politikos vykdymas vyraujant socialistinei ekonomikai yra rizikingas dalykas, tačiau ši rizika yra mažesnė nei pavojai, kuriuos kelia alternatyvios strategijos, ypač jeigu reformos pradedamos makroekonominio nestabilumo sąlygomis (plačiau apie tai žr. Balcerowicz 1993).

Specifiškesnis pavyzdys, liudijantis maksimalių tempų skirtingumo praktinę reikšmę, liečia, viena vertus, privataus verslo ir užsienio prekybos liberalizavimą (*L*) ir, kita vertus, efektyvios mokesčių sistemos bei muitų tarnybos organizavimą (dalis *I*). Pirmasis procesas gali būti užbaigtas daug greičiau už antrąjį. Todėl jeigu visi procesai prasideda vienu metu, tai dėl buvusių socialistinių šalių mokesčių sistemos netobulumo susidaro *neišvengiamas atotrūkis* tarp sparčiai gausėjančių potencialių privačių mokesčių mokėtojų (labiau nei valstybinės įmonės vengiančių mokėti mokesčius iš savo priva-

---

[6] Tačiau *L* išjudina didžiulius procesus: nutraukus privataus sektoriaus teisinę, fiskalinę bei biurokratinę diskriminaciją prasideda sparti privataus verslo plėtra, o panaikinus kainų kontrolę greitai pašalinamas visuotinis deficitas.

[7] Žinoma, juo labiau tai pasakytina apie situacijas, kur *I* procesai vyksta lėčiau negu maksimaliai įmanomu tempu.

taus pelno) ir tik palaipsniui didėjančios mokesčių išieškojimo sistemos galios.[8] Šis atotrūkis leidžia atsirasti mokesčių vengiančiai neformaliai ekonomikai. Tačiau, mano supratimu, būtų klaida vien dėl šio negatyvaus reiškinio atmesti radikalaus liberalizavimo strategiją ir vietoje jos pasirinkti laipsniško arba sulėtinto liberalizavimo kelią. Radikalioji strategija, priešingai nei kitokios, sparčiai šalina kitokią neformalią ekonomiką — tą, kurią skatina masinis deficitas — ir, bene svarbiausia, ji įsuka galingas privataus verslo jėgas. Tad geriau radikalų liberalizavimą papildyti — modernizuojant bei stiprinant mokesčių administravimą ir, svarbiausia, supaprastinant mokesčių sistemą.

Maksimalaus įmanomo tempo sąvoka galima pasinaudoti klasifikuojant įvairias alternatyvias strategijas į daugiau ar mažiau radikalias, lyginant faktinį analizuojamų transformacijos procesų tempą su maksimaliai įmanomu. Atitinkamai galima kalbėti apie radikalią strategiją, jeigu tas faktinis tempas beveik siekia maksimalųjį. Patį „radikalumo" terminą vartoju būtent šia prasme.

Galiausiai nedera remiantis vien tuo faktu, jog visi šie procesai reikalauja tam tikro laiko, juos charakterizuoti kaip „laipsniškus". Ši triviali tiesa neturi užgožti įvairių ekonominės kaitos procesų pradžios momento bei tempo problematikos.

„TINKAMŲ" SĄLYGŲ NEBUVIMAS

Kai kurie ekonomistai kritikuoja Rytų Europos šalių reformas dėl to, kad, kaip jie pasako, tam tikrų priemonių buvo imtasi nesant būtinų arba tinkamų lydimųjų sąlygų, pavyzdžiui, nesant reikiamo konkurencijos lygio laisvoms kainoms formuotis arba nesant pakankamai privačios nuosavybės, kad pradėtų reikiamai veikti rinkos mechanizmai. Šie vadoveliniai reikalavimai nėra neteisingi, tačiau jie šauna pro šalį, nes čia kalbama apie geriausius sprendimus, o minėtosioms šalims teko rinktis, bent jau reformų pradžioje, iš įvairių ne pačių geriausių sprendimų. Antai realus pasirinkimas buvo arba kainų kontrolės išlaikymas su visais ją lydinčiais deficito bei deformacijų padariniais, arba kainų liberalizavimas esant dar labai netobuloms rinkos struktūroms. Tezė, jog laisvos kainos geriausiai funkcio-

[8] Juo labiau tai pasakytina apie situaciją, kai liberalizavimas įvyksta iki mokesčių administravimo sustiprinimo. Iš dalies tokia padėtis buvo Lenkijoje, kur kai kurių svarbių liberalizavimo priemonių, dar iki Solidarumui ateinant į valdžią, 1989 m. pabaigoje ėmėsi Mieczysławo Rakowskio vyriausybė.

nuoja tobulos konkurencijos sąlygomis, jokiu būdu nereiškia, kad pirmoji alternatyva būtų buvusi geresnė. Tą tezę veikiau galima panaudoti kaip argumentą, jog radikalų kainų liberalizavimą turi lydėti platus užsienio prekybos liberalizavimas — prekybos kvotų panaikinimas, leidimas visoms įmonėms verstis užsienio prekyba (t.y. užsienio prekybos valstybinio monopolio panaikinimas), valiutos konvertuojamumas (t.y. užsienio valiutų kurso kontrolės pašalinimas). Taigi egzistuoja jėgų dinamika, garantuojanti tam tikrą liberalizavimo proceso *vientisumą* perėjimo prie rinkos ekonomikos sąlygomis.

Panašiai tezė, kad rinka veikia geriausiai privačios nuosavybės sąlygomis, nebūtinai pateisina siūlymą išlaikyti centrinio planavimo sistemą tol, kol nebus privatizuota didžioji ekonomikos dalis, — tokia padėtis būtų absurdiška. Tačiau jeigu į ekonomiką įvedame rinkos elementų dar nevyraujant privačiai nuosavybei (prisiminkime anksčiau nagrinėtus tempų skirtingumus), gauname tarpinį rezultatą — nebrandžią, „socialistinę" rinkos ekonomiką. Sunku suprasti, kodėl kai kurie kritikai šį rezultatą traktuoja kaip argumentą prieš radikalią transformacijos strategiją.

NĖRA BANKROTŲ — NĖRA RESTRUKTŪRIZAVIMO

Daugelį kritikų stebina tai, kad Vidurio ir Rytų Europos šalyse nebankrutuoja didžiosios valstybinės įmonės, ir šiuo pagrindu kai kurie jų prieina išvadą, jog valstybiniame sektoriuje nevyksta joks restruktūrizavimas. Tuo būdu jie daro *pars pro toto* klaidą, nes bankrotas yra tik dalis, nors ir labai svarbi, daug platesniame valstybinių įmonių restruktūrizavimo procese. Pavyzdžiui, Lenkijoje, kur iš tiesų būta nedaug didelių įmonių bankroto atvejų, daugelis jų radikaliai pertvarkė savo struktūrą parduodamos arba išnuomodamos žymią dalį savo aktyvų. Tai buvo reikšmingas postūmis privatizavimo procesui.

Daroma ta pati loginė klaida, kai sakoma, pavyzdžiui, jog bendras privatizavimo tempas Lenkijoje buvo lėtas dėl to, kad lėtai buvo privatizuojamos valstybinės įmonės. Šis procesas tikrai vyko lėtai, tačiau apskritai Lenkijos ekonomika buvo privatizuojama gana sparčiai, palyginti su kitomis šalimis, — daugiausia dėl to, kad sparčiai augo privatus sektorius ir buvo privatizuoti valstybinių įmonių aktyvai. Dirbančių privačiame sektoriuje žmonių dalis, įskaitant kooperatyvus bei žemės ūkį, padidėjo nuo 13,2% 1989 m. iki 34,4% 1992 m., neatsižvelgiant į „neformaliąją ekonomiką".

Kalbant apskritai, transformacijos proceso analitikams vertėtų atkreipti dėmesį į tai, jog tam tikri specifiniai procesai priklauso platesnėms procesų klasėms, kuriose, konkrečios funkcijos požiūriu, gali būti bent dalinių jų pakaitalų. Tada veikiausiai būtų daroma mažiau *pars pro toto* klaidų. Be to, verta turėti omeny, kad šių kategorijų ribose gali būti įvairių kompensacinio išlyginimo galimybių — antai lėtesnį tam tikro proceso (pavyzdžiui, nesuskaidytų valstybinių įmonių privatizavimo) tempą gali kompensuoti spartesnis kito proceso (pavyzdžiui, jų aktyvų privatizavimo) tempas.

DEBATŲ DĖL PRIVATIZAVIMO KLAIDOS

Taigi reikia aiškiai skirti privatizavimą plačiąja prasme — kurio rezultas yra privataus sektoriaus dalies ekonomikoje didėjimas — nuo specifinių privatizavimo procesų, tarp jų ir nuo valstybinių įmonių privatizavimo proceso. Taip pat reikėtų susilaikyti nuo pastarojo proceso tempų vertinimo, paremto vien išliekančių valstybinių įmonių skaičiavimu. Daugelis šių įmonių jau gali būti toli pažengusios privatizavimo linkme, nes didelė jų aktyvų dalis yra perleistos privačiam sektoriui. Šio proceso mastai yra platesni radikalaus stabilizavimo ir liberalizavimo atveju, nes tada valstybinės įmonės verčiamos arba skatinamos atsikratyti perteklinių aktyvų; ir priešingai, „minkšta" makroekonominė politika ir ribotas liberalizavimas joms leidžia išlaikyti savo rankose daugelį nenaudojamų aktyvų. Tad radikalus stabilizavimas ir liberalizavimas yra svarbus postsocialistinės ekonomikos privatizavimo veiksnys (žr. Rostowski 1993).

Kartais tenka susidurti su teiginiu, kurį ypač dažnai kelia etatistinių bei socialistinių pažiūrų analitikai, esą privatizavimas faktiškai nėra būtinas, nes jį gali atstoti atitinkami pokyčiai valstybinių įmonių aplinkoje. Šis teiginys neseniai buvo iškeltas ryšium su Pasaulio banko atliktais Lenkijos valstybinių įmonių tyrimais, kurie parodė, jog daugelis jų gana sėkmingai reformavosi (žr. Pinto et al. 1992; Hume & Pinto 1993). Vis dėlto, mano požiūriu, šis teiginys klaidingas. Jis neatsižvelgia į esminį faktą — kad įmonės efektyvumas priklauso ir nuo įmonės aplinkos, kurią apibrėžia kainų ir užsienio prekybos režimas, ir nuo jos pačios vidinės struktūros, įskaitant nuosavybės struktūrą. (Žinoma, tam tikros įmonių grupės vidinės struktūros pokyčiai keičia jų elgseną ir tuo būdu daro įtaką kitų įmonių aplinkai.) Įmonių aplinka santykiauja su įmonių vidine struktūra *adityviniu būdu*: aplinkos makroekonominis „sugriežtinimas" ir mikroekonominis liberalizavimas gali lemti jų produktyvumo didėjimą,

net jeigu pamatinė jų nuosavybės struktūra išlieka nepasikeitusi. Tačiau tai negali būti argumentas prieš privatizavimą, nes galima tikėtis daug spartesnio produktyvumo didėjimo, jeigu šiuos aplinkos pokyčius lydės privataus sektoriaus plėtra; juk privačios įmonės tokioje pat aplinkoje paprastai yra efektyvesnės už valstybines.

Tačiau turime pripažinti, jog kai kurios nuosavybės teisių bei nuosavybės struktūros problemos nėra reikiamai išaiškintos egzistuojančių teorijų. Viena iš tokių problemų yra ta, kad privatumo-neprivatumo efektyvumo skirtumas priklauso nuo konretaus ekonomikos sektoriaus. Pavyzdžiui, tas skirtumas daug didesnis žemės ūkyje arba apdirbamojoje pramonėje negu energetikoje. Tad turi reikšmės ne tik privataus sektoriaus lyginamasis svoris, bet ir jo pasiskirstymas ekonomikoje. Panašią teorinę spragą galima pastebėti bankinio sektoriaus atveju, kur privačios nuosavybės reikšmė, mano požiūriu, nėra adekvačiai išaiškinta. Dauguma nuosavybės teisių teorijų nebylomis apsiriboja apdirbamąja pramone. Negana to, egzistuojančios teorijos sunkiai susidoroja su neklasikinių privačių (pavyzdžiui, vadybininkų, o ne savininkų valdomų) įmonių efektyvumo problema (žr. Mueller 1992). Neišaiškinta grandis, be kitų dalykų, yra „korporacinės kontrolės" forma (žr. Frydman *et al.* 1993), kuri apima įvairias įmonės veiklos priežiūros variacijas, ne vien savininkišką priežiūrą. Tačiau, mano požiūriu, lieka neatsakytas svarbiausias klausimas — ar šis perėjimas nuo savininkų valdomų (paprastai smulkių) įmonių prie (paprastai stambesnių) vadybininkų valdomų ir išoriškai prižiūrimų įmonių padidina ekonominį efektyvumą. Pagal kai kuriuos kriterijus, ekonomika tų šalių, kuriose vyrauja daugiausia smulkios arba vidutinės klasikinės formos kapitalistinės įmonės (Italija, Vakarų Vokietija, Taivanas), funkcionuoja gana sėkmingai. Štai kodėl pereinamosios ekonomikos šalyse gali būti verta sutelkti dėmesį tokių įmonių plėtrai vykdant plačią liberalizavimo ir stabilizavimo programą. Pagaliau egzistuojančios teorijos reikiamai neišaiškino ir spartaus institucinių investuotojų, ypač pensinių fondų, santykinės dalies didėjimo Vakaruose po Antrojo pasaulinio karo padarinių. Tai kelia nuostabą, nes fondų vadybininkai gali pasižymėti išskirtiniais priežiūros sugebėjimais, ir tai gali turėti reikšmės įmonių, kurių akcijas valdo fondai, veiklos efektyvumui.

Grįžtant prie privatizavimo pažymėtina, jog daugelis analitikų nekritiškai laikosi įsitikinimo, jog spartesnis privatizavimas sukelia *didesnį atvirą nedarbą* — bent jau trumpalaikės perspektyvos požiūriu — negu lėtesnis privatizavimas. Taip gali būti iš tikrųjų, tačiau daroma klaida, jeigu tokia priklausomybė postuluojama kaip savaime suprantamas dalykas. Juk tokiu atveju veikia dvi priešingos jė-

gos, susijusios su privatizavimo tempu. Pirma, privačios įmonės — būdamos orientuotos į pelną — yra labiau nei valstybinės suinteresuotos atsikratyti tuo, ką jos laiko pertekline darbo jėga. Tačiau, antra, privačios įmonės yra labiau suinteresuotos — vėlgi dėl orientacijos į pelną — efektyviau nei valstybinės išnaudoti turimą darbo jėgą; jos taip pat yra pajėgesnės — dėl savo veiklos didesnio pelningumo — daryti naujas investicijas ir tuo būdu išlaikyti turimą arba pritraukti naują darbo jėgą. Tad šių dviejų padarinių atstojamoji negali būti nustatyta aprioriškai. Vadinasi, negalima be išlygų teigti, jog spartesnis privatizavimas neišvengiamai sukelia didesnį nedarbą negu lėtesnis privatizavimas. Verta prisiminti, jog kai kuriais atvejais valstybinė įmonė, kuri priešinasi restruktūrizavimui bei privatizavimui nepaisant jos patiriamų išorės smūgių, kaupia savyje *užslėptą nedarbą*, kuris gali virsti atviru nedarbu, jeigu privatizavimas vis dėlto įvyksta. Tad aiškinti visą atviro nedarbo didėjimą vien kaip privatizavimo padarinį — tai daryti vieną iš mūsų aptartųjų klaidų — kai tam tikro reiškinio didesnis matomumas painiojamas su paties reiškinio didėjimu.

ŠALIES SPECIFIKA PRIEŠ TERAPIJOS SPECIFIKĄ

Įprasta klaida — šalies specifiką laikyti pakankamu pagrindu išvadai, jog ta pati pamatinė ekonomikos liga gali ir turi būti gydoma visiškai skirtingomis, šalių specifikai pritaikytomis terapijos priemonėmis. Ši idėja ypač dažnai keliama diskusijose hiperinfliacijos klausimu: kadangi, pavyzdžiui, Rusija esanti specifinė šalis, čia negali ir neturi būti naudojamos standartinės makroekonominio stabilizavimo priemonės, o turi būti ieškoma visiškai kitokių sprendimų. Tas pat dažnai buvo teigiama, pavyzdžiui, Brazilijos atžvilgiu.[9]

Be abejo, kiekviena šalis kai kuriais požiūriais yra specifinė, tačiau šis faktas pats savaime visai nereiškia, jog egzistuoja kokia nors gera specifinė strategija jos ekonomikos negalavimams gydyti. Kinas ir rusas kai kuriais požiūriais skiriasi, tačiau jeigu jie, tarkime, serga tuberkulioze, geriausia terapija bus abiem vienoda. Šalies specifiką gali atspindėti ne geriausios terapijos tam tikram ekonominiam negalavimui gydyti išskirtinumas, o tai, kad šalutiniai tos pačios geriausios terapijos padariniai vienoje šalyje gali būti sunkesni

[9] „Su savo argumentu: „Jūs nesuprantate. Mūsų šalis ypatinga, infliacija čia stabili, ji plyti aukštai kaip mūsų plato" Brazilijos politikai yra gyvieji lengvapėdiško naivumo paminklai" (Dornbush 1991, p. 175).

nei kitoje. Antai šalutiniai socialistinės ekonomikos stabilizavimo padariniai veikiausiai bus skausmingesni nei tokio stabilizavimo padariniai kapitalistinės ekonomikos atveju. Šiuo požiūriu labai pamokantis būtų Vakarų Vokietijos stebuklo po 1948 m. palyginimas su Rytų Vokietijos kolapsu po 1989 m. Tiesa, Rytų Vokietijoje tam tikrą vaidmenį suvaidino ir kiti faktoriai, ne vien socialistinė nuosavybės struktūra. Apie šiuos faktorius dar kalbėsiu šiek tiek vėliau.

Čia kalbu apie klaidą, kai iš prielaidos apie tam tikros šalies specifiką skubotai daroma išvada apie specifinės terapijos būtinumą *bendros* ekonominės problemos atžvilgiu. Tuo visai nenoriu paneigti, jog kai kurios šalys gali turėti *specifinių* ekonominių problemų, kurias sprendžiant gali prireikti į bendrą ekonominę programą įtraukti papildomų specifinių priemonių. Pavyzdžiui, negalima visiškai nepaisyti milžiniško karinės pramonės komplekso problemų Rusijoje ir Ukrainoje.

Įprastas šalies specifikos painiojimas su terapijos specifika liudija, jog viena iš svarbesnių ekonominės teorijos užduočių — sudaryti ekonominių problemų sąrašą kartu su geriausiomis ekonominės politikos priemonėmis (terapijomis), kurios skirtingoms šalims būtų invariantinės. Mano požiūriu, į šį sąrašą, be kitų dalykų, reikėtų įtraukti radikalų makroekonominį stabilizavimą kaip būdą hiperinfliacijai įveikti, platų kainų bei pasiūlos (vidaus ir užsienio prekybos) liberalizavimą kaip masinio deficito pašalinimo priemonę, esminį mokesčių sistemos bei biurokratinės reglamentacijos supaprastinimą kaip vaistą nuo korupcijos.

VALSTYBĖS VAIDMUO TRANSFORMACIJOS PROCESE

Kai kurias klaidas, susijusias su valstybės vaidmeniu transformacijos procese, jau aptariau 8 skyriuje. Čia tik priminsiu tuos klaidingus įsitikinimus: pirmiausia tai įsitikinimas, jog tam tikro rinkos trūkumo egzistavimas yra pakankamas pagrindas valstybės intervencijai į rinką; antra, tai emocijomis grindžiama tendencija visų žmogiškųjų problemų sprendimų laukti iš labiausiai matomos institucijos — valstybės; galiausiai tai klaidingas Japonijos bei kitų Rytų Azijos „tigrų" sėkmės aiškinimas apeliuojant į valstybės intervencijos ypatumus, nepastebint ten susiklosčiusios itin palankios pamatinių ekonominių faktorių koncentracijos. Be šių nuoširdžiai išpažįstamų, nors iš esmės klaidingų, įsitikinimų valstybės ekonominio vaidmens atžvilgiu, yra dar grupiniai interesai, kurie stumia valstybę griebtis įvairių intervencinių priemonių.

Deramas požiūris į valstybę turėtų būti grindžiamas šiomis pamatinėmis prielaidomis: (1) valstybė disponuoja ribotais laiko, administracinės kompetencijos bei pinigų ištekliais, (2) dėl nevienodų informacinių reikalavimų valstybės sugebėjimas dorotis su skirtingomis problemomis nėra vienodas. Šių dviejų prielaidų pakanka norint racionaliai pagrįsti apribotos valstybės idėją.

Šios prielaidos taip pat nurodo kai kurias svarbias priežastis, kodėl griežtas valstybės funkcijų apribojimas arba fokusavimas yra net labiau būtinas pereinamosios ekonomikos sąlygomis, negu esant įtvirtintai rinkos ekonomikai. Valstybės ištekliai pereinamosios ekonomikos sąlygomis ribotesni, tačiau fundamentalūs sisteminės transformacijos bei monetarinės stabilizacijos uždaviniai, kuriuos ji turi spręsti, yra nepalyginamai sunkesni nei brandžioje rinkos ekonomikoje.

Piktnaudžiavimas empiriniais modeliais bendrose diskusijose ekonominės transformacijos klausimu

„KINIJOS KELIAS" KAIP ARGUMENTAS „LAIPSNIŠKUMO" NAUDAI

Gana dažnai galima susidurti su argumentu, esą „Kinijos kelias" pranašesnis už ekonominės transformacijos strategiją Vidurio ir Rytų Europos šalyse, ir ypač pranašesnis už „vieno kirčio" strategiją. Šios tezės problemiškumas kyla pirmiausia dėl to, jog „Kinijos kelias" retai apibrėžiamas pakankamai tiksliai, kad būtų galima daryti analitiškai pagrįstus lyginamuosius vertinimus. Kai kurie žmonės to kelio pranašumu laiko tai, kad į rinką orientuotos reformos buvo pradėtos iki politinės demokratizacijos. Jų požiūriu, vadovavimasis klasikine seka „kapitalizmas pirma, demokratija vėliau" teikia daugiau šansų pasiekti abu tikslus nei judėjimas atvirkščia seka, kaip jis vyksta Vidurio ir Rytų Europos šalyse. Čia, žinoma, paliečiama labai plati demokratijos ir autokratijos poveikio ekonominei raidai problematika. Empiriniai tyrimai rodo, jog politinė demokratija pati savaime nėra ekonominio augimo faktorius (empirinių tyrimų apžvalgą pateikia Sirowy & Inkeles 1990). Tačiau autoritarinė tvarka nėra ekonominės sėkmės garantas jau vien dėl to, kad esama įvairių autokratijos atmainų. Šalia *prokapitalistinės autokratijos* Taivane arba Pietų Korėjoje egzistuoja *populistinė autokratija*, kurios pavyzdys gali būti Argentina Perono valdymo laikais. Populistinė autokratija ekonomikos požiūriu nėra geresnė už silpną demokratiją, o jeigu silpną demokratiją pakeičia autokratinė tvarka, tai paprastai ją pakeičia bū-

tent populistinė tos tvarkos atmaina. Tad aišku, jog geriau mėginti stiprinti demokratiją kuriant, be kitų dalykų, gerą konstituciją bei rinkimų įstatymus, mažinančius partinės sistemos fragmentaciją. Juo labiau kad demokratija, bent jau šiuolaikinio pasaulio sąlygomis, padeda žmogui išlaikyti savo orumą santykiuose su valstybe ir šiandien yra efektyviausias valstybinės valdžios legitimavimo būdas, bent jau Vakarų civilizacijai priklausančiose visuomenėse. Be to, šis Europos išradimas — kultūrinės difuzijos būdu — paplito ir tarp kitų visuomenių.

Tačiau net jeigu būtų tiesa, kad *paprastai* autoritarinis režimas turi daugiau šansų įvykdyti sėkmingą ekonominę transformaciją ir jeigu šie šansai būtų geresni Kinijoje negu Rytų Europos šalyse, iš to nebūtų galima daryti jokių praktinių išvadų apie šias šalis, net dabar turint galimybę pažvelgti į jas retrospektyviai. Demokratinė Rytų Europos evoliucija vyko daugiausia kaip spontaninis (t.y. neplanuotas) istorinis procesas. Kartą jam prasidėjus, seka „demokratija pirma, kapitalizmas — galbūt — vėliau" tampa neišvengiama, nes rinkimams bei politinėms partijoms organizuoti reikia mažiau laiko nei ekonomikai privatizuoti. Čia vėl matome, jog fundamentalių kaitos procesų potencialaus tempo skirtumai turi svarbių padarinių.

„Kinijos kelio" argumentas taip pat naudojamas teigiant laipsniškų reformų pranašumą „vieno kirčio" reformų atžvilgiu. Mano supratimu, tokiu atveju aiškiai piktnaudžiajama faktais. Pirma, „vieno kirčio" strategijos pasirinkimas priklauso nuo paveldėtos makroekonominės padėties. Savo reformų pradžioje, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, Kinijos makroekonominio nestabilumo problemos buvo visai menkos, palyginti su makroekonomine katastrofa 1989 m. viduryje Lenkijoje, o vėliau ir daugelyje kitų postsocialistinių šalių. Radikalus stabilizavimas buvo būtinas Lenkijoje, o vėliau ir šiose šalyse, tačiau jis veikiausiai nebuvo toks būtinas Kinijoje. Antra, Kinijoje *de facto* įvyko masinis žemės ūkio, kuriame dirbo 80% šalies gyventojų, privatizavimas. Tuo būdu buvo suteikta didžiulė paskata vystytis ir privačiam arba mišriam ne žemės ūkio sektoriui. Kažin ar tokią masinę nuosavybės teisių bei nuosavybės struktūros revoliuciją galima prasmingai laikyti laipsniškos reformos pavyzdžiu. Trečia ir svarbiausia, Kinijos ekonominę sėkmę daugiausia lėmė specifinis Kinijos pradinių sąlygų bruožas — minėtasis faktas, jog 80% gyventojų dirbo žemės ūkyje, ir tai, jog šis žemės ūkis technologiniu požiūriu buvo nesunkiai suskaidomas, tad ir lengvai privatizuojamas.

Žemės ūkio privatizavimas, nors ir būtinas, nebūtų galėjęs duoti tokių puikių rezultatų, pavyzdžiui, Rusijoje, kur jis sudaro mažesnę ekonomikos dalį ir technologiškai yra sunkiau suskaidomas (nors tokia strategija galbūt duotų gerų rezultatų Vietname). Galiausiai

didžiulis užsienio kapitalo srautas (daugiausia užsienio kinų kilmės), įsiliejęs į pietų Kinijos ekonomiką, taip pat veikiausiai yra specifinis faktorius, t.y. jį būtų sunku atkartoti tokiu mastu daugelyje Vidurio ir Rytų Europos šalių.

Apibendrinant galima sakyti, jog apeliavimas į Kinijos ekonominės reformos sėkmę bendrose diskusijose apie reformų strategiją remiasi rimtomis metodologinėmis klaidomis ir, be to, liudija, kad kai kurie analitikai nesugeba suprasti šių reformų specifinių pradinių sąlygų bei specifinių faktorių reikšmės.

RYTŲ VOKIETIJOS KOLAPSAS KAIP ARGUMENTAS PRIEŠ RADIKALIĄ STRATEGIJĄ

Diskusijose dėl alternatyvių reformos strategijų kai kurie komentatoriai pateikia Rytų Vokietijos ekonomikos kolapsą kaip radikalios strategijos bankroto įrodymą. Šis argumentas taip pat klaidingas, nes stulbinantis gamybos nuosmukis — didžiausioji buvusios VDR problema — negali būti siejamas su bendraisiais radikalios reformos bruožais. Jis turi būti aiškinamas pirmiausia kaip specifinių Vokietijos ekonominio suvienijimo faktorių padarinys — kolapsas įvyko dėl to, kad Rytų Vokietijos markė buvo keičiama santykiu 1:1 į Vokietijos markę, ir dar labiau dėl vėliau neišvengiamai įvykusio atlyginimų šuolio. Tai, kas įvyko Rytų Vokietijoje, buvo taikus įmonių bombardavimas staiga padidėjusiais atlyginimais, visiškai neatitinkančiais produktyvumo augimo. Tuo būdu buvo sunaikinta ekonominė įmonių vertė, t.y. jų sugebėjimas generuoti pelno srautą ateityje. Ekonominiai šio fakto padariniai beveik prilygsta fiziniam įrenginių bei statinių naikinimui. Šiems nuostoliams kompensuoti reikia milžiniškų investicijų.

Lenkijoje, kurios reformas taip pat kritikuoja šie transformacijos radikalumo priešininkai, šio pobūdžio faktoriai nepasireiškė. (Vienas iš stabilizavimo programos elementų buvo griežta atlyginimų kontrolė, naikinama tik įmonę privatizavus.) Lenkijos BNP smukimas 1990—1992 m. buvo mažiausias iš visų postsocialistinių šalių ir pirmasis vėl pradėjo augti (žr. 10 skyrių).

Diskusijų apie infliaciją ir stabilizavimą klaidos

Dabar norėčiau atkreipti dėmesį į kai kurias klaidas, kurios dažnai daromos diskusijose apie infliaciją bei makroekonominį stabilizavi-

mą Vidurio ir Rytų Europos šalyse. Jos ypač būdingos vietos ekonomistams bei kai kuriems politikams, tačiau ir Vakaruose yra ekonomistų, kurie laikosi panašių pažiūrų. Įdomu tai, kad beveik visos šios pažiūros remiasi, galbūt nesąmoningai, kadaise — maždaug prieš dvidešimt metų — labai populiariomis teorijomis, kurias Lotynų Amerikoje skelbė įvairios „struktūralizmo" mokyklos bei kai kurios senesnės vadovėlinės ekonomikos augimo koncepcijos.

DIDELĖS INFLIACIJOS PADARINIŲ NEPAISYMAS

Viena labiausiai diskutuojamų temų Vidurio ir Rytų Europoje — tai klausimas dėl didelės infliacijos (daugiau kaip 100% per metus) padarinių bei jos įveikimo būdų. Daugelis ekonomistų šią infliaciją laiko antraeile problema, palyginti su tokiomis „realiomis" problemomis kaip gamybos apimtys ar BNP dydis. Tai galbūt paaiškinama tuo, jog didelė atvira infliacija yra santykinai naujas reiškinys postsocialistinėse šalyse, nes joms būdingesnė buvo užslėptoji infliacija arba deficitas. Turi reikšmės ir tas faktas, jog gamybos apimtys laikytos svarbiausiu socialistinės ekonomikos pažangos rodikliu. Šie ekonomistai paprastai neatsižvelgia į negatyvius didelės infliacijos padarinius ilgalaikio augimo perspektyvoms arba net teigia, jog augimą galima paspartinti didinant infliaciją, nors ji ir šiaip jau labai didelė.

Kitas jų argumentas liečia kovos su paveldėta infliacija būdą, t.y. defliacijos metodų bei tempų problemą. Dauguma šio regiono ekonomistų kritikuoja „vieno kirčio" strategiją. Suprantama, tie iš jų, kurie nepaiso negatyvių infliacijos padarinių, šią strategiją kaltina dėl „realios" ekonomikos žlugimo. Kiti, kurie kartais save vadina Keyneso sekėjais, ją taip pat kritikuoja ir ragina vadovautis švelnesne laipsniškos terapijos strategija. Tačiau įsitikinimas, jog laipsniškumas yra švelnesnis savo socialiniais padariniais, remiasi gryniausia klaida, jeigu kalbama apie situaciją, beveik prilygstančią hiperinfliacijai, kaip ji klostėsi Lenkijoje 1989 m. viduryje ir vėliau daugelyje buvusios Sovietų Sąjungos šalių. Lemiamas dalykas tokiose situacijose — pakeisti pamatines monetarines sąlygas ir pašalinti ar bent sumažinti infliacinius lūkesčius. Tokiomis sąlygomis nuoseklus ir radikalus stabilizavimas turi daug daugiau šansų įveikti problemą, galbūt net daug mažesne kaina, negu kuri nors „laipsniška" strategija. Įdomu, kad radikalios strategijos priešininkai ją kritikuoja kaip „monetaristinę", nors iš tikrųjų ji artimesnė veikiau racionalių lūkesčių teorijai. Standartinis monetaristo siūlymas būtų laipsniška

defliacija, nes jis remiasi prielaida, kad žmonių lūkesčiai yra adaptaciniai, o ne „racionalūs".[10]

EKONOMINĖ STRUKTŪRA IR INFLIACIJA

Vienas iš argumentų, kuriais remiasi „antimonetaristinė" radikalaus stabilizavimo kritika, teigia, esą infliaciją sukelia ekonominės struktūros deformacijos ir todėl griežta į paklausą orientuota stabilizavimo politika geriausiu atveju nesanti efektyvi, o dažniausiai netgi žalinga. Tezės klaidingumą nesunku įrodyti. Buvusios Čekoslovakijos ekonominė struktūra veikiausiai nebuvo geresnė už Lenkijos ar Vengrijos struktūrą, tačiau postabilizacinis infliacijos lygis ten daug žemesnis nei šiose dviejose šalyse. Apskritai infliacijos lygis per tam tikrą nedidelį laiko tarpą (sakykime, per 3—4 metus) daugiausia priklauso nuo pradinio infliacijos lygio bei nuo makroekonominės politikos, kurį vykdoma per tą laikotarpį. Būtent ši politika paaiškina, kodėl dabartinis infliacijos lygis Čekijoje, Slovakijoje, Vengrijoje ir Lenkijoje yra žemesnis už jos lygį daugelyje kitų postsocialistinių šalių; o pradinis infliacijos lygis paaiškina skirtumą tarp palyginti vis dar aukšto infliacijos lygio Lenkijoje ir santykinai žemo jos lygio Čekijoje.

Be abejo, egzistuoja ryšys tarp ekonominės struktūros ir infliacijos, nes toji struktūra lemia politinio pasipriešinimo griežtoms makroekonominėms priemonėms mastą. Šioje vietoje verta įvesti sąvoką *grynasis socializmo produktas* ir ja apibūdinti tą visuminio produkto dalį, kuri gali būti išlaikoma nekintančiu lygiu tik socializmo sąlygomis, pavyzdžiui, milžiniškas karo pramonės kompleksas, hipertrofuota sunkioji pramonė ir pan. Didelė šio pobūdžio pramonės lyginamoji dalis ekonomikoje politiškai labai komplikuoja į rinką judančios ekonomikos stabilizavimo užduotį. Politinė vadovybė susiduria su dilema: arba vykdyti būtinąją griežto stabilizavimo programą leidžiant atsirasti atviram nedarbui politiškai svarbiuose sektoriuose, arba finansuoti užslėptą nedarbą susitaikant su infliacijos di-

[10] Bendras žmonių lūkesčių pobūdis priklauso nuo patirties ir todėl gali įvairuoti priklausomai nuo šalies bei istorinio laikotarpio. Nuoseklus taikymas tam tikros makroekonominės politikos, kuri galėtų būti efektyvi tik esant adaptaciniams lūkesčiams, galiausiai padaro juos „racionalius" ir tuo būdu sunaikina savo pačios pagrindus. Hiperinfliacijos atveju lūkesčių vaidmuo yra lemiamas, ir svarbiausioji valstybinės politikos užduotis — įtikinti racionalius ekonominius agentus, jog infliacija bus labai greitai nutraukta. Geriausias būdas šiam tikslui pasiekti — staigiai pasukti makroekonominę politiką priešinga kryptimi.

dėjimu. Tačiau suprasti šią dilemą nereiškia priimti antrąją jos alternatyvą; toks pasirinkimas tik dar labiau apsunkintų ekonominę, taigi ir socialinę situaciją. Paradoksalu, bet rūpinimasis vien struktūriniais faktoriais paliekant nuošalėje makroekonominius, užkonservuoja deformuotą ekonominę struktūrą, kuri paskui laikoma infliacijos didėjimo priežastimi. Tokios politikos sąlygomis žmonėms nėra jokių paskatų pereiti į kitus sektorius — jiems mokama vien už tai, kad jie pasirodo darbe. Tą patį galima pasakyti ir apie išteklius. Griežtas stabilizavimas ir platus liberalizavimas yra būtinos bet kurios prasmingos struktūrinės kaitos sąlygos, ir šia prasme šios priemonės veikiausiai net svarbesnės už mikroekonomines reformas valstybiniame sektoriuje. Tokia aplinka skatina daugelį valstybinių įmonių restruktūrizuotis perkeliant savo aktyvus į privatų sektorių — juos parduodant arba išnuomojant — ir/arba keisti savo veiklos profilį. Tai patvirtina bent jau Lenkijos patirtis (Pinto *et al.* 1992).

Žinoma, griežtoms stabilizavimo priemonėms įgyvendinti gali pritrūkti politinių išteklių, ypač jeigu jų griebiamasi pavėluotai, pasibaigus „nepaprastosios politikos" periodui, tačiau alternatyvi taikstymosi su didėjančia infliacija strategija politiniu požiūriu yra dar pavojingesnė, nors tą pavojų ji laikinai nustumia į ateitį.

MONOPOLIZMAS IR INFLIACIJA

Dar vienas „struktūrinių" teorijų variantas aiškindamas pastoviai aukštą infliaciją apeliuoja į paveldėtąjį aukštą ekonomikos monopolizavimo laipsnį. Tačiau monopolizmas gali tik prisidėti prie kainų šuolio po kainų liberalizavimo, o pastovios infliacijos nepaaiškina. Empiriškai galėjome stebėti didžiulius postsocialistinių šalių infliacijos lygio skirtumus; tų skirtumų jokiu būdu neįmanoma paaiškinti nuoroda į monopolizmo laipsnio skirtumus. Veikiau reikėtų atkreipti dėmesį į skirtingą makroekonominę tų šalių politiką.

Įmonių monopolinė galia postsocialistinėse šalyse dažnai pervertinama, nes ji apibrėžiama tik šalies vidaus rinkos atžvilgiu. Galbūt čia pasireiškia įprotis mąstyti buvusios uždaros socialistinės rinkos kategorijomis. Tačiau platus užsienio prekybos liberalizavimas tokiose šalyse kaip Lenkija, Vengrija bei buvusi Čekoslovakija atvėrė šių šalių ekonomiką. Būtent į šį liberalizavimą, kaip būtinąjį kainų liberalizavimo papildinį, reikia atkreipti dėmesį tų, kurie pagrįstai baiminasi, kad autonomiškos įmonės gali piktnaudžiauti savo monopoline padėtimi, — ne šios įmonės sukelia nuolatinę infliaciją, bet netikusi ekonominė politika.

PASTOVŪS KAŠTAI IR INFLIACIJA

Analogiškas argumentas prieš griežtą stabilizavimą remiasi *kaštų stumiamos infliacijos* idėja: griežtas stabilizavimas esą sukelia didžiulį gamybos apimčių smukimą, dėl kurio padidėja *vienetiniai pastovūs kaštai*, o šis kaštų padidėjimas pastūmėja į viršų infliacijos lygį. Taigi griežtas stabilizavimas atsigręžia prieš save. Šį argumentą taip pat galima paneigti remiantis empiriniais faktais. Stabilizavimo programa Čekoslovakijoje 1991 m. buvo daug griežtesnė nei Vengrijoje, o gamyba pastarojoje smuko daug mažiau. Ir vis dėlto Čekoslovakija (ir vėliau Čekijos Respublika) po to turėjo mažiausią infliaciją — dėl žemo pradinio jos lygio ir griežto stabilizavimo politikos.

Jei kalbama teorijos lygiu, verta atkreipti dėmesį į tai, jog minėtasis vienetinių pastovių kaštų didėjimas yra vienkartinis įvykis. Tad jis gali sukelti tik vienkartinį kainų lygio šuolį, bet ne pastovią aukštą infliaciją.

KAINŲ LIBERALIZAVIMAS IR INFLIACIJA

Kai kurie ekonomistai, ypač Rusijoje ir Ukrainoje, kaltina radikalų kainų liberalizavimą dėl vėliau prasidėjusios hiperinfliacijos. Susiduriame su ta pačia klaida — pastovi infliacija aiškinama nurodant vienkartinio poveikio faktorių. Mąstant teoriškai visiškai akivaizdu, kad pastovios aukštos infliacijos priežastis negali būti pirminis kainų šuolis, atsiradęs dėl kainų liberalizavimo, — ją maitina ir palaiko pastoviai vykdoma infliacinė monetarinė politika. O ir empiriškai žinome šalis (Čekoslovakiją, Lenkiją, Estiją, Albaniją), kur griežta makroekonominė politika neleido radikaliam kainų liberalizavimui pavirsti hiperinfliacija.

Rafinuotesnis tariamojo kainų liberalizavimo ryšio su infliacija variantas — tai tezė, kad egzistuoja tam tikri pirminio kainų šuolio *slenksčiai*, kuriuos peržengus hiperinfliacija yra labai tikėtina arba net neišvengiama. Šią tezę daug sunkiau paneigti teoriniu ar empiriniu būdu; sunkiau tai padaryti empiriniu būdu, nes net tos šalys, kurios radikaliausiai liberalizavo kainas, tai darė ne iškart visų kainų atžvilgiu. Antai energijos kainos paprastai buvo koreguojamos keliais žingsniais. Tokia taktika buvo vadovaujamasi ne tiek dėl baimės įžiebti hiperinfliaciją, kiek dėl nerimo, ar adaptaciniai ekonomikos pajėgumai atlaikytų tokį milžinišką visų kainų šuolį.

Šio pirminio kainų šuolio optimalaus dydžio, arba kainų liberalizavimo sekos, problema, yra, kaip dažnai būna ekonomikoje, empi-

rinė, t.y. bendro pobūdžio samprotavimais negalima nustatyti konkrečių dydžių. Tačiau yra keletas argumentų, bylojančių, jog daugumą kainų liberalizavimo priemonių, tad ir daugumos kainų šuolį, verta sukoncentruoti ir didžiausią liberalizavimo žingsnį žengti transformacijos proceso pradžioje. Pirmasis argumentas liečia *politinį kapitalą*, kuris laikui bėgant pamažu eikvojamas (žr. šio skyriaus pabaigą). Todėl skausmingą kainų didėjimo epizodą reikėtų įveikti pirmajame proceso etape. Antra, radikalus kainų liberalizavimas yra būtina (ir iš esmės pakankama) priemonė deficitui pašalinti; savo ruožtu tai patarnauja ne tik vartotojų gerovei, bet ir skatina efektyvesnę bei labiau novatorišką įmonių veiklą. Trečia, lėtas kainų liberalizavimas pratęstų deformuotų kainų egzistavimą, o tokių kainų sąlygomis įmonės finansinė sėkmė negali patikimai atspindėti jų ekonominio efektyvumo. Tokiu atveju valstybinės įmonės veikiausiai ir toliau galėtų veikti „minkštos" biudžetinės disciplinos sąlygomis, nes nuostolingos ir likviduotinos įmonės dėl savo finansinių problemų galėtų kaltinti deformuotas kainas, o ne savo pačių neefektyvumą. Nesugriežtinus šių reikalavimų negalima būtų tikėtis jų bendro efektyvumo didėjimo.

REFLIACIJA IR TARIAMI REZERVAI

Nenuostabu, jog tie ekonomistai, kurie aukštą infliacijos lygį laiko antraeile problema ir atmeta radikalią defliacijos strategiją, paprastai reikalauja griebtis refliacijos priemonių „merdinčiai" ekonomikai gaivinti. Anot jų, tokios priemonės leistų smarkiai padidinti gamybos apimtis ir kartu tik nežymiai padidintų infliaciją arba apskritai jos nepadidintų. (Kai kurie iš jų net teigia, jog infliacija galėtų sumažėti dėl padidėjusios pasiūlos, kurią sužadintų aktyvesnė paklausa!) Darydami šią *primityvaus keinsizmo klaidą*, jie ne tik nepaiso nenutrauktos aukštos infliacijos pavojų, bet ir labai keistai įsivaizduoja, kokiu būdu monetarinės injekcijos padariniai pasiskirsto tarp gamybos apimčių ir kainų. Čia daromos dvi klaidos, ir bet kurios iš jų pakanka šiam požiūriui diskredituoti. Pirma, mėgindami pagrįsti savo idėją, jog paklausos skatinimas padarys geidžiamą realų poveikį gamybai, šie ekonomistai nurodo „milžiniškus gamybinių pajėgumų rezervus", atsiradusius dėl gamybos apimčių smukimo jų kritikuojamo radikalaus liberalizavimo metu.

Šią klaidą daro daugybė postsocialistinių šalių politikų ir ekonomistų. Ja taip pat rėmėsi katastrofiškai pasibaigusi Peru ekonomi-

nė politika Alano Garcia'os valdymo metu.[11] Tačiau reikalo esmė ta, kad šie postsocialistinių šalių „rezervai" tėra mitas; juos daugiausia sudaro tie pajėgumai, kurie geriausiu atveju gali teikti „grynąjį socializmo produktą", t.y. jie gali būti atgaivinti *en masse* tik grįžtant prie senojo režimo — prie deformuotų kainų, deficito bei „priverstinių pakaitalų" (kai perkama kas nors, nesant galimybės nusipirkti geidžiamą prekę). Tad samprotavimai apie „milžiniškus rezervus" liudija visišką nesugebėjimą fizinius reiškinius atskirti nuo ekonominių.

Antra, jeigu net egzistuotų žymūs nepanaudojamų išteklių rezervai, klaida būtų manyti, jog šis jų egzistavimas yra pakankama sąlyga, kad paklausos skatinimas duotų geidžiamus realius rezultatus. Jie tėra *būtina* sąlyga; daug kas priklauso, be kita ko, nuo įmonių kainodaros strategijos. Gali būti, kad įmonės, kurioms mažiausiai rūpi pelno maksimizavimas, t.y. kurios nėra savininkų rankose arba kurioms įtaką daro darbininkų interesai, pasirinks lengvesnį kelią — didins savo kainas ir kels jose jau dirbančių žmonių atlyginimus, — o ne sunkesnį produktyvumo didinimo kelią. Bent jau tokią prognozę teikia neoklasikinė darbininkų valdomų įmonių teorija. Jeigu taip, tai ekonomikos nuosavybės struktūra iš dalies lems tai, kaip ekonomika reaguos į paklausos skatinimą; čia vėl atsiskleidžia privatizavimo svarba, nes, be kitko, privatizavimas paskatintų produktyvumo augimą ir apribotų kainų lygio didėjimą.

Nekritiškas naudojimasis statistikos duomenimis

BENDROS PEREINAMOSIOS EKONOMIKOS ŠALIŲ PROBLEMOS

Net įtvirtintoje rinkos ekonomikoje statistiniai rodikliai pateikia ne visiškai adekvatų ekonominės tikrovės vaizdą, nes, pavyzdžiui, sunku statistiškai atspindėti produktų kokybės pokyčius arba rasti bendrą įvairių šalių nedarbo rodiklių matą. Net šiose šalyse tenka dažnai susidurti su netikusiomis statistinių duomenų interpretacijomis. Profesionalūs ekonomistai teikia pernelyg daug reikšmės agregatinėms temporalinėms duomenų serijoms, tarsi jos būtų vienintelis

[11] Kalbėdamas apie Peru, Ricardo Lago (1991) pažymi: „nenaudojamų gamybinių pajėgumų egzistavimas buvo interpretuojamas kaip liudijimas, esą pernelyg didelė paklausa nėra problema ... ir visuminės paklausos sužadinimas padidintų įmonių veiklos apimtis, tuo būdu sumažintų vienetinius kaštus ir, vadinasi, prisidėtų veikiau prie defliacijos negu infliacijos".

patikimos ekonominės informacijos šaltinis, todėl kartais net kyla įtarimas, ar nedaroma abstrakcijų hipostazavimo klaida ir ar atsižvelgiama į kitokios rūšies informaciją (šiuo klausimu žr. Solow 1988). Plačioji visuomenė klaidingai mano, jog BNP pokyčiai yra griežtai susiję su gerovės pokyčiais, tad menkiausia oficialiosios statistikos rodiklių kaita gali įgyti didžiulę politinę reikšmę, ypač rinkiminių kampanijų metu. Šiuolaikinė demokratinė politika skatina piktnaudžiavimą statistika. Diktatūros ją dažnai paprasčiausiai klastoja.

Šios statistinio tikrovės atvaizdavimo problemos buvo dar didesnės Vidurio ir Rytų Europos šalyse, kai jos pradėjo savo istorinę transformaciją patirdamos stiprius išorės smūgius; galima tvirtai teigti, jog tokio statistinio atvaizdavimo tikslumas mažėja didėjant struktūrinių pokyčių mastams. Diskusijose, kurios vyksta šiose šalyse ekonominės transformacijos tema, galima surasti daugybę argumentacijos pavyzdžių, bylojančių nekritišką arba net visiškai klaidingą naudojimąsi statistikos duomenimis. Netikęs naudojimasis statistika teikia paramos įvairioms teorijoms, tarp jų ir neigiančioms radikalios strategijos pranašumą prieš laipsniškąją. Tendencingai parinkti statistiniai duomenys apie gamybos apimčių mažėjimą arba apie BNP pokyčius taip pat plačiai naudojami politiniuose debatuose.[12]

Todėl labai svarbu suvokti:

- jog oficialiems statistikos rodikliams — galbūt neišvengiamai — būdingas sisteminis negatyvistinis tendencingumas;
- jog šio tendencingumo laipsnis neišvengiamai didesnis šalyse, kur vykdoma radikali ir plati reformų programa, negu šalyse, kurios vadovaujasi „mažų žingsnelių" strategija.

Šis negatyvistinis tendencingumas visų pirma liečia oficialius gamybos apimčių bei BNP augimo ridiklius, ir jį lemia šie pagrindiniai faktoriai:[13]

- Radikali ekonominės sistemos reforma, be kita ko, reiškia perėjimą nuo režimo, kur esama stiprių paskatų išpūsti gamybos apimčių bei pridėtosios vertės augimo rodiklius, prie režimo,

[12] Antai Lenkijoje oficialūs 1990 m. statistiniai duomenys apie 30% smukusią gamybą bei tariamai tokį pat realių atlyginimų smukimą buvo plačiai linksniuojami radikalios ekonominės programos priešininkų. Vienas iš kritikų, operuodamas šiais ir panašaus pobūdžio skaičiais, 1992 m. parašė knygą su reikšminga paantrašte *Kas kaltas?*

[13] Čia daugiausia remiuosi puikiu Bratkowskio (1993) straipsniu.

kur esama stiprių paskatų — mokesčių vengimo sumetimais — tuos rodiklius menkinti. Radikalus perėjimas prie rinkos ekonomikos pašalina, pavyzdžiui, senąją paskatą didinti „parduotos produkcijos" apimtis vykdant fiktyvias subrangovines operacijas.

- Į rinką orientuota reforma siaurina valstybinį sektorių ir plečia privatųjį. Tačiau paveldėtoji statistikos sistema telkia savo dėmesį į pirmąjį ir nepajėgia adekvačiai atspindėti antrojo augimo. Vadinasi, bendrųjų gamybos apimčių bei BNP rodikliai yra neišvengiamai falsifikuojami mažinimo kryptimi. Šį reiškinį dar labiau stiprina tas faktas, jog augantis privatus sektorius paprastai labiau negu valstybinis yra linkęs deklaruoti sumažintus produkcijos apimčių, pardavimo ir pelno rodiklius.
- Į rinką orientuota reforma atneša pozityvių permainų prekių ir paslaugų kokybės bei asortimento požiūriu, tačiau tai beveik neatsispindi įprastoje statistikoje. Joje taip pat neatsispindi deficito bei su juo susijusios „priverstinių pakaitalų" problemos pašalinimas. Visa tai reiškia, jog naujai kuriamas produktas, palyginti su senuoju, yra labiau susijęs su vartotojų gerove, tačiau tai neatsispindi statistikoje, naudojančioje paveldėtus tradicinius metodus, kurie teikia vienodą „gerovės svorį" ir iki reformos surinktiems duomenims, ir duomenims, surenkamiems reformos metu ar po reformos.

Visų šių statistinių deformacijų mastas tuo didesnis, kuo sparčiau vyksta ekonominė kaita. Štai kodėl negatyvistinis statistikos tendencingumas reiškiasi stipriau tose šalyse, kur vyksta radikalios reformos.

LENKIJOS PAVYZDYS

Šioms bendroms pastaboms patvirtinti reikėtų sisteminių studijų, kuriose būtų palyginti pereinamosios ekonomikos šalių statistiniai aprašymai. Kadangi tokių studijų nėra, šių šalių oficialios statistikos trūkumus, taip pat būtinybę atsargiai ja naudotis pailiustruosiu Lenkijos ekonominės transformacijos pavyzdžiu. Taip pat atkreipsiu dėmesį į kai kurias klaidas, kurios čia buvo daromos pateikiant ir interpretuojant statistinius duomenis. Lenkijos atveju pasireiškia visos bendros statistinio aprašymo problemos, kurias minėjome, taip pat ir kai kurios kitos, beveik tokio pat pobūdžio, nors jas galbūt lemia Lenkijos specifika (žr. Bratkowski 1993).

Pagrindinius rezultatus galima reziumuoti taip:

- Oficialūs duomenys apie BNP smukimą 18—20% 1990—1991 m. laikotarpiu smarkiai pervertino tikrąją smukimo dinamiką. Vėlesniais skaičiavimais, kuriuos atliko Statistikos valdybos Tyrimų institutas ir Lenkijos mokslų akademija, smukimas sudarė 5—10%; šiuose skaičiavimuose buvo paprasčiausiai atsižvelgta į privataus sektoriaus augimą, kuris anksčiau nebuvo adekvačiai atpindėtas (Rajewski 1992). Tačiau yra dar keletas priežasčių, kodėl oficialūs duomenys netiksliai atspindi tikrąją BNP dinamiką 1990—1991 m.: 1989 metų BNP buvo išpūstas dėl kai kurių metodologinių klaidų, tarp jų dėl netinkamo BNP defliatoriaus naudojimo, o BNP smukimas ne rinkos sektoriuje 1991 m. buvo išreikštas didesniu skaičiumi negu iš biudžeto finansuojamo užimtumo smukimas; nebuvo atsižvelgta į prekių kokybės pagerėjimo bei deficito pašalinimo padarinius ir t.t. (plačiau apie tai žr. Bratkowski 1993; Rajewski 1992).
- Pagal oficialią statistiką, agregatinis vartojimas 1990—1991 m. smuko 9%, — *mažiausias smukimas iš visų postsocialistinių šalių*. Tačiau vis vien tas dydis aiškiai perdėtas, iš dalies dėl jau minėtų BNP skaičiavimo trūkumų, o iš dalies dėl nepagrįstos prielaidos apie akcijų vertės padidėjimą 1990 m., — prielaidos, kuri dirbtinai sumažino agregatinio vartojimo augimo tempo statistinį rodiklį. Oficialaus 9% smukimo rodiklis taip pat nesuderinamas su nuodugnesne oficialia statistika, paremta namų ūkių apklausa (žr. 10 skyrių).
- Šie skaičiai taip pat griauna statistiką, neva liudijančią staigų *realių atlyginimų* smukimą 1990—1991 m. Ji remiasi elementaria klaida — mechaniškai lyginama 1990 ir 1989 metų realių atlyginimų statistika, visai nesiaiškinant, kas įvyko su nominaliais atlyginimais ir kainomis 1988—1989 metų laikotarpiu. Reikalas tas, kad nominalūs atlyginimai 1988—1989 m. didėjo daug greičiau negu kainos, kurių dauguma buvo kontroliuojamos; dėl to 1989 m. ketvirtajame ketvirtyje „realūs" atlyginimai buvo 41% didesni negu 1987 m.! Akivaizdu, kad tai reiškė tik didesnes eiles ir masiškesnį deficitą — ne gyvenimo lygio kilimą.
- Galiausiai reikėtų iškelti abejonių dėl plačiai vartojamų terminų „recesija" arba „depresija" Lenkijos ekonominiams procesams po 1989 m. apibūdinti. Toks apibūdinimas sunkiai suderinamas su aukščiau pateikta agregatinės dinamikos statistika, su fundamentalios struktūrinės kaitos faktais nuosavybės santykių, gamybos orientacijos bei organizacinės struktūros srityje, su užsienio prekybos vaidmens bei geografinės jos orientacijos pasikeitimu (plačiau apie tai žr. 10 skyrių).

Kai kurie nesusipratimai dėl ekonominės transformacijos socialinių bei politinių aspektų

Vidurio ir Rytų Europos šalių transformacija — tai sudėtingas tarpusavyje sąveikaujančių ekonominių, socialinių bei politinių pokyčių procesas. Daugeliu požiūrių tai istorijoje precedento neturintis procesas, kurį jau dabar mėgina interpretuoti įvairios teorijos bei *ad hoc* aiškinimai. Šiame skirsnyje panagrinėsiu kai kurias, mano požiūriu, klaidingas koncepcijas apie ekonominių pokyčių sąryšį su socialine bei politine raida.

PER DIDELI SOCIALINIAI RADIKALIOS EKONOMINĖS STRATEGIJOS KAŠTAI

Daugelis klaidų kyla dėl nesupratimo, su kokiomis pasirinkimo alternatyvomis iš pradžių susidūrė postsocialistinių Rytų Europos šalių politinė valdžia. Dėmesys nepagrįstai sutelkiamas vien į radikalios reformos socialinius kaštus ir tuo pagrindu pasisakoma prieš radikaliąją alternatyvą ir siūloma „švelnesnė" strategija. „Socialiniai kaštai" čia suprantami kaip negatyvūs reiškiniai, lydintys radikalią transformaciją (ne kaip prarastų alternatyvų kaštai). Tačiau net vadovaujantis šia kasdienine kaštų samprata akivaizdu, kad vien negatyvių faktų, siejamų su tam tikra strategija, registravimas niekada negali būti pakankamas pagrindas tai strategijai atmesti, nes visada reikia *lyginti* tuos kaštus (ir naudą) su galimais kaštais (ir nauda) pasirinkimo alternatyvų, kurios egzistavo pradinėje situacijoje. Kai kurie žmonės yra linkę atmesti radikalią strategiją turbūt dėl to, kad socialiniai tokios strategijos kaštai (pavyzdžiui, atviras nedarbas) pasireiškia greičiau ir ryškiau negu alternatyvios strategijos atveju — tačiau tas pat pasakytina ir apie jos naudą. Racionalaus pasirinkimo alternatyvų aibė priklauso nuo pradinės situacijos, ypač nuo makroekonominių sąlygų. Jeigu makroekonominė situacija yra katastrofinė (artėjanti hiperinfliacija, masinis deficitas, kaip tai buvo Lenkijoje 1989 m. vidury), radikalaus stabilizavimo strategija yra *saugiausia*. Jos santykiniai pranašumai gali būti mažesni palankesnės pradinės makroekonominės situacijos atveju, nors racionalių lūkesčių teorijos požiūriu net tokioje situacijoje radikalaus stabilizavimo kaštai būtų mažiausi, nes jie leistų labai greitai atšaldyti infliacinius lūkesčius.

Tokiu pat palyginamuoju metodu reikėtų vadovautis *ex ante* vertinant *socialinio pasipriešinimo* alternatyvioms ekonominėms strategijoms laipsnį. Nepakanka pasakyti, jog radikalus stabilizavimo kelias rizikingas socialiniu požiūriu ir vien tuo pagrindu jį atmesti.

Reikėtų mėginti įsivaizduoti riziką tos socialinės situacijos, kuri galiausiai susiklostytų vilkinant stabilizavimą artėjančios hiperinfliacijos sąlygomis. Kitaip sakant, racionalaus pasirinkimo situacijose svarbiausia *santykinis*, o ne absoliutus rizikos laipsnis. Mažiausiai rizikingas pasirinkimas vienoje situacijoje gali būti daug rizikingesnis nei rizikingiausias pasirinkimas kitoje situacijoje. Tai pasakytina ir apie šalies ekonominės programos pasirinkimą.

Ekonominės reformos sėkmė ir socialinis nepasitenkinimas[14]

Kai reformos pradedamos labai sunkiomis ekonominėmis sąlygomis, tada — galbūt po trumpo „nepaprastosios politikos" periodo — neišvengiamai kyla nepasitenkinimas, kuris nepriklauso nuo pasirinktos ekonominės strategijos pobūdžio.

Esamos padėties išlaikymo arba plaukimo pasroviui strategija neišvengiamai kelia didėjantį nepasitenkinimą, nes tokiu atveju ekonominė padėtis gali tik blogėti. Tačiau sėkminga radikali transformacija taip pat kelia didžiulį nepasitenkinimą. Vadinasi, atmesti reformų strategiją tik todėl, kad ji kelia nepasitenkinimą, — tai norėti judėti žemės paviršiumi nesukeliant trinties. Būtent šio pobūdžio klaidą daro kai kurie radikalių reformų tyrinėtojai. Tačiau iš tikrųjų reikėtų išmokti identifikuoti nepasitenkinimo, susijusio su *sėkminga* ekonomine reforma, šaltinius ir mėginti, kiek tai įmanoma, juos sumažinti arba išsklaidyti.

Pirma, esant sunkiai pradinei situacijai kai kurių žmonių gyvenimo lygis smunka, palyginti su buvusiu lygiu. Jis veikiausiai smuktų dar labiau, jeigu būtų laikomasi vilkinimo strategijos, tačiau apie tai žmonės paprastai nesusimąsto. Problemos esmė ta, kad dauguma žmonių paprastai lygina savo esamą padėtį su buvusia padėtimi ir šiuo pagrindu vertina valdžios politiką. Kaip jau buvo pažymėta, toks vertinimas metodologiškai ydingas, nes individo esama padėtis turi būti lyginama su ta hipotetine jo padėtimi, kuri susidarytų geriausios alternatyvios politikos sąlygomis (esant vienodoms pradinėms bei kitokioms sąlygoms). Betgi nedaugelis žmonių mąsto kaip profesionalūs ekonomistai, ir šiuo požiūriu nedaug kas gali pasikeisti.

Tačiau žmonių gyvenimo lygio smukimas nėra vienintelė ir galbūt net ne svarbiausioji socialinio nepasitenkinimo priežastis. Rytų

[14] Šis skirsnis iš esmės grindžiamas Balcerowicziaus straipsniu (1993); žr. taip pat 7 skyrių.

Vokietijoje daugumos žmonių gyvenimo lygis pastebimai pakilo dėl didžiulės finansinės paramos iš Vakarų, tačiau dauguma Rytų Vokietijos vokiečių tebėra nepatenkinti. Lenkijoje smuko daugelio „inteligentų" gyvenimo lygis, tačiau šis sluoksnis iki šiol teikė didžiausią paramą radikaliai ekonominei reformai. Tad turi būti ir kitų jėgų, skatinančių nepasitenkinimą.

Antroji jėga atsiranda dėl to, kad senosios sistemos sąlygomis iš visų buvo atimta ekonominės laisvės, tad ir ekonominės sėkmės galimybė. Naujoji sistema radikaliai išplečia šią laisvę, tačiau žmonių galimybės ja tiesiogiai pasinaudoti nėra vienodos; jos priklauso nuo amžiaus, išsilavinimo, gyvenamosios vietos ir t.t. Tad atsivėrusi ekonominė laisvė, bent jau pirmuoju etapu, sukuria naują socialinę takoskyrą tarp tų, kurie gali lengvai ir tiesiogiai pasinaudoti naujomis galimybėmis, ir tų, kurie negali taip lengvai to padaryti. Pavydas (savotiški psichologiniai kaštai) — tai įprastas reiškinys, kurį sukelia ši situacija. Jis ypač paplinta ten, kur žmonės mano — pagrįstai ar nepagrįstai — kad praturtėjusieji nėra nusipelnę savo turto, nes jie galbūt priklausė senosios sistemos elitui arba įsigijo savo turtą veikla, kuri toje sistemoje buvo smerkiama kaip „spekuliacija".

Trečias, panašus, nepasitenkinimo šaltinis atsiranda dėl to, kad kiekviena ekonominė sistema turi specifinę atlyginimų ir prestižo hierarchiją, o valstybinės ekonomikos hierarchija labai skiriasi nuo hierarchijos, būdingos konkurencinei rinkos ekonomikai. Tad šaliai sėkmingai judant nuo vienos sistemos prie kitos keičiasi daugelio žmonių *santykinė socialinė padėtis*. Kai kurios grupės kyla į viršų, kai kurios kitos smunka žemyn. Tarp smunkančių grupių atsiduria, pavyzdžiui, centralizuotos ekonomikos nugarkaulio — sunkiosios pramonės ir kalnakasybos sektoriaus darbininkai. Suprantama, sunku tikėtis, kad radikalias rinkos reformas palaikys tie, kurių padėtis pablogėja šia santykine prasme.

Galiausiai dėl tokios reformos neišvengiamai padidėja atviras nedarbas ir tuo būdu žmonės netenka svarbiausio senosios sistemos privalumo — garantuoto darbo.

Tačiau sėkminga ekonominė reforma, priešingai nei nesėkminga ar apskritai reformų nebuvimas, taip pat žadina ir ją palaikančias jėgas. Čia galiu pasiremti Lenkijos patirtimi. Radikalus deficito bei eilių pašalinimas palankiai vertinamas plačių visuomenės sluoksnių, ypač moterų, kurios šiuo požiūriu nešė didžiausią naštą. Tie, kurie gali tiesiogiai pasinaudoti didesne ekonomine laisve, paprastai palaiko į rinką orientuotas reformas, o sparčiai plečiantis privačiam sektoriui tokių žmonių vis daugėja. Privačių įmonių darbininkai paprastai taip pat labiau palaiko ekonominę reformą negu dirbantieji

valstybinėse įmonėse. Tuo būdu privatizavimas gali teikti paramos kapitalistinei rinkos ekonomikai. Galiausiai radikalią ekonomikos reformą yra linkę paremti labiau išsilavinę žmonės, galbūt dėl to, kad jie labiau pajėgia suprasti tokios reformos sunkumus ir jos atveriamas galimybes.

RADIKALI EKONOMINĖ TRANSFORMACIJA IR POLITINIS KAPITALAS

Kai kurie stebėtojai kaltina radikalią ekonominę transformaciją dėl jos eigoje atsirandančių politinių komplikacijų. Tai tipiška *post hoc ergo propter hoc* klaida. Be abejo, ekonominės problemos daro poveikį politiniam elgesiui, ir didžiausias iššūkis, su kuriuo susiduria postsocialistinės šalys, — kaip išlaikyti ir sustiprinti demokratiją kartu įvykdant perėjimą prie kapitalistinės rinkos ekonomikos. Tačiau politinė raida taip pat turi savo dinamiką, kurią lemia neekonominiai faktoriai, ir kartais jie tampa svarbesni už ekonominius. Tokia raida įvyko Lenkijoje, kur gana netinkamai nustatytas rinkimų laikas (prezidento rinkimai 1990 m., t.y. pirmaisiais ekonominės reformos metais, ir parlamento rinkimai 1991 m.) neturėjo nieko bendra su ekonominiais faktoriais. Šio pobūdžio politinė raida buvo ekonomikos reformą ribojantis išorinis veiksnys, ir galima būtų įrodyti, kad pozityvių ekonominių rezultatų buvo pasiekta *nepaisant* šios raidos.

Užuot kaltinus radikalią ekonominę reformą dėl politinių komplikacijų, į ją vertėtų žvelgti kaip į faktorių, kuris leidžia ekonominės transformacijos tikslams panaudoti specifinį *politinį kapitalą* (*PK*). Diagramos 9.1 viršutinės dalies komentarą žr. 7 skyriuje.

Apatinė diagramos 9.1 dalis iliustruoja radikalią ekonominę strategiją, simbolizuojamą linijų *S*, *L* ir *I*, kurių ilgis atspindi jų trukmę maksimalaus tempo atveju. Alternatyvių strategijų linijos būtų ilgesnės, arba jos būtų pasislinkusios į dešinę, pavyzdžiui, *S*, paslinkta į dešinę, simbolizuotų vėluojantį stabilizavimą (Rusijos arba Ukrainos atvejis). Viršutinė diagramos dalis iliustruoja politinę padėtį, apibūdinamą kaip funkciją $r = r(t)$, kuri išreiškia pasirengimo priimti radikalią reformą laipsnį, pradedant nuo momento t_0, žyminčio posūkį šalies istorijoje.[15] Ši funkcija grindžiama prielaida, jog svarbiausieji lūžiai, t.y. išsivadavimas nuo išorinės priklausomybės ir politinis liberalizavimas, sukuria ypatingą masių psichologiją bei atitinkamą politinės sistemos būklę, kuriai būdingas nepaprastai

[15] r galima interpretuoti kaip griežtų ekonominių priemonių priėmimo tikimybę.

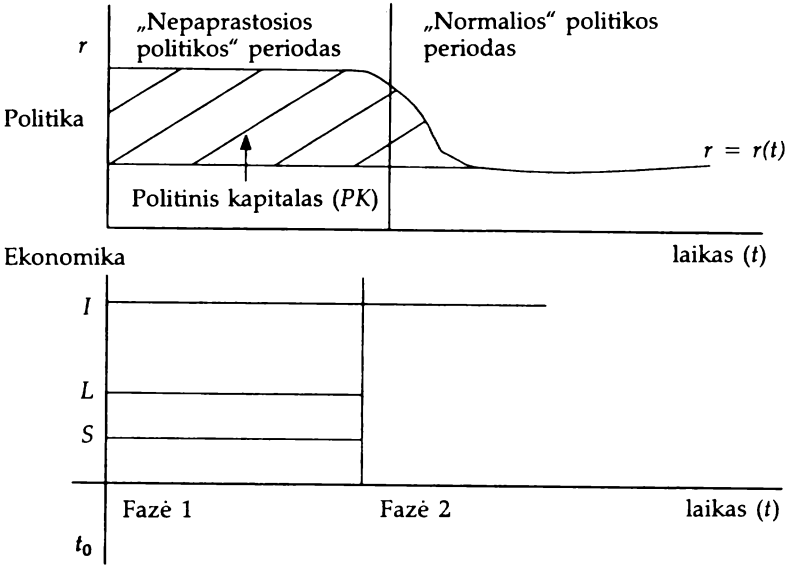

Diagrama 9.1 *Ekonomikos ir politikos sąveika*

aukštas *r* lygis; tokia padėtis gali išsilaikyti tik palyginti trumpą laiką.[16] Šis „nepaprastosios politikos" periodas greit užleidžia vietą „normaliai" politikai, kaip ji aprašoma Jameso Buchanano viešųjų sprendimų teorijoje, kur *r* lygis yra daug žemesnis. Šis *r* „perviršis", palyginti su „normaliu" jo lygiu, sudaro *PK*. Jis gali būti laikomas brangiu ištekliumi, kurio kiekis laikui bėgant mažėja. Ir jis veikiausiai negali būti atkuriamas, o tik gaunamas kaip istorijos dovana.

Radikalių ir griežtų priemonių koncentravimas į trumpą laikotarpį po didžiojo lūžio šalies istorijoje leidžia panaudoti brangųjį politinio kapitalo rezervą. Ir priešingai, švelnesnės ekonominės strategijos atveju, kai šios priemonės vėluoja, ilgainiui lieka vis mažiau tikimybės, kad jos bus priimtos arba, kita vertus, vis daugiau tikimybės, kad jos sukels socialinį protestą ir pasipriešinimą, nes *r* lygis smunka „normalios" politikos metu.

Svarbu suprasti, jog funkcija $r = r(t)$ čia pateikiama bendriausiu, invariantiniu pavidalu, kuris atspindi pamatinį faktą, jos svarbiausieji teigiami šalies istorijos lūžiai sukuria ypatingai aukštą *r* lygį, kuris gali toks išlikti tik santykinai trumpą laiką. Šį pamatinį fak-

[16] Panašią trumpalaikę masių psichologijos būklę sukuria revoliucija. Pradinė revoliucijos euforija neišvengiamai baigiasi daugelio lūkesčių žlugimu.

tą visada papildo įvairiausia konkreti patirtis, kurią atspindi pradinis r lygis, „nepaprastosios politikos" trukmė, $r = r(t)$ nuolydžio laipsnis po šio periodo, r lygis „normalios" politikos sąlygomis ir t.t. Į visus šiuos aspektus turi atsižvelgti reformos politinė ekonomija. Jos svarbiausia užduotis — išsiaiškinti, kas lemia vienokį ar kitokį r lygį per ilgesnį laiką. Čia galiu pasidalyti tik keliais savo spėjimais. Vienas svarbiausių faktorių — ekonominės situacijos raida, nors būtų klaida manyti, jog čia susiduriame tik su paprasta koreliacija. Būtų įdomu išsiaiškinti, ar radikali ekonominė programa trumpina aukšto r lygio periodą — dėl kainų šuolio ir panašių skausmingų jos padarinių. Tačiau sėkminga radikali ekonominė politika taip pat duoda greitos naudos, pavyzdžiui, sparčiai pašalina masinį deficitą bei smarkiai išplečia prekių asortimentą parduotuvėse. Teoriškai sunku pasakyti, koks yra šių dviejų priešingų pokyčių grynasis efektas. Ekonominė situacija taip pat priklauso nuo išorinių faktorių, tokių kaip eksporto žlugimas arba užsienio prekybos sąlygų pasikeitimas (šiuo požiūriu didelį smūgį patyrė mažesnės Rytų Europos šalys, kai žlugo prekybos santykiai su buvusia Sovietų Sąjunga), taip pat Vakarų rinkų prieinamumas. Vakarų vykdomas protekcionizmas mažina r lygį ne tik todėl, kad blogina postsocialistinių šalių ekonominę situaciją, bet ir todėl, kad rodo blogą pavyzdį, kuris silpnina liberalių reformatorių autoritetą ir stiprina jų politinių priešininkų poziciją. Šie tada lengvai nusigriebia sofizmo: „jeigu net Vakarai taip daro, tai juo labiau mes turėtume tai daryti". Reformatorius tada lengva kaltinti kaip naivius arba doktrinieriškus liberalus, nepažįstančius realaus pasaulio.

Savo ruožtu Vakaruose tarp politikų ir plačioje visuomenėje vyrauja niekuo nepagrįstas įsitikinimas, jog Vakarų šalys *kaip visuma* ekonominiu požiūriu aukojasi atverdamos savo rinkas neturtingesnėms šalims, tarp jų Vidurio bei Rytų Europai. Elementari tiesa, jog iš laisvesnės prekybos laimi abi pusės (tiesa, kurios dar nesugriovė jokia naujausia tarptautinės prekybos teorija), vis dar nėra tapusi Vakarų viešosios sąmonės dalimi. Juk iš Vakarų reikalaujama ne ekonominio pasiaukojimo; siekiama tik to, kad politikai parodytų šiek tiek drąsos ir lakesnės vaizduotės, kurios užteko vykdantiems precedento neturinčius pokyčius Rytuose ir kurios taip akivaizdžiai pritrūko Jugoslavijos krizės metu. Santykinės rizikos įvertinimo principas taikytinas ir Vakarų politikai Vidurio ir Rytų Europos šalių atžvilgiu.

Grįžtant prie r determinančių reikėtų atkreipti taip pat dėmesį į išsilaisvinusios žiniasklaidos, ypač televizijos, vaidmenį. Jau kalbėjau apie neišvengiamai negatyvistinę žiniasklaidos nuostatą atspin-

dint laisvos šalies realybę. Tačiau šio tendencingumo mastai įvairiose šalyse gali skirtis ir tai savo ruožtu gali daryti įtaką *r* lygiui.

Politinio pasipriešinimo ekonominei programai tipas taip pat turi reikšmės. Niekur, žinoma, netrūksta politinių demagogų, tačiau nėra pagrindo manyti, jog visose šalyse jų skaičius vienodas ir jie vienodai aktyvūs. Šalių skirtumai šiuo požiūriu, ypač kartu su žiniasklaidos „negatyvaus tendencingumo" mastais, gali daryti didžiulę įtaką *r* lygiui.

Pasipriešinimo radikaliai ekonominei reformai problema glaudžiai siejasi su *pasitikėjimo* problema, kuri ypač svarbi stengiantis įveikti labai aukštą infliaciją. Jeigu vyriausybė pareiškia, jog pašalins hiperinfliaciją, o opozicija pagrasina, jog netrukus bus pašalinta pati vyriausybė dėl jos antiinfliacinių veiksmų, tokia programa nesukelia pasitikėjimo ir, vadinasi, negali būti tikrai efektyvi. Deja, šio pobūdžio politiniai akligatviai — dažnas reiškinys kai kuriose buvusios Sovietų Sąjungos šalyse, tarp jų Rusijoje ir Ukrainoje. Tai dar kartą liudija, jog griežta stabilizavimo programa turi būti įvykdyta „nepaprastosios politikos" laikotarpiu, t.y. kol tokia opozicija dar neturi šansų susidaryti. Kalbant iš normatyvinių pozicijų, galima sakyti, jog šalies atitolinimas nuo hiperinfliacijos katastrofos — dėl visuomenės pasitikėjimo svarbos — yra vyriausybės ir opozicijos *bendros atsakomybės* reikalas.

Dar viena svarbi *r* determinantė — tai rinkimų laiko nustatymas. Rinkimai — tai paprastai gera proga užversti visuomenę neigiamais vykdomos politikos vertinimais, o kartais ir nerealistiniais pažadais. Tad suprantama, jog juos geriau organizuoti ketvirtaisiais ekonominės programos vykdymo metais (kaip Vengrijoje) negu pirmaisiais (kaip Lenkijoje).

Galiausiai būtų įdomu išsiaiškinti, ar egzistuoja ekonominiu požiūriu racionalios, arba bent ekonomiškai nežalingos, priemonės, kurios turėtų dar ir ypatingą galią pakelti arba išlaikyti *r* lygį. Viena tokia galimybė būtų privatizavimas naudojant „vaučerius", sukuriantis savotišką „liaudies kapitalizmą". Kita — „solidarumo fondas", kurį panaudojo Meksikos prezidentas Salinas, nors abejotina, ar tokia priemonė būtų efektyvi tikrai demokratinėje sistemoje.

Nuorodos

Balcerowicz, L. 1993a „Eastern Europe: economic, social and political dynamics", University of London, School of Slavonic and East European Studies.

—— 1993b „Political economy of economic reform: Poland, 1989—1992", in

Political Economy of Economic Reform, Institute for International Economics, Washington.

Bratkowski, A. 1993 „The shock of transformation or the transformation of the shock? The Big Bang in Poland and official statistics", *Communist Economics and Economic Transformation*, no. 1.

Dornbush, R. 1991 „Experiences with extreme monetary instability", in Simon Commoner (ed.), *Managing Inflation in Socialist Economies in Transition*, The World Bank, Washington, DC, p. 175—196.

Frydman, R., Phelps, E. S., Rapaczynski, A., & Schleifer, A. 1993 „Needed mechanisms of corporate governance and finance in Eastern Europe", *Economics of Transition* 1, April, p. 171—208. Žr. taip pat Frydman, R., & Rapaczynski, A. 1993 *Privatization in Eastern Europe: Is the State Withering Away?* Budapest Central European University Press, Ch. 4.

Jasiński, P. 1992 „The transfer and redefinition of property rights: Theoretical analysis of transferring property rights and transformational privatisation in the post-STEs", *Communist Economies and Economic Transformation* 4, p. 163—189.

Lago, R. 1991 „The illusion of pursuing redistribution through macropolicy: Peru's heterodox experience, 1985—1990", in R. Dornbush & J. Edwards (eds.), *The Macroeconomics of Populism in Latin America*, Chicago University Press, Chicago.

Maddison, A. 1991 *Dynamic Forces in Capitalist Development: A Long-Run Comparative View*, Oxford University Press, Oxford.

Mueller, C. D. 1992 „The corporation and the economist", *International Journal of Industrial Organization*, vol. 102, reprinted in *Economics Alert*, no.3, 1993, p. 1—3.

„Nie chcemy dużo: jakieś 60 bilionów" 1993, z Andrzejem Lepperem rozmawia Jacek Żakowski, *Gazeta Wyborcza*, 19 August, p. 10—11.

Pinto, B., Belka, M., Krajewski, S. 1992 „Transforming state enterprises in Poland: macroeconomic evidence on adjustment", Policy Research Working Paper 1101, The World Bank, Washington, DC, March.

Rajewski, Z. 1992 „Produkt krajowy brutto", in L. Zienkowski (ed.), *Gospodarka polska w latach 1990—1992*, Warszawa.

Rostowski, J. C. 1993 „The implications of very rapid private sector growth in Poland", mimeo.

Sirowy, L. & Inkeles, A. 1990 „The effects of democracy on economic growth: a review", *Studies in Comparative International Development*, 25, no. 1, p. 126—157.

Solow, R. 1988 „Growth theory and after", *American Economic Review*, June.

III dalis

Lenkijos ekonominė reforma

10

*Perėjimas prie rinkos ekonomikos: Lenkijos atvejis, 1989—1993**

Bet kurios ekonominės transformacijos procesą ir rezultatą lemia (1) pradinės sąlygos, (2) perėjimo strategija ir (3) proceso metu vyraujančios sąlygos, kurios jį veikia, bet pačios nėra jo veikiamos.

Pirmame skirsnyje aptarsiu pradines sąlygas, po to — ekonominės strategijos pasirinkimą bei jos įgyvendinimo prielaidas. Toliau panagrinėsiu ekonominius rezultatus, o paskutiniame skirsnyje reziumuosiu svarbiausias išmoktas pamokas. Didžiausią dėmesį skirsiu Lenkijos reformos ekonominiams aspektams.

Pradinės sąlygos

Yra bent penkios pradinių sąlygų kategorijos, kurios ypač reikšmingos perėjimo prie rinkos ekonomikos procesui: (1) makroekonominė situacija, (2) ekonominė sistema, (3) realios ekonomikos struktūra, (4) grynoji užsienio skola ir (5) žmogiškojo kapitalo dydis. Lenkijos pradines sąlygas 1989 m. viduryje galime apibūdinti pagal šias penkias kategorijas, palygindami jos padėtį su kitų Vidurio ir Rytų Europos šalių padėtimi iki jų reformų pradžios. Tuo būdu galime nustatyti, kurios sąlygos buvo bendros visoms regiono šalims ir kurios buvo būdingos tik Lenkijai.

---

* Naudingų komentarų pirmajam šio skyriaus variantui pateikė Herbertas L. Baeras Jr., Alfredas Biećas, Andrzejus Bratkowkis, Christopheris Giessingas, Wojciechas Kostrzewa, Anthony Levitasas ir Andrzejus Ochockis. Kitas jo variantas buvo parengtas 1994 m., kai dirbau Žmogaus mokslų institute vizituojančiuoju bendradarbiu. Vera Budway man padėjo jį suredaguoti. Dabartinis variantas išspausdintas žurnale *Economic Policy*, December 1994; naudingų komentarų pateikė žurnalo redaktoriai, Georges'as de Menilas ir Johnas Blackas. Jie, žinoma, neatsako už galimas autoriaus klaidas.

Kaip ir kitos socialistinės šalys, Lenkija turėjo specifinio tipo ne rinkos ekonomiką. Sistemoje dominavo valstybinis sektorius su didžiule sunkiosios pramonės koncentracija, su kainų kontrolės bei kainų subsidijų deformuotomis kainomis, neveikiant jokiai vidaus ar užsienio konkurencijai. Valiuta nebuvo konvertuojama, nebuvo jos vieningo kurso. Nebuvo rinkos ekonomikos institucijų, nes kapitalizmas Lenkijoje buvo ne vien suspenduotas, kaip Vakarų Vokietijoje iki 1948 m., arba deformuotas, kaip Lotynų Amerikoje, bet sunaikintas. Nebuvo nei tikro centrinio banko, nei tikrų komercinių bankų, nei akcijų biržos, nei valstybės vertybinių popierių biudžeto deficitui finansuoti, nei tikros vietos savivaldos.

Šią „sunaikinto kapitalizmo" sistemą slėgė milžiniška ir vis didėjanti neefektyvios *„socialistinės gerovės valstybės"* našta — lengvai gaunamos invalidumo pensijos, ilgos motinystės atostogos, santykinai ilgos eilinės atostogos, dosniai subsidijuojamos sanatorijos, pigūs poilsio patogumai didelių valstybinių įmonių darbuotojams ir t.t.

Antras tipiškas jos bruožas buvo priverstinės industrializacijos per daugelį metų suformuota ekonominė struktūra su savo hipertrofuota pramone ir neišvystytu paslaugų sektoriumi. Šalis labai priklausė nuo eksporto į sovietų rinką, ypač tokios sritys kaip mašinų gamyba, tekstilė, elektronika ir vaistų pramonė, ir nuo sovietų naftos bei dujų importo žemesnėmis nei pasaulinės kainomis. Paskutiniaisiais metais iki reformos (1989) 45% Lenkijos eksporto teko ESPT šalims (palyginti su Vengrijos 45%, Čekoslovakijos 51%, Bulgarijos 63% ir Rumunijos 25%). Neefektyvi ekonominė sistema bei socialistinės pramonės sistema paliko rimtą ekologinio užterštumo problemą, ypač regionuose su didele kalnakasybos bei sunkiosios pramonės koncentracija.

Kaip ir kitoms buvusioms socialistinėms šalims, Lenkijai labai trūko marketingo, finansų, šiuolaikinės buhalterinės apskaitos specialistų bei viešųjų tarnybų profesionalų, t.y. būtent tų žmonių, be kurių negali deramai funkcionuoti rinkos ekonomika. Tiesa, vienas iš pozityvių socializmo paveldo elementų buvo gana aukštas *bendrojo išsilavinimo* lygis, ir jis leido palyginti sparčiai įsigyti specialių įgūdžių.

Dabar panagrinėkime tuos Lenkijos pradinių sąlygų aspektus, kuriais ji aiškiai skyrėsi nuo kitų socialistinės ekonomikos šalių. Svarbiausias toks bruožas buvo *dramatiška makroekonominė padėtis*. Lentelė 10.1 rodo, jog makroekonominis disbalansas per du paskutiniuosius ikireformonius metus buvo akivaizdesnis negu Bulgarijoje ir Rumunijoje, jau nekalbant apie Vengriją ir Čekoslovakiją. Len-

Lentelė 10.1 *Pradinė Lenkijos makroekonominė padėtis palyginamuoju požiūriu**

	Lenkija	Čekoslovakija	Vengrija	Bulgarija	Rumunija
(1) Pinigų (plačia prasme) kiekis (% metų gale)					
1988	63,0	—	—	—	—
1989	526,50	3,5	13,8	10,6	5,3
1990	—	0,5	29,2	16,6	22,0
(2) VKI** infliacija (% metų gale)					
1988	73,9	—	—	—	—
1989	640,0	1,5	18,9	10,0	0,6
1990	—	18,4	33,4	72,5	37,7
(3) Biudžeto balansas (BNP %) paskutiniaisiais metais iki reformos	– 7,4	0,1	0,5	– 12,7	1,2
(4) Užslėptas atlyginimų kilimas nuo 1987 iki reformos (%): (defliuotų) atlyginimų pokytis minusuojant (defliuotą) BNP pokytį	20,4	– 9,1	0,6	20,3	21,6

Šaltinis: (1), (2), (3): *Transition Report* (1994), EBRD; (4): Bruno (1993), World Bank, *Planecom* bei nacionaliniai šaltiniai.
* Paskutinieji ikireforminiai metai Lenkijai yra 1989, kitoms šalims — 1990.
** VKI — vartojimo prekių kainų indeksas (*vertėjo pastaba*).

kija buvo vienintelė postsocialistinė šalis (išskyrus Jugoslaviją), kuri savo ekonominę reformą pradėjo beveik hiperinfliacijos bei masinio deficito sąlygomis. Šį deficitą rodo defliuotas atlyginimų dydžio pokytis tarp 1987 m. ir reformos pradžios ir to paties periodo defliuoto BNP pokytis. Pagal šį rodiklį užslėptoji infliacija Lenkijoje buvo nepalyginamai didesnė negu Vengrijoje arba Čekoslovakijoje ir prilygo infliacijai Bulgarijoje ir Rumunijoje.

Kitas netipiškas Lenkijos pradinių sąlygų bruožas buvo *didelis įsiskolinimas užsieniui*, atsiradęs daugiausia aštuntuoju dešimtmečiu. Grynoji užsienio skola paskutiniaisiais metais iki reformos sudarė 44% BNP, palyginti su 16% Čekoslovakijoje, 61% Vengrijoje, 63% Bulgarijoje ir 2% Rumunijoje.

Nors Lenkijos ekonominė sistema turėjo mažiau komandavimo bei racionavimo mechanizmų negu dauguma kitų socialistinių šalių, reformų požiūriu ji buvo labiau atsilikusi nei Vengrijos ekonomika. Tačiau prieš pat Solidarumui ateinant į valdžią vyriausybė pašalino apribojimus privačių įmonių veiklai ir gerokai liberalizavo užsienio prekybą.

Galiausiai reikia atkreipti dėmesį į du *tik Lenkijai būdingus bruožus*. Pirmiausia — tai *ypač tvirta darbininkų klasės padėtis* tiek bendroje sociopolitinėje sistemoje, tiek atskirose valstybinėse įmonėse. Ši padėtis susiklostė dėl Lenkijos opozicijos ypatumo, kurį lėmė tai, kad 1980 m. ji iškilo kaip „Solidarumo" profesinė sąjunga. Po „apvalaus stalo" derybų 1989 m. pavasarį „Solidarumas" buvo legalizuotas, ir jis turėjo svarų balsą parlamente. „Apvalaus stalo" susitarimu įtakingiausioms darbininkų grupėms (pavyzdžiui, šachtininkams bei geležinkelininkams) buvo padarytos didžiulės nuolaidos, įskaitant nepaprastai dosnų atlyginimų indeksavimą. Po kelių mėnesių visa tai turėjo būti atšaukta. Tačiau ši tvirta darbininkų klasės padėtis vėliau neišvengiamai pradėjo reikštis — neatremiamais didesnių atlyginimų reikalavimais bei sumažėjusia centralizuoto valdymo galia kontroliuojant tokius svarbius kaitos procesus kaip privatizavimas.

Kitą specifinį Lenkijos bruožą lėmė tai, kad 78% dirbamos žemės nominaliai priklausė *privatiems savininkams*. Tačiau 2,7 milijono ūkių vidutinis dydis tesiekė 7,2 hektarus, o 30% visų ūkių turėjo mažiau nei 2 hektarus žemės (ir jų savininkai buvo tų ūkių darbininkai). Daugelį metų ūkininkai funkcionavo ne rinkos aplinkos sąlygomis: vyravo diskriminacijos bei valstybinės protekcijos santykiai. 1989 m. ūkininkai gavo išties *nepelnytų pajamų*, mat paskutinė komunistinė vyriausybė labai padidino žemės ūkio produkcijos supirkimo kainas. Be to, 1989 metų hiperinfliacija praktiškai eliminavo ūkininkų mokesčių naštą, kuri ir šiaip jau buvo labai lengva.

Tad jeigu kalbame apie Lenkijos reformų pradines sąlygas, tai nominaliai privataus žemės ūkio egzistavimą reikėtų laikyti pozityviu faktoriumi. Tačiau jeigu atsižvelgsime į dirbtinį žemės ūkio susmulkinimą, į nepateisinamai privilegijuotą jo padėtį (kuri anksčiau ar vėliau turėjo būti panaikinta), taip pat į faktą, jog privatūs ūkininkai galėjo būti nesunkiai mobilizuojami į konservatyvių interesų

grupes naujai atsirandančioje demokratinėje sistemoje, tada šis pozityvus faktorius jau neatrodys toks pozityvus. Lygiai taip pat galima būtų komentuoti tuometinę decentralizuotą Lenkijos ekonomikos padėtį. Visi netipiniai Lenkijos pradinės padėties bruožai — makroekonominis kolapsas, nepajudinama darbininkų klasės padėtis, didžiulė užsienio skola — laikytini jos negatyviu palikimu. Taigi, galima sakyti, jog reformos pradinės sąlygos Lenkijoje buvo daug nepalankesnės nei Čekoslovakijoje (jau nekalbant apie Čekiją), kuri turėjo pranašumą visais šiais trimis požiūriais. Jos buvo blogesnės ir už Vengrijos pradines sąlygas, nors Vengrija, kaip ir Lenkija, paveldėjo didžiulę užsienio skolų naštą. Tačiau Vengrija paveldėjo daug geresnę makroekonominę padėtį, taip pat mažiau karingą darbininkų klasę. Lenkijos pradinės ekonominės sąlygos daugmaž prilygo Rumunijos sąlygoms. Tiesa, Rumunija turėjo labiau suvaržytą ekonominę sistemą, bet užtat ne tokią dramatišką (nors irgi rimtą) makroekonominio disbalanso padėtį; be to, ji buvo mažiau priklausoma nuo eksporto į Sovietų Sąjungą. Turbūt tik Bulgarija su savo sunkia padėtimi — makroekonominis nestabilumas, įsiskolinimas užsieniui, nelanksti ekonominė sistema ir priklausomybė nuo sovietų eksporto rinkos — prilygo pradinei Lenkijos padėčiai.

Ekonominė strategija ir jos įgyvendinimo sąlygos

Lenkijos ekonominė strategija — pagal mūsų sumanymą — turėjo būti vykdoma: (1) identifikuojant svarbiausias pradinės situacijos problemas; (2) nustatant ekonomikos tipą, kuris turi būti sukurtas transformacijos proceso pabaigoje; (3) pasirenkant ekonominės politikos priemones, jų įgyvendinimo laiką bei tempą.

Lenkiją kamavo dvejopa „netvarka": didžiulis makroekonominis disbalansas ir ydinga ekonominė sistema, kuri lėmė žemą ir vis labiau smunkantį bendrą ekonomikos efektyvumą. Taip pat buvo dvi papildomos problemos: deformuota ekonomikos struktūra ir didžiulė skola užsieniui. Tačiau šios problemos buvo laikomos antrinėmis pirmųjų dviejų problemų — makroekonominio ir sisteminio „negalavimo" — atžvilgiu: negalima buvo išspręsti struktūrinių arba užsienio skolų problemų nepašalinant šių negalavimų.

Siekiamos tvarkos vizija atliko svarbų vaidmenį pasirenkant ekonominės politikos priemones. Buvo vadovaujamasi pamatine prielaida, jog Lenkija turi pasirinkimo laisvę — laisvę pasirinkti tokią ekonominę tvarką, kuri teiktų daugiausia galimybių sparčiam ir ilgalaikiam šalies ekonominiam augimui. Pagal šį kriterijų buvo ne-

sunku apibrėžti pagrindinius siekiamos ekonominės tvarkos bruožus: tai turėjo būti makroekonomiškai stabili, konkurencinė, kapitalistinė, atvira ekonomika, turinti lanksčią darbo rinką ir pan.

Trečias žingsnis privalėjo susieti paveldėtas problemas su numatomais sprendimais. Makroekonominis disbalansas reikalavo makroekonominio stabilizavimo (*S* politikos), t.y. biudžeto deficito pašalinimo bei pinigų pasiūlos kontrolės, kuri leistų susiklostyti pozityviai realiai palūkanų normai. Be to, mano įsitikinimu, institucinis disbalansas, atsiradęs dėl valstybinio sektoriaus dominavimo, reikalavo atlyginimų kontrolės. Tokios kontrolės būtinumą lėmė paveldėtoji atlyginimų-kainų spiralė, susikūrusi 1988—1989 m. Atlyginimų kontrolė buvo įvesta kartu su visomis kitomis priemonėmis 1990 m. sausio 1 d.

Fiksuotas pinigų keitimo kursas buvo taip pat „nominalus" inkaras. Kurso lygio nustatymas — vienas sudėtingiausių sprendimų, kurį priimant teko rinktis iš labai skirtingų siūlymų.[1]

Makroekonominis disbalansas Lenkijoje reiškėsi ne tik didžiulės infliacijos, bet ir *masinio deficito* pavidalu (užslėptoji infliacija). Tą deficitą sąlygojo ekspansyvi makroekonominė politika, makroekonominės deformacijos ir kainų bei pasiūlos nelankstumas. Šiuo požiūriu jos padėtis skyrėsi nuo Čekoslovakijos, kur buvo vykdoma konservatyvi makroekonominė politika, o deficitą lėmė daugiausia mikroekonominiai faktoriai. Lenkijos atveju *S* politika turėjo dorotis su atvira infliacija bei su makroekonominiais užslėptos infliacijos padariniais. Buvo būtina liberalizuoti likusias makroekonomines deficito determinantes, vykdyti *L* politiką, t.y. plėsti ekonominę laisvę šalinant masinį smulkmenišką valstybinį intervencionizmą ir tuo būdu didinant kainų bei pasiūlos lankstumą.

Antroji pagrindinė problema — *ekonominės sistemos ydingumas* — reikalavo *fundamentalios institucinės pertvarkos*. Šį ekonominės politikos komponentą savo ruožtu galima suskaidyti į: (1) minėtąjį mikroekonominį liberalizavimą ir (2) institucinį restruktūrizavimą (*I* politika), pertvarkant daugumą organizacijų bei ištisas institucines sistemas.

Taigi *L* politika turėjo vienu metu išspręsti ir makroekonomines, ir sistemines problemas. Lenkijos *L* politikos programa buvo labai plati. Ji pašalino dar išliekančius privataus verslo apribojimus, likvidavo centralizuoto išteklių skirstymo sistemos likučius, liberali-

[1] Tas pat buvo Čekoslovakijoje, kur prieš nustatant kronos kursą — 28 kronos už vieną JAV dolerį — siūlymų amplitudė svyravo nuo 16 iki 35—40 kronų už JAV dolerį (žr. Klacek & Hrncir, 1994).

zavo kainas, panaikino beveik visus kiekybinius eksporto bei importo apribojimus, unifikavo šalies piniginio vieneto kursą ir Lenkijos zlotą padarė konvertuojamą einamųjų mokėjimų operacijoms.

Turint „sunaikinto kapitalizmo" paveldą *radikalaus institucinio restruktūrizavimo* programa taip pat turėjo būti labai plati. Svarbiausieji žingsniai buvo didžiosios valstybinio sektoriaus dalies privatizavimas, vietos monopolių suskaidymas bei griežtų antimonopolinių įstatymų priėmimas, centrinio banko institucinės nepriklausomybės įtvirtinimas, finansinio sektoriaus reforma, draudimo reforma, mokesčių sistemos reforma, savivaldos pertvarka bei socialinės saugos tinklo sukūrimas.

S, *L* ir *I* politinės priemonės buvo laikomos dviejų papildomų paveldėtų problemų — deformuotos ekonominės struktūros bei didžiulės užsienio skolos — sprendimo pagrindu. Ekonominė struktūra — tai praeityje padarytų investicinių bei gamybinių sprendimų rezultatas, o tiems sprendimams lemiamą įtaką daro sisteminė bei makroekonominė aplinka. Štai kodėl pokyčiai šiose srityse turi lemiamą reikšmę. Tačiau kai kurių ekonominės struktūros komponentų atveju — kur skubaus decentralizavimo poreikis buvo ypač didelis, o informaciniai sprendimų priėmimo reikalavimai santykinai nedideli — buvo galima vykdyti *atrankinę restruktūrizavimo politiką*. Šios politinės priemonės, apsiribojančios daugiausia kalnakasybos, energetikos bei metalurgijos sritimi, buvo įtrauktos į bendrąją ekonominę programą. Tačiau jos neturėjo nieko bendra su įprastąja „pramonės politika" — kai įmonėms teikiamos privilegijos arba jos gelbėjamos nuo bankroto.

Paveldėtos užsienio skolos našta bei šalies pajėgumas ją grąžinti priklausė nuo Lenkijos ekonominės raidos perspektyvų, kurias savo ruožtu smarkiai veikė sisteminio transformavimo bei makroekonominio stabilizavimo politika.Tačiau turint omeny didžiulį skolos dydį ir apgailėtiną Lenkijos ekonomikos padėtį ekonominis šalies vystymasis būtų buvęs neįmanomas be radikalaus *skolos sumažinimo bei jos restruktūrizavimo*. Tikėtis, jog Vakarų kreditoriai ir ypač Vakarų vyriausybės, kurioms priklausė du trečdaliai Lenkijos įsiskolinimo, tą skolą sumažins, buvo galima tik tuo atveju, jeigu šalis priimtų plačią ir radikalią ekonominę programą, kurios ir šiaip jau reikalavo šalies vidaus padėtis.

Ekonominė strategija numatė ne tik vykdytinų priemonių tipą, bet ir jų įgyvendinimo seką bei tempą. Seka apibrėžia tai, kaip įvairios priemonės derinamos tarpusavyje laiko atžvilgiu. Pavyzdžiui, galima būtų atidėti stabilizavimą bei kainų liberalizavimą iki tol, kol įmonės bus privatizuotos. Tokią alternatyvą iš esmės kėlė „500 dienų"

planas, siūlytas, bet neįgyvendintas Rusijoje 1990 m. (Fisher 1994). Lenkijos ekonomistų komanda šios alternatyvos rimtai net nesvarstė, nes, be kitko, tai būtų reiškę susitaikymą su toliau vykdoma infliacija, o tai savo ruožtu būtų labai padidinę eventualaus jos pašalinimo kaštus. Tad buvo pasirinkta alternatyvi strategija — *S*, *L* ir *I* priemonės buvo pradėtos įgyvendinti vienu metu.

Kiekviena ekonominės politikos priemonė turi savo specifinį įgyvendinimo tempą; *S* ir *L* politikos atveju tas tempas yra daug didesnis nei daugelio *I* politikos priemonių atveju. „Radikaliomis" galima vadinti tas ekonominės politikos alternatyvas, kurios įgyvendinamos beveik maksmaliai įmanomu tempu. „Laipsniškos" alternatyvos, pagal apibrėžimą, neprilygsta šiems tempams. Lenkija pasirinko radikalaus stabilizavimo strategiją. Laipsniško infliacijos mažinimo kelias buvo atmestas kaip beviltiškas. Mes taip pat nusprendėme susieti *L* ir *I* politiką ir ją vykdyti vienu metu su *S* politika. Tokios strategijos pasirinkimą lėmė akivaizdi anksčiau vykdytų laipsniškų reformų nesėkmė bei sinergetinių priklausomybių tarp atskirų ekonominės politikos priemonių pagava. Pavyzdžiui, radikalus kainų liberalizavimas buvo reikalingas tam, kad pradėtų geriau funkcionuoti santykinių kainų sistema, nes priešingu atveju autonominių įmonių veikla galėjo turėti nepageidaujamų socialinių padarinių, o veikiantys bankroto mechanizmai būtų sunaikinę kai kurias efektyviai dirbančias įmones. Radikaliai liberalizuoti kainas reikėjo dar ir tam, kad būtų sparčiai panaikintas deficitas, tuo būdu patarnaujant ir vartotojų gerovei, ir suteikiant įmonėms efektyvesnio funkcionavimo galimybę. Tačiau tokį liberalizavimą turėjo lydėti greitas kiekybinių bei kitokių užsienio prekybos apribojimų pašalinimas — kad atsirastų konkurencinis spaudimas šalies įmonėms, išlaisvintoms iš komandinio mechanizmo gniaužtų; kad padidėtų pasiūlos lankstumas, kuris kartu su kainų liberalizavimu yra deficito pašalinimo sąlyga; kad kainos šalyje susilygintų su pasaulinėmis rinkos kainomis. Visos šios priklausomybės liudija *liberalizavimo nedalomumą*. Radikalus kainų liberalizavimas ir komandinio mechanizmo (tradicinis centrinis planavimas arba „valstybinių užsakymų" priedanga) išardymas buvo būtinas siekiant išvengti situacijos, kai kontroliuojamos įmonės gali lengvai išsikovoti atviras arba užslėptas subsidijas, paversdamos niekais radikalaus liberalizavimo programą. Tačiau kainų liberalizavimą turėjo lydėti griežta *S* politika — kad būtų išvengta infliacinio kainų šuolio spaudimo. Galiausiai buvo laikomasi prielaidos, jog privatizavimas bei kitos institucinės reformos gali būti efektyvios tik makroekonominio stabilumo sąlygomis, nors kai kurių iš šių institucinių reformų (pavyzdžiui, mokes-

čių sistemos) reikėjo makroekonominei padėčiai pagerinti. Kitaip sakant, *L* ir *I* sieja abipusės priklausomybės ryšiai.[2]

Šių ekonominių argumentų pakako tam, kad būtų pasirinkta plati ir radikali *S*, *L* ir *I* programa. Be to, buvo vadovautasi ir kai kuriais svarbiais politiniais sumetimais, kurie sustiprino tokios programos pasirinkimo argumentus ir skatino pradėti ją įgyvendinti iškart po didžiojo politinio lūžio 1989 m. viduryje. Laipsniška arba vėluojanti reforma būtų reiškusi politinio kapitalo švaistymą — nepasinaudojant visuomenės pasiryžimu pakelti sunkią radikalių ekonominių permainų naštą. Šio pobūdžio politinis kapitalas yra tipiškas didžiųjų politinių lūžių darinys, tačiau jis greit prarandamas politikai grįžtant į „normalias" politinių partijų bei grupinių interesų žaidimo vėžes. Pagaliau ir socialinė psichologija mums sako, jog žmonės lengviau keičia savo nuostatas tada, kai jų veiklos aplinka keičiasi radikaliai, o ne palaipsniui.

Šios strategijos pagrindu 1989 m. buvo sudaryta detali programa, talkinant TVF komandai ir grupei Lenkijos bei užsienio patarėjų. Radikalios ekonominės programos įgyvendinimas buvo pradėtas 1990 m. sausio pradžioje. Jos dėmesio centre buvo stabilizavimas, liberalizavimas, mokesčių sistemos bei socialinės saugos tinklo revizija. Visuotinio privatizavimo įstatymas vyriausybės buvo parengtas vasario mėnesį ir patvirtintas parlamento liepos mėnesį. 1990 m. pirmoje pusėje taip pat buvo priimti įstatymai, kurie sustiprino centrinio banko vaidmenį ir atvėrė platesnį kelią institucinei pertvarkai — draudimo įstatymas, antimonopolinis įstatymas bei įstatymas, panaikinąs privalomą kooperatyvų vienijimąsi.

Vykstant 1990 metų institucinėms reformoms buvo priimtas naujas vertybinių popierių įstatymas, įsteigta akcijų birža, priimtas naujas liberalus užsienio investicijų įstatymas, bendras pajamų mokesčių įstatymas bei naujas biudžeto įstatymas. Privatus sektorius augo bei valstybinių įmonių aktyvų privatizavimas vyko labai sparčiai, nors didesnių valstybinių įmonių privatizavimas pradėjo klimpti, daugiausia dėl politinių komplikacijų. Makroekonominėje srityje zlotas buvo devalvuotas 1991 m. gegužę ir susietas su valiutų „krepšeliu" — vietoje ankstesnio susiejimo su JAV doleriu. Spalio mėnesį įvestas paslankus susiejimo režimas. Buvo taip pat įvesta atlyginimų kontrolės pokyčių, kuriuos pavyko išlaikyti nepaisant profsąjungų priešinimosi.

---

[2] Čia dėstomos kai kurios iš tų išvadų, kurias padariau devintajame dešimtmetyje vykdydamas lyginamuosius ekonominių sistemų tyrimus, nagrinėdamas socialistinės ekonomikos neefektyvumo priežastis bei jos transformavimo galimybes (Balcerowicz 1989a ir b).

1991 ir 1992 metų sandūroje įvyko ryškus politinis pasikeitimas. Po dviejų reformistinių Tadeuszo Mazowieckio ir Jano Krzysztofo Bieleckio vyriausybių, įvykus parlamento rinkimams 1991 m. spalį, buvo suformuota koalicinė Jano Olszewskio vyriausybė, kuri pasiskelbė nutraukianti ryšius su praeitimi. (Šios knygos autorius baigė savo viešąją tarnybą 1991 m. gruodžio mėn.) Tačiau naujoji vyriausybė galiausiai išsižadėjo savo revizionistinių deklaracijų ir iš esmės tęsė griežtą fiskalinę politiką, vykdomą daugmaž nepriklausomo centrinio banko. Tačiau didesnių valstybinių įmonių privatizavimas buvo praktiškai sustabdytas. Olszewskio vyriausybė žlugo 1992 m. birželį ir ją pakeitė koalicinė vyriausybė, kuriai vadovavo Hanna Suchocka. Iš principo ji tęsė nuo 1990 m. vykdomą ekonominę programą, nors ir teko padaryti nuolaidų įvairioms interesų grupėms, ypač žemdirbiams. Šiai vyriausybei buvo pareikštas parlamento nepasitikėjimas, tačiau pats tas parlamentas prezidento vėliau buvo paleistas; 1993 m. rugsėjo mėn. rinkimai į valdžią atvedė koalicinę dviejų postkomunistinių partijų vyriausybę. Ji sulėtino kai kurias institucines reformas, ypač tuo, kad išplėtė savivaldybių kompetencijos ribas ir sustabdė bankų privatizavimo procesą. Tačiau bent jau iki 1994 m. vykdė griežtą fiskalinę politiką.

Taigi, kaip matome, Lenkijos ekonominė programa buvo įgyvendinama sudėtingomis politinėmis sąlygomis, ypač 1990 m. pabaigoje ir dar labiau 1991 m. antroje pusėje.[3] Dažnos rinkiminės kampanijos teikė palankias sąlygas reikštis populizmui, o tai neišvengiamai darė poveikį ekonomikos subjektų lūkesčiams bei elgsenai; kilo nauja didesnių atlyginimų reikalavimų banga, o valstybinėms įmonėms buvo suteikta galimybė atidėti ateičiai sudėtingas restruktūrizavimo problemas. Veikiant stiprioms ir gana agresyvioms profesinėms sąjungoms, vykstant dažniems rinkimams ir esant fragmentiškai politinių partijų sistemai, Lenkija susidūrė su daug sudėtingesne politine aplinka nei Vengrija arba Čekijos respublika.

Kitokio pobūdžio sąlygos, kurios galėjo turėti įtakos ekonominei transformacijai, buvo išorinė ekonominė raida. Šiuo požiūriu Lenkija susidūrė su dideliais sunkumais, nes žlugo buvęs eksportas į Sovietų Sąjungą ir labai pablogėjo šalių tarpusavio prekybos sąlygos. Kai kuriais skaičiavimais ESPT žlugimas Lenkijai kainavo nuo 3,5% iki 5% jos BNP 1991 metais. Šis smūgis buvo dar didesnis ma-

[3] Būtų neteisinga šias komplikacijas aiškinti kaip ekonominės programos radikalumo padarinį (Balcerowicz 1993b). Lenkijos politinę raidą galima laikyti objektyvia sąlyga, kuri nepriklausė nuo šios programos, tačiau darė poveikį jos rezultatams.

žesnėms Vidurio Europos šalims — Vengrija patyrė 8—10% BNP nuostolių, Čekoslovakija — 6—9% nuostolį, Rumunija — 10% nuostolį ir Bulgarija — 16—21% procentų nuostolį (Bruno 1993; Rodrik 1993; Rossati 1993).

Ekonominiai rezultatai

Prieš aptariant ekonominius rezultatus reikėtų pabrėžti, jog standartiniai statistiniai duomenys neišvengiamai tendencingi: viena vertus, jie negali deramai parodyti pozityvių pokyčių (privataus sektoriaus spartaus augimo arba deficito pašalinimo); kita vertus, jie pateikia kaip naujus socialinius kaštus tam tikrus socialinius reiškinius, kurie anksčiau nebuvo rodomi, nes egzistavo užslėptu pavidalu (pavyzdžiui, užslėptoji infliacija arba užslėptas nedarbas). Šio tendencingumo mastas ypač ryškus radikalių ekonominių programų atveju, nes tokios reformos ypač sparčiai sužadina pozityvius procesus (tokius kaip privataus sektoriaus augimas), kurių statistika reikiamai neatspindi, bet taip pat sparčiai iškelia į viešumą bei aiškiai nušviečia užslėptus kaštus.

Be to, Lenkijos atveju ikireforminės hiperinfliacijos sumaištyje statistikos tarnyba padarė rimtų klaidų; beveik visos jos aptemdė statistinį po to įvykusios transformacijos vaizdą.[4] Beje, kai kurių stebėtojų operavimo standartiniais duomenimis būdas neturi ekonominės prasmės, nes iškreipia palyginamąją įvairių postsocialistinių šalių ekonomikos padėtį.[5]

---

[4] Pavyzdžiui, 1990 m. buvo labai smarkiai pervertinta akcijų vertė, o tai *ceteris paribus* reiškė tokį pat vartojimo smukimo pervertinimą. Plačiau apie šią ir kitas klaidas žr. Bratkowskį (1993), Rajewskį (1993), Bergą (1993b).

[5] Viena iš dažnai daromų klaidų — tai naudojimasis 1989 metais kaip atskaitos tašku vertinant vėliau įvykusį „realių" atlyginimų smukimą (darant prielaidą, jog šie pokyčiai atspindi gyvenimo lygio pokyčius). Tačiau tokiu atveju neatsižvelgiama į faktą, jog kai kuriose šalyse (Lenkijoje 1988—1989, Rusijoje 1990—1991) nominalūs atlyginimai didėjo daug sparčiau nei kainos ikireforminiais metais; „realūs" atlyginimai buvo išpūsti, o tai prisidėjo prie jų staigaus smukimo reformos metu. Nesunku suprasti, jog spartus „realių" atlyginimų didėjimas daugiausia didino tik deficitą (žr. lentelę 10.2). Tokio atlyginimų didėjimo nebuvo Čekoslovakijoje ar Vengrijoje. Tad 1989 metus laikant atskaitos tašku sukuriamas klaidingas gyvenimo lygio smukimo vaizdas. Šia klaida remiasi tezė, kad 1990 m. „realūs" atlyginimai Lenkijoje smuko 25%, palyginti su 4% Vengrijoje 1991 m. Atskaitos tašku teisingiau būtų pasirinkti kuriuos nors ikiinfliacinius metus, pavyzdžiui, 1987. Tada pasirodo, jog defliuoti atlyginimai Lenkijoje nusmuko 9,4%, o Vengrijoje — 10%.

Ekonominius rezultatus galima apibrėžti kaip pozityvius pokyčius sprendžiant keturias paveldėtas problemas — makroekonominio nestabilumo, ydingos ekonominės sistemos, deformuotos „realios ekonominės" struktūros bei didžiulės užsienio skolos problemas.

MAKROEKONOMINIAI REZULTATAI[6]

Pagrindinis makroekonominis rezultatas — tai atviros ir užslėptos infliacijos dydžio sumažinimas. Vartojimo prekių kainų indeksas (VKI) per paskutinius 1989 m. mėnesius buvo maždaug 3000% (Herer and Sadowski, 1994). VKI infliacija (metų pabaigoje) buvo 249% 1990 m., 60,4% 1991 m., 44,3% 1992 m. ir 37,6% 1993 m. Nors infliacijos lygis tebėra aiškiai per didelis, reikėtų palyginti Lenkijos *defliaciją*, pavyzdžiui, su Lotynų Amerikos šalimis. Čilei ir Meksikai prireikė maždaug septynerių metų triskaitmenei infliacijai sumažinti iki 15—20% (Solimano, 1993). Pabrėžtina, kad Lenkijos defliacija vyko radikalios santykinių kainų kaitos sąlygomis ir kad kai kurios kainos, pirmiausia energijos, labai smarkiai išaugo.

Buvo greit pašalintas deficitas ir eilės. Kartu padidėjo prekių asortimentas bei pagerėjo jų kokybė. Iš pradžių šį pagerėjimą daugiausia lėmė importas, tačiau laikui bėgant jį vis labiau pradėjo lemti didėjanti vietos produkcijos kokybė.

Sparti defliacija bei deficito pašalinimas buvo bendras *S* ir *L* politikos rezultatas. Radikalus stabilizavimas leido susidoroti su atvira ir užslėpta infliacija, kylančia iš paklausos pusės. Pinigų kiekio augimo tempai sumažėjo nuo 515% 1989 m. iki 166% 1990 m. ir 58% 1992 m. Fiksuotas keitimo kursas iki 1991 m. gegužės bei atlyginimų kontrolė 1990—1993 m. padėjo įveikti infliacinę inerciją bei atšaldyti infliacinius lūkesčius.[7] *S* politikos priemonės buvo būtinos ir pakankamos hiperinfliacijai nutraukti. Tačiau deficitą sukelia kainų bei pasiūlos nelankstumas; jį dar labiau padidina ekspansinė monetarinė politika. Tad Lenkijoje deficitą sparčiai pašalino radikalus makroekonominis stabilizavimas kartu su mikroekonominiu liberalizavimu,

---

[6] Glaustumo dėlei šiame skirsnyje neliečiamos smulkesnės problemos, tokios kaip biudžeto deficito svyravimai, realusis valiutos kursas ar atlyginimų kontrolės griežtumas. Šiuos klausimus nagrinėja Bergas (1993a,b), Gomułka (1994); IMF (1994); Sachsas (1993); Welliszas ir kt. (1993).

[7] Pinto ir van Wijnbergenas (1994) parodė, jog atlyginimų kontrolė Lenkijoje atliko svarbų vaidmenį apribojant atlyginimų didėjimą.

Lentelė 10.2 *Palyginamoji Lenkijos makroekonominė raida, 1990—1993*

	Lenkija		Čekija		Slovakija		Vengrija		Bulgarija		Rumunija	
	Metų pr.	Vidut.	Metų pr.	Vidut.	Metų pr.	Vidut.	Metų pr.	Vidut.	Metų pr.	Vidut.	Metų pr.	Vidut.
(1) VKI infliacija (%)												
1989	640,0	251,0	1,5	2,3	1,5	2,3	18,9	17,0	10,0	6,4	0,6	1,1
1990	249,0	585,6	18,4	10,8	18,4	10,8	33,4	28,9	72,5	23,9	37,6	5,1
1991	60,4	70,3	52,0	56,7	58,3	61,2	32,2	35,0	339,0	334,0	222,8	174,5
1992	44,3	43,0	12,7	11,1	9,2	10,1	21,6	23,0	79,0	82,0	199,2	10,9
1993	37,6	35,3	18,2	20,8	24,8	23,0	21,1	22,5	64,0‡	73,0	295,5	256,1
Defliacija†	0,06	0,14	1,0	2,0	1,3	2,1	0,64	0,74	0,9	3,0	7,5	50,0
(2) BNP (%)												
1990	–11,6		–1,2		–2,5		–3,3		–9,1		–8,2	
1991	–7,6		–14,2		–14,5		–11,9		–11,7		–13,7	
1992	1,5		–7,1		–7,0		–5,0		–7,7		–15,4	
1993	4,0		–0,5		–4,7		–2,0		–6,0		1,0	
Kumuliacija†	–13,8		–21,6		–26,1		–20,7		–30,4		–32,3	
(3) Vartojimas* (%)												
1990	–11,7		2,4		–		–3,5		–0,6		9,0	
1991	3,3		–7,2		–		–5,3		–8,3		–11,6	
1992	5,0		–7,1§		–		–2,0		–7,7		–8,5	
1993	5,3‡		2,2		–		0–2		–		1,1	
Kumuliacija†	0,8		–8,8		–8,9		–8,7 iki –10,4		–		–10,8	
(4) Fiksuotas kapitalas (%)												
1990	–10,6		6,5		5,2		–7,1		–18,5		–35,6	
1991	–4,5		–26,8		–28,1		–11,6		–19,9		–26,0	
1992	–2,8		3,8		1,0		–6,4		–1,5		–2,1	
1993	–1,0		-10,5		–21,0		0–5		–8,0		–0,8	
Kumuliacija†	–11,4		–28,6		–39,7		–19,2 iki –23,0		–39,9		–53,2	

Šaltinis: VKI infliacija: *The Transition Report* 1994; EBRD (spaudoje); kiti duomenys: *Economic Survey of Europe in 1993—1994*.
Pastabos: * Matuojant pagal 1993 m. infliacijos lygio santykį su infliacijos lygiu paskutiniaisiais ikireforminiais metais (1989 Lenkijai ir 1990 kitoms šalims).
†Apskaičiuojama susiejant metinius BNP rodiklius (ankstesni metai = 100) nuo 1990 iki 1993 m. ‡ Ekspertinis vertinimas, *Transition Report*, EBRD. § Nėra oficialių 1992 m. duomenų; remiuosi prielaida, kad vartojimo lygio smukimas prilygo BNP lygio smukimui, t.y. 7,1%. Tai yra optimistinė prielaida, nes oficialiais duomenimis bendras fiksuotas investavimas išaugo 3,8%.

t.y. kainų kontrolės panaikinimu, privataus sektoriaus veiklos apribojimų nutraukimu ir užsienio prekybos liberalizavimu. Šios priemonės ženkliai padidino pasiūlos bei kainų lankstumą.

Lentelė 10.2 parodo, jog Lenkija pasiekė bene radikaliausių defliacijos rezultatų.[8] Kitame gale yra Rumunija, kur 1993 m. infliacijos lygis buvo 7,5 karto didesnis už jo lygį 1990 m. Vengrija pasiekė kuklių defliacijos rezultatų, Čekija ir po to Slovakija grįžo prie santykinai neaukšto ikireforminės infliacijos lygio. Radikaliausią defliaciją Lenkijoje lydėjo mažiausias kumuliatyvus BNP, vartojimo bei fiksuoto kapitalo formavimosi smukimas.[9] Šio smukimo dydžio skirtumus lėmė pradinių sąlygų nevienodumas, skirtingos išorinės sąlygos bei ekonominės politikos ypatumai. Norint įvertinti šių faktorių reikšmę reikėtų atlikti nuodugnią analizę. Tačiau BNP smukimo skirtumai negali būti aiškinami vien kaip atitinkamų šalių patirto šoko dėl ESPT žlugimo padariniai. Net atsižvelgiant į šio šoko padarinius išlieka žymūs kumuliatyvaus BNP smukimo skirtumai: Lenkijos BNP smukimą dėl nesusijusių su ESPT priežasčių galima įvertinti kaip 8,8—10,3%; Vengrijos — 10,7—12,7%, Čekijos — 12,6—15,6%,[10] Bulgarijos — 9,4—14,4%[11] ir Rumunijos — 22%. Nepamirškime ir to, kad Vengrija ir Čekija nepatyrė makroekonominio stabilizavimo sukelto šoko, kuris buvo neišvengiamas Lenkijoje dėl jos specifinių pradinių sąlygų. Kitos šalys taip pat patyrė šį stabilizavimo šoką, nors mažesniu mastu nei Lenkija. Tad išliekančius skirtumus reikia aiškinti kaip skirtingos ekonominės politikos padarinius. Mano požiūriu, vienas iš skiriamųjų Lenkijos ekonominės reformos bruožų buvo radikalus ir visuotinis liberalizavimas (iš dalies pradėtas jau 1989 m.) kartu su ryžtingai padidinta fiskaline bei monetarine disciplina. Šių priemonių derinys smarkiai sumažino infliaciją ir paskatino sparčią privataus sektoriaus plėtrą, kurią stūmė į priekį dar ir į sunkią finansinę padėtį patekusių valstybinių įmonių aktyvų pervedimas į privatų sektorių. Laikui bėgant didesnė autonomija,

---

[8] Tai pasakytina net ir tuo atveju, jeigu imtume 1992 metų Lenkijos duomenis atsižvelgdami į tai, jog ekonominė reforma Lenkijoje prasidėjo metais anksčiau nei kitur. Defliacijos indikatorius tada vis vien būtų 0,07 (metų pabaigos VKI).

[9] Ši išvada galioja ir tuo atveju, jeigu geresniam palyginimui imame Lenkijos 1990—1992 m. duomenis, o kitų šalių — 1991—1993 m. duomenis.

[10] Čekijos BNP smukimas, minusuojant ESPT šalių šoko sukeltą smukimą, yra net didesnis, nes šis 6—9% įvertinimas liečia buvusią Čekoslovakiją, o Čekijos respublika to šoko buvo paveikta mažiau negu Slovakija.

[11] Šiuos santykinai mažus skaičius iš dalies galbūt paaiškina tai, kad 1992 m. Bulgarija sumažino oficialų 1989—1991 m. pridėtosios vertės nuosmukį maždaug 12% (žr. Bartholdy, 1994).

konkurencija, griežtesnė biudžetinė disciplina bei privatizavimo perspektyva privertė pasitempti daugelį valstybinių įmonių (Pinto *et al.*, 1993).

Iš visų čia lyginamų šalių Rumunija iki pat 1993 m. pabaigos vykdė ekonominę politiką, kuri buvo diametraliai priešinga Lenkijos vykdomai politikai; tai buvo laipsniško liberalizavimo politika išlaikant „minkštą" biudžetinį režimą valstybinių įmonių atžvilgiu. Tad nenuostabu, jog, palyginti su Lenkija, Rumunija pasiekė blogiausių rezultatų tiek infliacijos sumažinimo, tiek BNP raidos požiūriu. Nepanašu, kad Rumunijos pradinės ekonominės sąlygos buvo sudėtingesnės už Lenkijos sąlygas. Tad Rumunijos pavyzdys rodo, kas būtų atsitikę su Lenkijos ekonomika 1990—1993 m., jeigu Lenkija būtų atmetusi radikalią ekonominę programą ir pasirinkusi daug „švelnesnę" alternatyvą.

Aukščiau pateiktos pastabos apie *santykinius* Lenkijos laimėjimus defliacijos bei BNP raidos požiūriu buvo grindžiamos oficialia statistika — ne tik dėl būtinybės, bet taip pat vadovaujantis prielaida, jog šios statistikos „negatyvistinis tendencingumas" Lenkijoje nėra *labiau išreikštas* negu kitose šalyse (žr. ankstesnį skirsnį). Tačiau ši prielaida nėra pateisinama, jeigu norime Lenkijos (arba kitų postsocialistinių šalių) ekonominius rezultatus palyginti su nepostsocialistinių šalių rezultatais; šiuo atveju minėtojo statistikos tendencingumo nėra. Norint atlikti tokį palyginimą Rytų Europos šalių ekonominius rodiklius reikėtų koreguoti atsižvelgiant į šią jų deformaciją. Tai ypač būtina kalbant apie BNP smukimą, kuris dažnai nepamatuotai laikomas „beprecedentiniu" ir palyginamu tik su tuo smukimu, kurį Vakarų šalys patyrė Didžiosios depresijos metu. Toks įsitikinimas neatlaiko kritikos, bent jau Lenkijos atveju. Tyrimas, kurį atliko Lenkijos Statistikos tarnybos Tyrimų centras („Rachunki narodowe...", 1993), parodė, jog sukoreguotas kumuliatyvus Lenkijos BNP smukimas siekė maždaug 14% 1990—1991 m., 12% — 1990—1992 m. ir 8% — 1990—1993 m. Šioje korekcijoje neatsispindi neregistruoto privataus sektoriaus augimo rezultatai. Kitas tyrimas, atsižvelgdamas į šį faktorių, tačiau neatsižveldamas į kitas statistines deformacijas, BNP smukimą Lenkijoje 1990—1991 m. įvertina 5—10% (Rajewski 1993). Šiuos rodiklius — šalies, kuri savo radikalią ekonominę transformaciją pradėjo hiperinfliacijos sąlygomis ir patyrė ne vieną stiprų išorinį smūgį — reikėtų palyginti su nuosmukiais, kuriuos patyrė kai kurios nepostsocialistinės šalys. Per Didžiąją depresiją JAV BNP smuko 30%, Vokietijos — 23,5% ir Prancūzijos — 16,7%. Didžiojoje Britanijoje, pereinant nuo karo prie taikos ekonomikos po 1945 m., bendras produktas smuko daugiau nei 10%,

palyginti su didžiausiu „karo ekonomikos" pakilimu. O „iš 129 šalių, apie kurias turime reikiamus 1960—1989/90 m. laikotarpio duomenis, daugiau nei pusė patyrė bent ... vieną 10% arba net didesnį kumuliatyvų nuosmukį". Tarp jų Čilė 18%, Argentina 12% bei Urugvajus 16% (Fozouni *et al.*, 1992).

SISTEMINIAI REZULTATAI

Sisteminiai rezultatai — tai santykinių kainų bei institucinės ekonomikos sąrangos pokyčiai. Šiame skirsnyje panagrinėsime svarbiausius iš jų.

Įvykdžius radikalų liberalizavimą 1990 m. pradžioje bei panaikinus anglies kainų kontrolę 1991 m., maždaug 90% visų transakcijų buvo atliekamos *laisvosiomis kainomis*. Kainų liberalizavimas bei radikalus kontroliuojamų energijos kainų padidinimas *smarkiai pagerino santykinių kainų struktūrą*. Bendras šio pagerėjimo rodiklis tas, kad oficialaus valiutos kurso ir perkamosios galios paritetinio kurso skirtumas sumažėjo nuo 5 1989 m. pabaigoje iki 1,9 1993 m. pabaigoje (palyginimui: Čekijoje jis sumažėjo nuo 3 iki 2,5; Vengrijoje — nuo 2,4 iki 1,7) (*Polish Economic Monitor*, 1994).

Ženkliai padidėjo pinigų kaip mainų priemonės vaidmuo, nes Lenkijos zlotas tapo laisvai konvertuojamas į prekes (pašalinus deficitą). Mainomojo kurso unifikavimas labai pagerino santykinių kainų struktūrą ir Lenkijos zlotą padarė konvertuojamą einamųjų mokėjimų operacijoms. Tad zlotas tapo konvertuojamas ne tik į prekes, bet ir į kitas valiutas. Infliacijos sumažėjimas ir realios palūkanų normos padidėjimas taip pat padidino zloto kaip taupymo priemonės vaidmenį.

Bendrojo nuosavybės teisių režimo liberalizavimas ir užsienio prekybos išlaisvinimas, įvykdytas 1988—1989 m., Lenkijos ekonomiką padarė *atvirą*. Dėl to 1990—1993 m. atsirado daugiau nei milijonas naujų privačių įmonių.

Lėčiau buvo įtvirtinami *bankroto mechanizmai*. Reformos pradžioje jie praktiškai neegzistavo, o jiems sukurti (pavyzdžiui, parengti bankininkus, bankroto procedūros juristus bei antstolius) reikia žymiai daugiau laiko negu, tarkime, verslo suvaržymams panaikinti. Be to, ekonominiu požiūriu pateisinami tik tokie bankroto mechanizmai, kurie veikia realių santykinių kainų aplinkoje, o tokioms kainoms susiklostyti taip pat reikia laiko. Ir vis dėlto šis procesas užtruko ilgiau, nei buvo planuota, nes paaiškėjo, kad valstybinės įmonės turi daugiau rezervų (žemomis kainomis pirktų žaliavų at-

sargų, užsienio valiutos išteklių, kapitalinių įrenginių, kuriuos galima parduoti arba išnuomoti, ir pan.), negu buvo manoma. Dėl to likvidavimo bei bankrotų procesų 1990—1991 m. buvo mažiau, nei tikėtasi, o daugelis stambių įmonių gerokai susmulkėjo parduodamos arba išnuomodamos aktyvus privačiam sektoriui ir tuo prisidėdamos prie to sektoriaus augimo. Tuo būdu įsivyravo *laipsniško* pasitraukimo iš rinkos forma. Procesą skatino aiškiai sugriežtėjęs įmonių biudžetinis režimas: kaip parodė reprezentatyvi 1989 m. didžiųjų pramonės įmonių analizė, įmonių pelno koreliacija iki ir po mokesčių bei subsidijų padidėjo nuo 0,38 iki 0,71 1991 m. (Berg 1993b).

Lenkijos ekonomika vis labiau darėsi privati. Privačiame sektoriuje dirbančių žmonių dalis, neskaitant žemės ūkio bei kooperatyvų, išaugo nuo 13,2% 1989 m. iki 34,4% 1992 m. O jeigu įskaitome žemės ūkį bei kooperatyvus, tai privatus sektorius 1992 m. pabaigoje apėmė 60% visų dirbančiųjų sukurdamas maždaug 50% BNP. Apdirbamojoje pramonėje privataus sektoriaus produkcijos dalis padidėjo nuo 7,4% 1989 m. iki 36,6% 1993 m., statyboje šie skaičiai atitinkamai buvo 33,4% ir 85%.

Spartų Lenkijos ekonomikos privatizavimą daugiausia lėmė privataus sektoriaus plėtra, kurią papildomai skatino, kaip jau sakyta, valstybinių įmonių aktyvų perkėlimas į privatų sektorių (Berg 1993b; Rostowski 1993; Gomułka & Jasiński 1994). Tačiau, palyginti su smulkiomis ir vidutinėmis valstybinėmis įmonėmis, stambiųjų įmonių privatizavimas vyko gana lėtai, pirmiausia dėl tokių politinių faktorių kaip dažna vyriausybių bei privatizavimo ministrų kaita. Spartesnio privatizavimo siūlymai tapo politinių kovų objektu antrojoje 1991 m. pusėje.

Spartus nedidelių privačių įmonių gausėjimas, spontaniškas stambesnių valstybinių įmonių smulkėjimas bei daugelio pramonės šakų (pavyzdžiui, mėsos bei cukraus pramonės, autobusų transporto) demonopolizavimas, vyriausybės įvykdytas 1990—1991 m., lėmė sparčią Lenkijos *ekonomikos dekoncentraciją*. Užimtumas pramonės įmonėse, turinčiose 51—100 dirbančiųjų, nuo 1989 iki 1991 m. padidėjo 202%, įmonėse, kur dirbo daugiau nei 5000 žmonių, jis sumažėjo 35,6% (Góra 1992). Užimtumas ypač padidėjo smulkiose (iki 50 darbuotųjų) įmonėse. Šio fakto, deja, neatspindi oficialioji Lenkijos statistika.

Organizacinė dekoncentracija kartu su užsienio prekybos liberalizavimu ir liberalaus nuosavybės teisių režimo sudarymu padidino pasiūlos lankstumą bei konkurencinį tiekėjų spaudimą.

1989 m. pirmojoje pusėje Lenkijos bankinis sektorius pradėjo atsiskirti nuo tipiškai *socialistinio bankinio sektoriaus*, nuo monobanki-

nės struktūros ir jos nekomercinių kreditų skirstymo kriterijų, kiekybinės kreditų apimties kontrolės, neaiškaus bankinės sistemos ir valstybinio biudžeto atribojimo, draudžiamo komercinio kreditavimo ir pan. (Balcerowicz 1993a). Nuo 1991 m. pradžios pokyčiai šioje srityje pradėjo spartėti, bankams įsigyjant vis daugiau patirties. Centrinis bankas buvo padarytas mažiau priklausomas nuo vyriausybės ir parlamento, o jo politika komercinių bankų atžvilgiu vis labiau tapo netiesioginė ir labiau suderinama su rinkos principais (Kostrzewa 1994).

Komercinių bankų skaičius išaugo nuo septynių iki daugiau nei aštuoniasdešimties (neskaičiuojant kooperatyvų), jie buvo techniškai modernizuoti ir didėjančios konkurencijos sąlygomis pamažu perėjo prie komercinio kreditavimo praktikos. Tačiau dėl patirties stokos ir sunkiai prognozuojamos ekonominės raidos transformacijos proceso sąlygomis bankai sukaupė gana daug blogų paskolų. Kai kuriais vertinimais 1992 m. blogos paskolos siekė 20—30% bendro bankų paskolų portfelio (*The Banking System in Poland 1993*), t.y. 5,2% Lenkijos BNP. 1993 m. metais buvo priimtas naujas bankų bei įmonių finansinio restruktūrizavimo įstatymas, kuris turėjo padėti susidoroti su šia problema.

1991 m. gegužės mėn. devyni dideli komerciniai bankai buvo paversti akcinėmis bendrovėmis su nepriklausomomis stebėtojų tarybomis siekiant apginti bankų vadovybę nuo politinio kišimosi. Iki 1994 m. kovo mėn. buvo privatizuoti dar trys bankai.

Kitas finansinio sektoriaus segmentas, *nebankinės finansinės institucijos* bei akcijų birža turėjo būti kuriamos nuo nulio. Šiuolaikinės technologijos pagrindu įrengta akcijų birža buvo atidaryta 1991 m. birželį. Yra nedidelis, bet didėjantis nebankinių finansinių institucijų, prekiaujančių akciniu kapitalu, skaičius. Ateityje jų vaidmuo turėtų tapti dar didesnis, nes joms lengviau nei bankams finansuoti rizikingesnius, su transformacijos procesu susijusius, projektus.

1990—1993 m. laikotarpiu Lenkija perėjo nuo painios ir nevienalytės, tipiškai socialistinės *mokesčių sistemos* prie šiuolaikinės vakarietiškos sistemos. Buvo panaikintos įvairiausios bendrovių pelno mokesčių lengvatos. 1992 m. pradžioje įvesta šiuolaikinė fizinių asmenų mokesčių bei (1993 m. liepą) pridėtosios vertės mokesčių sistema. Kompiuterizuotos mokesčių tarnybos bei įsteigta mokesčių policija. Tačiau nepaisant visų šių priemonių mokesčių vengimo mastai neabejotinai padidėjo. Tai buvo beveik neišvengiamas sėkmingo liberalizavimo padarinys, mat sparčiai gausėjant mažų privačių įmonių mokesčių administravimo stiprinimas pradėjo atsilikti nuo šios raidos (žr. taip pat 9 skyrių).

Kalbant apie fiskalinės sistemos išlaidų pusę, daugelis nebiudžetinių fondų 1990 m. buvo panaikinti ir tuo būdu Lenkijos viešųjų finansų sistema tapo daug labiau integruota ir skaidri. Biudžeto sudarymo procedūros padarytos aiškesnės ir paprastesnės priėmus naują biudžeto įstatymą 1991 m. Atsirado kai kurių pakeitimų sveikatos apsaugos finansavimo sistemoje. Vis dėlto čia esminė reforma tebėra diskusijų objektas.

Pradėjus vykdyti radikalią reformų programą 1990 m. pradžioje, pašalinus arba smarkiai sumažinus kainų subsidijas bei sumažinus valstybinių įmonių kaip socialinių paslaugų tiekėjų vaidmenį, buvo numatyta sukurti *nedarbo šalpos bei socialinės rūpybos sistemą*. Tiesa, čia yra dar daug taisytinų dalykų.

Lenkijos ekonominės transformacijos metu ypač problemiška tapo *pensijų bei invalidumo sistema*. Dėl demografinių tendencijų per daug dosnus pensijų indeksavimas, įvestas 1990 m., bei tvarka, leidžianti dirbančiam žmogui gauti pensiją, padidino biudžetinių išlaidų dalį socialinės rūpybos subsidijoms nuo 13% 1989 m. iki maždaug 28% 1993 m., o išlaidos pensijoms šoktelėjo nuo BNP 7% 1988 m. iki 15% 1993 m. („Emerytury i renty..." 1993). Pensininkų skaičius Lenkijoje padidėjo nuo 4,1% 1990 m. ir 11,8% 1991 m., palyginti su 1,1% ir 2,1% padidėjimu Čekoslovakijoje. Šis skirtumas didele dalimi paaiškina abiejų šalių fiskalinės raidos 1991—1992 m. skirtumus (Barbone & Marchetti 1993). Pensinės sistemos ateitis tapo politinių kovų objektu 1990 m., tad buvo įmanoma padaryti tik dalines esamos tvarkos pataisas, ir ši problema rimtai prisidėjo prie fiskalinės krizės.

Išvados: sisteminių rezultatų požiūriu Lenkija toli pažengė link konkurencinės privataus verslo rinkos ekonomikos. Labai pagerėjo santykinių kainų sistema: ji suteikė paskatų eksportui, racionaliam išteklių naudojimui bei kokybę keliančių naujovių diegimui. Nuosavybės struktūra taip pat sparčiai kito, daugiausia dėl radikalios *S-L* programos ir mažiau dėl valstybinių įmonių privatizavimo. Dėl neišvengiamai lėtesnių institucinės pertvarkos tempų produktų rinka vystėsi daug greičiau už darbo ir kapitalo rinkas. Pensinės sistemos raida buvo turbūt silpniausia Lenkijos ekonominių reformų grandis. Kita silpna grandis buvo lėtas valstybinių įmonių privatizavimas, kurį lėmė politinės komplikacijos. Tad iš neatliktų darbų dar lieka daugumos valstybinių įmonių bei bankų privatizavimas, finansinio sektoriaus tobulinimas, sveikatos apsaugos, švietimo bei socialinės rūpybos sistemų reformos. Šios reformos yra būtinos norint padidinti Lenkijos ekonomikos efektyvumą bei makroekonominį stabilumą ir tuo būdu padėti tvirtus pamatus sparčiai ekonominei raidai.

„REALIOS" EKONOMIKOS POKYČIAI

Makroekonominis stabilizavimas bei į rinką orientuota reforma lėmė daugelį svarbių pokyčių realioje ekonomikoje.

Gamybos produkto restruktūrizavimą agregatiniu lygiu liudija pramonės (įskaitant statybos pramonę) produkcijos santykinės dalies mažėjimas nuo 52,3% BNP 1989 m. iki 46,6% 1991 m. Paslaugų sektoriaus dalis, priešingai, išaugo nuo 34,8% iki 46% (*Rocznik Statystyczny* 1993).

Sparčiai vystėsi telekomunikacijos: 1985—1989 m. telefonų skaičius padidėjo 38 tūkst., o 1989—1993 m. laikotarpiu — 310 tūkst. (*Biuletyn Statystyczny* 1994). Sparčiausiai augo tie sektoriai, kurie buvo daugiausia apleisti socializmo laikais. Tačiau svarbiausi gamybos produkto sandaros pokyčiai pasireiškė tuo, kad beveik visos pramonės šakos pradėjo teikti naują arba geresnės kokybės produkciją. Tai lėmė daugiausia noras prilygti labiau pažengusių šalių produkcijai — gana racionali rinkos naujokų strategija.[12]

Gamybos restruktūrizavimas — tai platesnio *techninės kaitos bei didėjančio efektyvumo* proceso dalis. Dar nėra tyrimų, parodančių bendrą gamybos faktorių produktyvumo pokyčių mastą visos šalies ar didesnių ekonomikos sektorių atžvilgiu,[13] tačiau visa turima dalinė informacija liudija, jog sparčiai nyksta tipiniai socialistinio neefektyvumo požymiai:

- Transportuojamų prekių tonažas 1989—1992 m. laikotarpiu sumažėjo 43% (*Biuletyn Statystyczny* 1994), t.y. daug labiau, nei smuko BNP. Vadinasi, sumažėjo kalnakasybos bei sunkiosios pramonės santykinė reikšmė ir padidėjo tiekėjų—pirkėjų ryšių tinklo efektyvumas.
- Pridėtoji vertė privačiame žemės ūkyje padidėjo 4,8% 1990 m. ir net 24,7% 1991 m. pradėjus taupiau naudoti chemines trąšas bei pesticidus, smarkiai išaugus jų kainoms.

---

[12] 1993 m. Lenkijoje veikė 800 firmų, prekiaujančių kompiuteriais bei programine įranga; bendra jų apyvarta siekė 1 milijardą JAV dolerių. Varšuvos *Komputer Expo* mugės yra didžiausias prestižinis šios rūšies įvykis Vidurio ir Rytų Europoje (*Gazeta Bankowa*, Komputer Expo 1994). Kitas rodiklis — tai naujų tipų produktų eksporto į Vokietiją augimas: 3500 pavadinimų 1993 m., palyginti su 1500 pavadinimų 1992 m.; daugiausia tai aukštos kokybės produktai (Mylonas, 1994).

[13] Šie tyrimai turėtų operuoti tokiais agregatinio produkto rodikliais, kuriuose būtų atsižvelgiama į produktų kokybės bei asortimento gerėjimą, t.y. į dalykus, kurių neatspindi įprastoji statistika.

- Tradiciškai maža išlaidų dalis, tenkanti mašinoms bei įrenginiams įsigyti, pradėjo didėti; 1993 m. ji buvo didesnė nei 1989 m. Išlaidos statyboms, priešingai, pradėjo mažėti. Tai daugiausia lėmė didelių valstybės finansuojamų projektų santykinės dalies mažėjimas ir daugybės smulkių, paprastai privačiai finansuojamų projektų, telkiančių dėmesį renovacijai bei modernizacijai, santykinės dalies didėjimas.
- Sparčiai augo investavimas į mašinas bei įrenginius. Ypač išaugo jų importas iš EBVO šalių, 1990—1992 m. laikotarpiu padidėjęs 150% (Bratkowski 1993). Tai galima interpretuoti kaip mašinų bei įrenginių techninės kokybės augimo rodiklį.

Nuo 1990 m. *sparčiai mažėjo visų tipų taršos mastai.* Nutekamo į upes vandens kiekis 1992 m. buvo 40% mažesnis nei 1989 m.; išmetamų skystųjų teršalų kiekis sumažėjo 50%, lakiųjų — 40%. Šį aplinkos taršos sumažėjimą nulėmė minėtieji gamybos struktūros bei efektyvumo pokyčiai. Tuo pat metu išlaidos aplinkos bei vandens švarinimui padidėjo nuo 3,7% visų šalies investicijų (1990 m.) iki 6,5% (1992 m.) (*Rocznik Statystyczny*, 1993).

Esminių pokyčių įvyko užsienio prekyboje. Eksportas į Vakarus padidėjo 60,8% 1990—1991 m. ir 13% 1992—1993 m.; importas 53% ir 40%.[14] Tai veikiausiai atspindi prekybos ekspansiją, o ne vien eksporto perorientavimą nuo Rytų į Vakarus (Mylonas 1994). Lenkijos ekonomika tapo atviresnė, labiau susijusi su išsivysčiusių EBVO šalių, ypač su Vakarų Europos ekonomika. *Tiesioginių užsienio investicijų* srautas padidėjo maždaug nuo 60 milijonų JAV dolerių 1989 m. iki 105 milijonų 1990 m. ir daugiau nei 1,5 milijardo JAV dolerių 1993 m. (Kubielas 1994).

Radikalūs santykinių kainų pokyčiai bei deficito pašalinimas labai padidino santykinai atpigusių ir lengvai prieinamų *ilgalaikio vartojimo prekių* paklausą. Dėl to sparčiai daugėjo jas įsigyjančių šeimų; žr. lentelę 10.3. Įdomu, kad šis ilgalaikio vartojimo prekių pardavimo šuolis nepasireiškė tokių prekių kaip mėsa ar vaisiai vartojimo smukimu. Kartu labai išaugo energetinėms paslaugoms tenkančių išlaidų dalis, nes energijos kainos radikaliai pakilo nuo jų nepaprastai žemo 1989 m. lygmens.

---

[14] 1992—1993 m. labai išaugo prekyba per Lenkijos—Vokietijos sieną; tai buvo daugiausia lenkų eksportas, neregistruotas oficialios prekybos statistikos.

Lentelė 10.3 *Įvairaus tipo šeimų, įsigijusių specifinių ilgalaikio vartojimo prekių, procentinis pasiskirstymas (metų gale)*

	Samdomų darbuotojų šeimos (%)		Ūkininkų šeimos (%)		Pensininkų šeimos (%)	
	1989	1992	1989	1992	1989	1992
Radijas (stereo)	22,6	40,8	6,0	14,8	5,4	13,4
Spalvoto vaizdo televizorius	50,7	91,4	19,8	48,9	21,0	52,7
Videogrotuvas	4,7	53,4	0,9	15,5	0,7	13,5
Audiogrotuvas	24,3	49,8	8,0	24,6	4,3	13,4
Automat. skalbimo mašina	59,1	69,7	23,2	28,5	27,3	39,5
Šaldiklis	20,3	30,3	33,7	56,6	9,1	16,3
Automobilis	30,7	41,4	30,4	41,7	9,2	15,0

Šaltinis: GUS (Centrinė statistikos tarnyba)

Galiausiai pažvelkime į Lenkijos darbo rinkos pokyčius. Radikali ekonominė reforma sumažino oficialaus užimtumo lygį ir labai padidino užregistruoto nedarbo lygį.[15] Nuo 1990 iki 1992 m. bendras užimtumo lygis Lenkijoje smuko 10,4%, palyginti su 8,8% Čekijoje, 13,5% Slovakijoje, 12,1% Vengrijoje, 28,7% Bulgarijoje ir 4,5% Rumunijoje.[16] Oficialus nedarbo lygis 1992 m. pabaigoje buvo 13,6% Lenkijoje, 2,6% Čekijoje, 14,4% Slovakijoje, 12,9% Vengrijoje, 16,4% Bulgarijoje ir 10,1% Rumunijoje. Tad Lenkijoje užimtumo lygio smukimas buvo mažiausias po Čekijos (jeigu nekreipsime dėmesio į Ru-

[15] Skaitytoją reikia įspėti, jog oficialioji užimtumo ir nedarbo samprata, išimta iš rinkos ekonomikos konteksto, gerokai klaidina kalbant apie pereinamąją ekonomiką. Formalus užimtumas apima užslėptąjį nedarbą, kurio mastai skiriasi įvairiose šalyse ir priklauso nuo jų ekonominės programos pobūdžio. Pavyzdžiui, pagal formalų apibrėžimą, 1993 m. Ukrainoje buvo visiškas užimtumas, o tuo metu Lenkijoje jis siekė 15,7%. Tačiau Ukrainos BNP 1990—1993 m. smuko 39,3%, o Lenkijos BNP smuko tik 13,8%. Be to, oficialioji nedarbo statistika bedarbiais laiko žmones, dirbančius neformalios ekonomikos sistemoje; jų skaičius taip pat skiriasi įvairiose pereinamosios ekonomikos šalyse. Apskaičiuota, jog Lenkijos Lodzės regione, kur buvo ypač aukštas nedarbo lygis, neformalios ekonomikos sistemoje dirbančių žmonių skaičius prilygo registruotų bedarbių skaičiui (Iwaszkiewicz & Zarychta 1994).

[16] Duomenys paimti iš *Economic Report* (1994), išskyrus Lenkiją — jos atveju naudojamasi oficialiais Lenkijos duomenimis (IMF 1994).

muniją). Santykinai aukšto nedarbo lygio Lenkijoje, ypač palyginti su Čekija, negalima paaiškinti itin nepalankia užimtumo situacija; veikiausiai turėjo reikšmės kitokie faktoriai. Tarp jų galima paminėti skirtingus nedarbo kriterijus; griežtesnės taisyklės Čekijoje galėjo pastūmėti daugelį darbininkų veikiau likti už oficialiosios darbo rinkos ribų, negu registruotis bedarbiais. Jeigu Lenkijoje būtų taikomos panašios taisyklės, jos ir Čekijos didžiulis nedarbo lygio skirtumas būtų daug mažesnis (Blanchard *et al.*, 1993).[17]

Skirtumas tarp BNP smukimo ir užimtumo lygio smukimo gali būti naudojamas kaip apytikslis užslėptojo nedarbo arba perteklinio užimtumo rodiklis (plg. *Economic Report* 1994). 1990—1992 m. laikotarpiu šis rodiklis Lenkijoje buvo 6,7%, Čekijoje 10,8%, Slovakijoje 9,9%, Vengrijoje 7,0% ir Rumunijoje 28,5%. (Tik Bulgarijoje, kur buvo ypač didelis užimtumo smukimas šis rodiklis neigiamas (-2,8%), tačiau žr. išnašą 11.) 1993 m. spartus BNP augimas, lydimas užimtumo mažėjimo, šį rodiklį Lenkijos atveju sumažino iki 0,9%; ekonominio augimo nebuvimas kitose šalyse turėjo reikšti, kad tas rodiklis tapo mažesnis tik dėl užimtumo mažėjimo.

Tad nesunku suprasti, jog Lenkijoje vyko ne tradicinė recesija, bet pamatinė institucinė, ekonominė ir techninė pasiūlos pusės transformacija (plg. Berg 1993a). Ši pasiūlos pusės transformacija kartu su makroekonomine stabilizacija leido Lenkijai pajudėti ekonominio augimo linkme trečiaisiais radikalios reformos metais, nepaisant stiprių išorinių smūgių bei gana nepalankios vidaus politinės padėties.

UŽSIENIO SKOLA

Po sunkių derybų Lenkija 1991 m. balandį pasiekė precedento neturintį susitarimą su Paryžiaus klubu, kuriam priklausė maždaug du trečdaliai Lenkijos skolos. Šio susitarimo dėka grynoji dabartinė skolos vertė buvo sumažinta maždaug 50%. Derybos su Londono klubu užtruko dėl vyriausybės pasikeitimo Lenkijoje 1992—1993 m., nors galiausiai jis taip pat buvo pasirašytas 1993 m. kovą, numatant panašų skolos sumažinimą.

---

[17] Plačiau apie neįprastai žemo nedarbo lygio Čekijoje priežastis žr. BIS (1994).

Išmoktos pamokos

Lenkijos ekonominė reforma mus išmokė ir specifinių dalykų:

- Tradiciniai makroekonominio stabilizavimo būdai (biudžeto deficito mažinimas, pinigų pasiūlos kontrolė bei tam tikri nominalūs „inkarai", pavyzdžiui, stabilizuotas valiutos kursas) gali būti efektyvūs socialistinėje ekonomikoje. Tačiau juos, matyt, būtina papildyti dar viena priemone — griežta atlyginimų kontrole, kuri leidžia atsižvelgti į svarbų socialistinės ekonomikos bruožą: darbininkų galią atlyginimų nustatymo procese, atsiradusią dėl paveldėto valstybinio sektoriaus vyravimo. Tokios kontrolės būtinumas dar didesnis šalyse, kurios patenka į atlyginimų didinimo — kainų kilimo spiralę, kaip buvo atsitikę Lenkijoje 1988—1989 m.
- Radikali stabilizavimo ir liberalizavimo programa gali per kelias savaites išspręsti masinio deficito problemą ir per vienerius ar dvejus metus iš esmės padidinti vartotojams teikiamų prekių asortimentą. Tai parodė, kaip ir reikėjo tikėtis, jog deficitą sukelia kainų bei pasiūlos nelankstumas, o esant šiam nelankstumui jį dar labiau padidina ekspansinė monetarinė politika. Ši patirtis verčia suabejoti alternatyvia pažiūra, kurią išpopuliarino Janósas Kornai, esą deficitą daugiausia sukelia „minkštas" biudžetinis įmonių režimas.
- Lenkijos pavyzdys rodo, jog vidinį valiutos konvertuojamumą galima pasiekti vienu žingsniu, o ne pamažu per kelerius mėtus, kaip tai buvo Vakarų Europoje šeštuoju dešimtmečiu.
- Radikalus stabilizavimas bei liberalizavimas priverčia daugelį valstybinių įmonių parduoti arba išnuomoti savo aktyvus privačioms įmonėms. Tuo būdu radikalus stabilizavimas ir liberalizavimas prisideda prie spartaus privataus sektoriaus augimo, tad ir prie visos ekonomikos privatizavimo.
- Radikalus stabilizavimas ir liberalizavimas privertė daugelį valstybinių įmonių taikytis prie reiklesnės, bet taip pat potencialiai geriau atsilyginančios rinkos ekonomikos sąlygų (Pinto *et al.* 1993). Tačiau jų bendras ekonominis efektyvumas būtų buvęs dar didesnis, jeigu jos būtų buvusios privatizuotos. Juk šį efektyvumą lemia tiek įmonių aplinka, kurią formuoja daugiausia *S-L* politika, tiek vidinė jų struktūra. Šiuos du faktorius sieja adityvinis ryšys. Tad jų abiejų pokyčiai gali labiau padidinti įmonių efektyvumą negu kurio nors vieno pokyčiai. Be to, valstybinis sektorius turi tendenciją būti vis labiau politizuojamas,

o tai gali sugriauti pradinius didėjančio valstybinių įmonių efektyvumo pasiekimus.

- Radikali ekonominė programa lėmė platų gamybos produkto restruktūrizavimą bei spartų socialistinės sistemos neefektyvumo priežasčių šalinimą. Gamybos restruktūrizavimas bei didėjantis jos efektyvumas savo ruožtu smarkiai sumažino į aplinką išmetamų teršalų kiekį.
- 1990—1993 m. Lenkija pasiekė geresnių rezultatų defliacijos bei BNP požiūriu nei kitos regiono šalys. Šios sėkmės priežastys dar turi būti nuodugniai išnagrinėtos. Tačiau čia galime pažymėti, jog santykinai nestiprūs (nors ir skausmingi) išoriniai smūgiai bei pradinės šalies sąlygos nėra pakankamas šių skirtumų paaiškinimas. Tad reikia atkreipti dėmesį į vykdytos ekonominės politikos bruožus.

Visa tai leidžia suformuluoti *bendrą pamoką*: mūsų aprašytoji strategija pasiteisino ta prasme, kad kitokio pobūdžio strategija — to laiko Lenkijos pradinėmis bei išorinėmis sąlygomis — būtų davusi žymiai blogesnius rezultatus. Šia prasme Lenkijos ekonominė programa buvo sėkminga.[18]

Mano požiūriu, šią sėkmę nulėmė trys aplinkybės. Pirma, būdama radikali ir visuotinė, ši programa sugebėjo įveikti paveldėtos ekonominės sistemos inerciją, išlaikyti ryšį bei sinergetines priklausomybes tarp įvairių ekonominės reformos procesų, pasinaudoti politiniu kapitalu, kuris buvo susiklostęs po didžiojo 1989 m. politinio lūžio. Antra, programa buvo nuosekliai įgyvendinama nepaisant didėjančios kritikos bei spaudimo, ypač 1991 m. Trečia, viena iš pamatinių taisyklių, kuria buvo vadovaujamasi kuriant ir įgyvendinant programą 1990—1991 m., buvo ekonomikos sektorių ar juo labiau įmonių diskriminavimo neleistinumas. Įvedant naujas bendras taisykles buvo siekiama sukurti absoliučiai skaidrią teisinę sistemą, kuri užkirstų kelią įvairioms interesų grupėms siekti politinės rentos. Man atrodo, būtent šiais dviem bruožais Lenkijos ekonominė refor-

[18] Kai kurie šios programos kritikai, vertinimo kriterijais laikydami jos pradinius tikslus ir po to nurodydami įvairius nukrypimus nuo šių tikslų, ją kvalifikuoja kaip nesėkmingą. Toks požiūris neatsižvelgia į nenumatomų faktorių vaidmenį, kuris ypač svarbus pereinamosios ekonomikos, patiriančios stiprius smūgius, sąlygomis. Kartu čia painiojamos prognozės klaidos su ekonominės politikos klaidomis. Be to, iš naujo peržiūrėjus duomenis, ypač BNP atžvilgiu, atotrūkis tarp pradinių tikslų ir pasiektų rezultatų esmingai sumažėja.

ma 1990—1991 m. skyrėsi nuo reformų Rusijoje bei daugelyje kitų buvusių sovietinių šalių. Kitas svarbus skirtumas yra tai, kad Lenkijoje ryžtingos stabilizavimo pastangos prasidėjo nuo pat ekonominės transformacijos proceso pradžios; Rusijoje jos prasidėjo vėliau ir buvo nutrauktos po kelių mėnesių 1992 m. viduryje; Ukrainoje jos buvo atidėliojamos dar ilgiau.

Nuorodos

Balcerowicz, Leszek 1989a *Systemy gospodarcze. Elementy Analizy Porównawczej* (Warszawa).

___ 1989b „Zmiany strukturalne w krajach socjalistycznych: Synteza badań", mimeo, Warszawa.

___ 1993a „The direction of change in the financial system in Central and Eastern European countries", pranešimas, skaitytas konferencijoje „Banking and Finance: The Experience of Central Europe", mimeo.

1993b „Why the Leftists have won the elections in Poland", *Wall Street Journal*, 26 September.

Bank for International Settlements (BIS) 1994 *64th Annual Report*, Basel.

Barbone, Luca & Marchetti Jr., Domenico 1993 „Economic transformation and the fiscal crisis: a critical look at the Central European experience of the 1990s", World Bank, mimeo.

Bartholdy, Kaspar 1994 „Statistical Review", *The Economics of Transition*.

Berg, Andrew 1993a „Supply and demand factors in the output decline in East and Central Europe", mimeo, IMF.

___ 1993b „Does macroeconomic reform cause structural adjustment? Lessons from Poland", IMF, mimeo.

Biuletyn Statystyczny 1994, GUS.

Blanchard, Olivier, Commander, Simon & Coricelli, Fabrizio 1993 „Unemployment and Restructuring in Eastern Europe", mimeo, The World Bank.

Bratkowski, Andrzej 1993 „The shock of transformation or the transformation of the shock? The Big Bang in Poland and official statistics" in *Communist Economies and Economic Transformation*.

Bruno, Michael 1993, in Mario I. Blejer, Guillermo Calvo, Fabrizio Coricelli & Alan H. Gelb (eds.), „Eastern Europe in transition: from recession to growth?", Proceedings of a Conference on the Macroeconomic Aspects of Adjustment, co-sponsored by the International Monetary Fund and the World Bank, World Bank Discussion Paper No. 196, World Bank, Washington, DC.

„Emerytury i renty pracownicze" 1993 Ministerstwo Pracy i Polityki Socjalnej, May.

Gaspard, Michael 1993 „Incomes and living standards in Central and Eastern Europe and the former Soviet Republics: recent developments, current situation and outlook", in Reiner Weichhardt (ed.), *Economic Developments in Cooperation Partner Countries from a Sectoral Perspective*, NATO, Brussels.

Gomułka, Stanisław 1994 „Budget deficit and inflation in transition economies", in V. Bart & M. Schneider (eds.), *Stabilization Policies at the Crossroads?*, Laxenburg, IIAS.

Gomułka, Stanisław & Jasiński, Piotr 1994 „Privatization in Poland 1989—1993: policies, methods and results", Polish Academy of Science, Institute of Economics.

Góra, Marek 1992 „Industrial adjustment during transition: the case of Polish industry", Research Paper No. 7, Enterprise Behavior and Economic Reform, PRDTE, World Bank.

Hume, Ian 1994 „Financing Poland's growth", mimeo, Warsaw.

„Informacja o sytuacji społeczno-gospodarczej kraju. Rok 1993", 1994, Warszawa, GUS.

International Monetary Fund (IMF) 1994 „Republic of Poland: background papers", Washington, DC.

Iwaszkiewicz, Jerzy & Zarychta, Henryk 1994 „Na czarno", *Życie Gospodarcze*, No. 10, March.

Klacek, Jan & Hrncir, Mirosław 1994 „Macroeconomic policies: stabilization and transition in former Czechoslovakia and the Czech Republic", Centre for Social and Economic Research, Studies and Analyses, Warsaw, No. 15.

Kostrzewa, Wojciech J. 1994 „Bank Centralny a sektor banków komercyjnych", mimeo, Warszawa.

Kubielas, Stanisław 1994 „The attractiveness of Poland to foreign direct investors — trends and factors, 1989—1993", Polish Policy Research Group, Warsaw University Discussion Paper, No. 28.

Mylonas, Paul 1994 *Republic of Poland, Background Papers*, International Monetary Fund, March 16.

Pinto, Brian, Belka, Marek & Krajewski, Stefan 1993 „Transforming state enterprises in Poland: evidence on adjustment by manufacturing firms", *Brookings Papers on Economic Activity*, No.1.

Polish Economic Monitor 1994, *PlanEcon Report*, February.

Rajewski, Zdzisław 1993 „Produkt krajowy brutto", in Leszek Zienkowski (ed.), *Gospodarka polska w latach 1990—1992*, Warszawa.

Rodrik, Dani 1993 „Making sense of the Soviet trade shock in Eastern Europe: a framework for some estimates", mimeo, Harvard University.

Rosati, Dariusz K. 1993 „The Impact of the Soviet trade shock on output levels in Central and East European economies", paper presented to International Conference on Output Decline in Eastern Europe, Austria, November.

Rostowski, Jacek 1993 „The implications of very rapid private sector growth in Poland", University of London, mimeo.

Sachs, Jeffrey 1993 „Poland"s jump to the market economy", Cambridge, Mass., MIT Press.

Wellisz, Stanisław, Kierzkowski, Henryk & Okólski, Marek 1993 „The Polish economy, 1989—1991", in Henryk Kierzkowski, Marek Okólski & Stanisław Wellisz (eds.), *Stabilisation and Structural Adjustment in Poland*, London, Routledge.

11

Pabaiga: asmeninės pastabos apie Lenkiją

Norėčiau knygą baigti kai kuriais atsiminimais apie savo patirtį tais nepaprastaisiais laikais, kai teko eiti nepaprastai atsakingas pareigas. Tikiuosi, kad šios pastabos skaitytojui ne tik padės geriau suprasti Lenkijos ekonominę transformaciją, bet ir suteiks bendresnių įžvalgų.

Kaip aš tapau reformatoriumi

Šiuo požiūriu man daug padėjo įgytas išsilavinimas, o vėliau ir moksliniai tyrimai. 1970 m. baigiau Varšuvos planavimo ir statistikos mokyklos (dabar Varšuvos ekonomikos mokykla) Užsienio prekybos fakultetą, kuris septintajame dešimtmetyje buvo turbūt labiausiai provakarietiškas ekonomikos fakultetas iš visų ESPT šalių.

Nuo 1972 m. rugsėjo iki 1974 m. sausio studijavau verslo vadybą ir ekonomiką Johno Hopkinso universitete Niujorke, ir tai buvo gera proga geriau susipažinti su Vakarų mikroekonomika ir makroekonomika. Rašydamas daktarinę disertaciją gerai susipažinau su literatūra technologinės kaitos ekonomikos klausimu.

1974 m. grįžęs į Varšuvos planavimo ir statistikos mokyklą dėsčiau tarptautinę ekonomiką kartu dirbdamas prie savo doktorato, kuriame nagrinėjau produktų novacijos spartinimo socialinių kaštų problemą. Disertaciją apgyniau 1975 m.

Nuo pat savo akademinės karjeros pradžios jaučiau, kad „institucijos turi reikšmės", t.y. kad ekonominių rezultatų skirtumai priklauso nuo institucinės tvarkos, arba ekonominių sistemų, skirtumų.

1978 m. subūriau neformalią jaunų ekonomistų grupę Lenkijos ekonominės reformos projektui parengti. Toji grupė plačiai išgarsėjo kaip „Balcerowicziaus grupė". Intensyviai dirbdami (dvejus metus susitikdavome beveik kas savaitę) nuodugniai išnagrinėjome

daugelį svarbių problemų, tarp jų ir tokias, kaip užkirsti kelią pelno suvartojimui kooperatyvuose, kokius netiesioginio ekonomikos valdymo svertus privalo turėti valstybė, kaip sukurti „dviaukštę" bankinę sistemą, kokias galias privalo turėti vietos valdžios organai.

1980 m. rugsėjį susikūrus Solidarumui atsirado didelė „visuomeninė" — t.y. neoficiali — ekonominės reformos projektų paklausa. „Balcerowicziaus grupės" projektą daugelis žmonių vertino kaip nuosekliausią ir išsamiausią. Juo labai domėjosi Solidarumas, kurį aš, kaip ir daugelis lenkų, suvokiau greičiau kaip masinį reformų sąjūdį, o ne kaip profesinę sąjungą. 1981 m. kovą buvau išrinktas Lenkijos ekonomistų asociacijos vicepirmininku; joje man buvo patikėta kuruoti ekonominę reformą (iš šių pareigų pasitraukiau 1982 gruodį, nes nesitikėjau, kad įvestos nepaprastosios padėties sąlygomis būtų galimos kokios nors radikalios ekonominės reformos). Nuo 1982 m. ekonominių reformų grupė tapo seminaru, kuriame buvo nagrinėjamos pamatinės ekonominių sistemų problemos (nuosavybės teisė, valstybės vaidmuo ekonomikoje, deficitas ir infliacija); jos veikla, tiesa, jau mažiau intensyvi, tęsėsi iki 1989 m. prasidėjusio demokratizavimo proceso.

Kartu su pirmaisiais ir kai kuriais vėliau atėjusiais tos grupės nariais 1989 m. rugsėjį tapau vyriausybės nariu. Mūsų grupė neabejojo, kad šaliai reikalinga radikali ekonominė reforma. Taip pat sutarėme dėl bendrų reformos krypčių, iš dalies dėl to, kad jos jau buvo aptartos anksčiau, per seminarus mano institute.

Svarbiausi klausimai, kurie mane visada domino kaip ekonominių reformų tyrinėtoją, buvo, pirma, kodėl socialistinių šalių ekonominės reformos dalinai arba visiškai sužlugdavo ir, antra, kodėl jos bent kiek apčiuopiamai nepadidindavo bendro ekonomikos efektyvumo. Mano bendras atsakymas buvo toks: tos reformos žlugdavo dėl jų nepakankamo radikalumo, t.y. jos neperžengdavo būtinosios pokyčių spartos slenksčio ir todėl nesusidarydavo tokių pokyčių „kritinė masė". Tad į vyriausybę atėjau su aiškia nuostata prieš reformų „laipsniškumą". Šią nuostatą grindžiau ne vien ankstesnių reformų patirties analize, bet ir išvadomis, kurias pasidariau iš socialinės psichologijos studijų, ypač iš Leono Festingerio pažintinio disonanso teorijos. Vienas iš šios teorijos atradimų yra tas, kad žmonės lengviau keičia savo nuostatas bei elgseną tada, kai aplinka keičiasi radikaliai ir jie ją suvokia kaip negrįžtamą, o ne tada, kai toji kaita vyksta palaipsniui.

Jei kalbame apie „kritinės masės" turinį, tai buvau įsitikinęs, jog centralizuotai valdoma ekonomika turi tam tikrą „konstitucinę logiką": ne rinkos ekonomika turi vadovautis planinėmis užduotimis, racionavimu bei administracinėmis kainomis, — dalykais, kurie sa-

vo ruožtu reikalauja monopolistinių ir labai koncentruotų organizacinių struktūrų. Tokios struktūros gali būti išlaikytos tik tuo atveju, jeigu organizacinė teisė, t.y. teisė steigti, reorganizuoti ir likviduoti įmones, išlaikoma valstybės rankose. Mano įsitikinimu, sistemos „konstitucinę logiką" turėjo sulaužyti kritinė pokyčių masė, kuri susidarytų liberalizuojant kainas bei užsienio prekybą, pašalinant prekių ir paslaugų centralizuoto paskirstymo likučius, suskaidant vietos monopolius ir decentralizuojant organizacines teises, kitaip sakant — atveriant laisvę verslui (pripažįstant liberalias teises).

Man taip pat buvo žinomi svarbiausi nesocialistinių šalių reformų pavyzdžiai. Tiesą sakant, devintuoju dešimtmečiu mano dėmesio centre buvo ekonominių reformų, davusių netikėtai gerus rezultatus, studijos. 1985 m. penketą mėnesių buvau Vystymo studijų instituto (Sasekso universitete Anglijoje) vizituojančiuoju bendradarbiu; ten nagrinėjau Pietų Korėjos ekonominę raidą ir iš dalies Taivano ekonomiką. 1988 m. rudenį praleidau tris mėnesius Marburge, Vakarų Vokietijoje, studijuodamas Ludwigo Erhardo 1948 metų reformas. Taip pat domėjausi Lotynų Amerikos stabilizavimo programomis.

Jei kalbame apie stabilizavimą, tai žinojau, jog nepaisant institucinių skirtumų radikali strategija yra būtina hiperinfliacijai sustabdyti. Instituciniai skirtumai, mano įsitikinimu, turėjo dvejetą padarinių. Pirma, dėl darbo rinkos asimetrinės padėties — vis dar socialistinėje šalies ekonomikoje nebuvo privačių savininkų — siekiant užkirsti kelią nevaldomai infliacijai buvo reikalinga labai griežta atlyginimų kontrolė. Antra, kadangi griežta stabilizavimo programa turėjo būti įgyvendinta iš esmės ne privačioje ekonomikoje, reakcija į ją iš pasiūlos pusės buvo labiau neaiškesnė ir savo padariniais galbūt net blogesnė negu Lotynų Amerikos šalyse. Tačiau buvau įsitikinęs, jog visų alternatyvių strategijų padariniai būtų dar blogesni.

Jei kalbame apie prekinio deficito pašalinimą, tai buvau įsitikinęs, jog jo priežastis yra kainų kontrolė ir pasiūlos nelankstumas, o ne įmonių biudžetinių saitų „minkštumas". Pastaroji aplinkybė veikiau lemia žemą tų įmonių efektyvumą, nes ji reiškia konkurencijos nebuvimą.

Kita svarbi mano išmokta pamoka buvo ta, kad konkurencijos nebuvimas, importo draudimas ir ekonomikos reglamentavimas yra pakankama ekonomikos neefektyvumo priežastis; formaliai pripažinus privačią nuosavybę situacija nepasikeičia. Prie šių išvadų priėjau studijuodamas daugelio Lotynų Amerikos šalių bei Indijos patirtį, taip pat skaitydamas tokių autorių kaip Bella Belassa ir Anne Krueger darbus.

1989 m. pavasarį parašiau straipsnį apie tai, kokios išvados Lenkijai būtinų reformų atžvilgiu gali būti padarytos atsižvelgiant į įvairių šalių patirtį bei į ekonomikos teoriją. Visai nesitikėjau, kad po

kelių mėnesių man teks prisiimti atsakomybę už Lenkijos ekonomikos stabilizavimą ir transformavimą. Tos išvados mažai skyrėsi nuo pagrindinių ekonominės programos, priimtos 1989 m. rudenį, nuostatų — kainų liberalizavimas, griežta makroekonominė politika, Lenkijos zloto konvertuojamumas, užsienio prekybos režimo liberalizavimas, spartus privatizavimas ir t.t.

Diagnozė ir terapija

1989 m. rugsėjį įeidamas į vyriausybę vadovavausi įsitikinimu, jog svarbiausioji užduotis buvo pasukti Lenkijos ekonomiką didėjančio efektyvumo ir žmonių gyvenimo lygio kilimo linkme. Tam reikėjo susidoroti su makroekonomine krize ir išspręsti struktūrinę žemo ir smunkančio efektyvumo problemą. Iš pat pradžių aiškiai suvokiau, jog paveldėtos hiperinfliacijos sąlygomis turime rinktis arba beveik beviltišką, arba rizikingą strategiją. Nebuvo nerizikingo pasirinkimo. Apleisti programos stabilizacinę dalį sutelkiant visą dėmesį transformacinei jos daliai — tokia būtų buvusi toji beveik beviltiška strategija.

Buvau įsitikinęs, jog taikstymasis su hiperinfliacija laikui bėgant stabilizavimo užduotį darytų vis sunkesnę, o hiperinfliacijos sukeltas chaosas padarytų praktiškai neįmanomą nei spartų transformavimą, nei privatizavimą. Tad strategija „pirma privatizavimas, po to stabilizavimas" veikiausiai užkirstų kelią ir privatizavimui, ir stabilizavimui.

Taigi protingiau buvo rinktis strategiją, kuri buvo rizikinga, bet ne beviltiška, t.y. pradėti stabilizavimą ir transformavimą daugmaž tuo pačiu metu. Stabilizavimo bei liberalizavimo priemonės galėjo būti įgyvendintos žymiau sparčiau už privatizavimą bei kitas pamatines institucines reformas. Tad radikali strategija reiškė spartaus stabilizavimo bei liberalizavimo priemonių viseto priėmimą, kartu pradedant daugiau laiko reikalaujančią institucinę reformą. Vadinasi, dėl tų procesų maksimalių tempų skirtingumo radikalus ekonomikos stabilizavimas bei liberalizavimas turėjo prasidėti dar iki pamatinės ekonominės pertvarkos. Šios strategijos riziką lėmė tai, kad tokios ekonomikos sąlygomis pasiūlos reakcija yra silpnesnė ir mažiau prognozuojama nei laisvos rinkos ekonomikos sąlygomis. Tačiau šią riziką visada lyginau su stabilizavimo bei liberalizavimo vilkinimo (arba laipsniško jų įvedimo) rizika ir man buvo akivaizdu, jog tokia strategija būtų beveik beviltiška.

Turėjau tam tikrų abejonių, ar man pavyks išlaikyti pasirinktąją strategiją. Mano tikslas prisiimant ministro pirmininko pavaduotojo ir finansų ministro pareigas buvo įgyvendinti šią radikalią programą, pačios tos pareigos ne itin traukė. Maniau, jog paprasčiausiai

atsistatydinsiu, jeigu bus kliudoma ją realizuoti, ir tikrai būčiau taip padaręs. Blogiausias įmanomas scenarijus būtų vadovauti politiškai priimtinai, bet žlugimui pasmerktai — dėl nepakankamo jos radikalumo ir nuoseklumo — programai.

Įspėjimas man buvo Raulio Alfonsino likimas Argentinoje: jis pradėjo radikalią stabilizavimo programą būdamas labai populiarus politikas, tačiau vėliau prarado ir populiarumą, ir sužlugdė savo programą. Štai kodėl teikiau pirmenybę tokiems sprendimams, kurie, net būdami mažiau priimtini visuomenei, įgyvendinti turėjo duoti geresnius ekonominius rezultatus, negu visuomenei labiau priimtini, tačiau ekonomiškai mažiau racionalūs sprendimai.

Turėjau ir specifinių abejonių dėl atitinkamų mechanizmų funkcionavimo. Bene daugiausia rūpesčių kėlė Lenkijos zloto konvertuojamumas, kurį nusprendėme įvesti turėdami menkas užsienio valiutos atsargas. Štai kodėl buvo taip svarbu gauti vieną milijardą JAV dolerių stabilizavimo fondui.

Praktiškai visi svarbiausi ekonominiai kintamieji buvo beveik neprognozuojami. Pavyzdžiui, turėjome priešingų hipotezių, kaip sparčiai pradinis kainų šuolis išplis po visą ekonomiką; kitaip sakant, kaip atrodys infliacijos „takas". Nežinojome, kiek laiko sugebėsime išlaikyti pradinį valiutos kursą. Nebuvome tikri, kada ir kokiu mastu prasidės įmonių bankrotai. Faktiškai jie prasidėjo vėliau ir mažesniu mastu, negu prognozavome. Tikėjomės nežymaus eksporto augimo 1990 m. Faktiškai eksportas tiesiog šovė į viršų išaugdamas 43%.

Tačiau buvau gana tikras dėl bendros permainų krypties, t.y. dėl mūsų ekonominės politikos priemonių poveikio ekonomikos kintamiesiems eiliškumo bei intensyvumo. Buvau tikras, jog stabilizavimo ir liberalizavimo priemonių visuma, jeigu ji bus įgyvendinta, sustabdys hiperinfliaciją ir pašalins prekių deficitą. Buvau taip pat tikras, jog anksčiau ar vėliau ekonomikos privatizavimas, konkurencija bei į eksportą orientuotas augimas iš esmės pakels ekonomikos efektyvumą, t.y. išspręs amžinąją buvusios socialistinės ekonomikos problemą.

Mano supratimu, infliacijai pažaboti ir ekonomikai stabilizuoti standartinėmis makroekonominės politikos priemonėmis, t.y. disciplinuota fiskaline ir monetarine politika, nebuvo jokios alternatyvos. Tačiau buvo dar du su stabilizavimu susiję dalykai. Pirma, kaip jau sakiau, tos priemonės turėjo būti papildytos griežta atlyginimų kontrole — ne tik tam, kad būtų įveikta infliacinė inercija, bet ir dėl institucinio darbo rinkos palankumo samdomiems darbuotojams. Antra, mūsų plati ir heterogeninė stabilizavimo programa turėjo būti susieta su radikaliu kainų bei užsienio prekybos liberalizavimu, nes mums buvo svarbu ne tik sustabdyti hiperinfliaciją, bet ir atsi-

sakyti deficito ekonomikos; antraip nebūtų galima pasiekti didesnio įmonių veiklos efektyvumo.

Struktūrinei mažo efektyvumo problemai išspręsti buvo reikalinga pamatinė ekonominės sistemos pertvarka. Lenkijai atgavus laisvę formuoti savo institucijas, nebuvome pasmerkti ieškoti kokio nors „trečiojo kelio". Galėjome iškart eiti prie mažiausiai netobulos realaus pasaulio ekonominės sistemos — prie konkurencinės kapitalistinės rinkos ekonomikos. Institucinė transformacija taip pat reikalavo radikalios socialinės apsaugos sistemos pertvarkos (pavyzdžiui, įvedant mechanizmus dorotis su atviru nedarbu, stiprinant tikslinės socialinės paramos institucijas).

Mūsų argumentai buvo paprasti:

(i) pirma, rinkos ekonomikai turi būti teikiama pirmenybė prieš centralizuotai planuojamą ekonomiką;
(ii) antra, privataus verslo rinkos ekonomikai turi būti teikiama pirmenybė prieš „rinkos socializmą", nes šiam būdingi visi privačios rinkos ekonomikos trūkumai (pavyzdžiui, didesnė nedarbo tendencija) ir nebūdingi novatoriškumo bei dinamizmo privalumai. Tad buvau tvirtai įsitikinęs, jog turime remtis „išbandytais modeliais", vadovautis realiai veikiančios rinkos ekonomikos pavyzdžiais.

Tiesa, ne visi šie pavyzdžiai vienodai geri. Tikėjausi užkirsti kelią į Lenkiją kai kuriems ydingiems ekonominės politikos pavyzdžiams, kurių, kartą įsileidus, būtų beveik neįmanoma atsikratyti. Didžiausią rūpestį šiuo požiūriu kėlė Vakarų protekcionistinė, biurokratizuota žemės ūkio politika (turiu omeny pirmiausia Europos Bendrijos CAP[1] politiką) bei tokia „pramonės politika", kai valstybinė biurokratija mokesčių arba kredito sistemos manipuliacijomis daro įtaką rinkos dalyvių padėčiai. Valstybės politika ekonomikos atžvilgiu turi būti kiek galint vienodesnė, ji turi vengti smulkmeniško intervencionizmo. Priešingu atveju valstybinė administracija įsivelia, kaip ir centrinio planavimo atveju, į įvairiausias „derybas" su įmonėmis dėl jų funkcionavimo sąlygų, o tai baigiasi masine politine korupcija bei tokia pat „minkšta" biudžetine įmonių disciplina kaip ir socialistinėje sistemoje.

Į ekonomikos reformą žvelgiau kaip į radikalių visa apimančių priemonių visumą, kurioje kiekvienas elementas papildo vienas kitą. Bendrame ekonominės transformacijos procese išskyriau liberalizavimą ir institucinę reformą. Žinojau, jog pirmasis procesas gali

[1] *CAP, Common Agricultural Policy — Vieningoji žemės ūkio politika. — Vert.*

būti įgyvendintas daug sparčiau už antrąjį. Kita vertus, liberalizavimo bei stabilizavimo lėtinimas — tam, kad juos pasivytų pamatinė institucinė reforma, — man atrodė labiau pavojinga alternatyva negu maksimaliai spartus visų trijų reformų vykdymas, tiesa, žinant, kad stabilizavimas ir liberalizavimas bus baigtas radikaliai institucinei ekonomikos reformai dar nepasibaigus.

Liberalizavimo atveju kainų išlaisvinimas buvo lemiamas žingsnis siekiant panaikinti deficitą ir atstatyti informacinę kainų funkciją. Mano požiūriu, kainų liberalizavimą turėjo lydėti ryžtingas užsienio prekybos liberalizavimas, o šis savo ruožtu reikalavo valiutos kurso unifikavimo bei jos konvertuojamumo. Tai padėjo tobulinti ir santykinių kainų sistemą. Be to, naujai unifikuoto valiutos kurso fiksavimas atliko svarbų vaidmenį stabilizavimo programoje, o jos konvertuojamumo įvedimas reiškė atsisveikinimą su dalinėmis ir nepavykusiomis praeities reformomis.

Liberalizavimas taip pat pašalino naujų privačių įmonių steigimo bei plėtros apribojimus. Tai buvo labai svarbi teisinė ekonominės veiklos sąlyga, nes ji atvėrė duris konkurencijai ir spontaniškam privataus sektoriaus augimui. Įmonių privatizavimas, mano supratimu, buvo pamatinis institucinės pertvarkos elementas. Privataus verslo plėtra turėjo tapti lemiamu veiksniu sprendžiant pagrindinę visų postsocialistinių šalių struktūrinę problemą — mažo ir tolydžio smunkančio efektyvumo problemą. Tačiau žinojau, jog privataus sektoriaus potencialas gali visiškai atsiskleisti tik konkurencinės ir pasauliui atviros ekonomikos sąlygomis. Štai kodėl *liberalus užsienio prekybos režimas* man atrodė būtinas privatizavimo papildinys ir svarbi bendrojo ekonomikos efektyvumo didinimo sąlyga. Taip pat buvau įsitikinęs, jog liberalizavus užsienio prekybą, išlaisvinus kainas ir sugriežtinus įmonių biudžetinę discipliną tas efektyvumas gali būti padidintas dar iki visiškai privatizuojant valstybines įmones. Tačiau, žinoma, siekiant maksimalaus efektyvumo didėjimo visi pakeitimai galiausiai turi būti siejami su privatizavimu.

Buvau įsitikinęs, jog *atlyginimų lygį* sąlygoja ekonomikos nuosavybės struktūra. Privačių savininkų nebuvimas sukuria institucinį darbo rinkos disbalansą, tad ir perteklinį atlyginimų didinimo spaudimą. Šios tendencijos intensyvumas priklauso nuo paveldėtos makroekonominės situacijos bei nuo profesinių sąjungų karingumo. Abu šie faktoriai lėmė tai, kad Lenkijoje tas spaudimas buvo didesnis negu Čekoslovakijoje ir Vengrijoje, tad buvo būtina griežtesnė atlyginimų kontrolė. Tokia kontrolė buvo reikalinga ir dėl paveldėtos hiperinfliacijos. Vis dėlto aiškiai suvokiau, kad atlyginimų kontrolė nėra tobulas mechanizmas stiprių socialinių bei institucinių jėgų spaudimui mažinti ir kad pati ši kontrolė sukelia mikroekonominių deformacijų, be to, laikui bėgant ji praranda savo efektyvumą.

Visa tai reikalavo spartaus privatizavimo — vienintelio sprendimo siekiant pašalinti tą institucinį disbalansą, kuris skatino perteklinį atlyginimų didinimo spaudimą. Tačiau atlyginimų nustatymo mechanizmai nėra vienodi net kapitalistinės ekonomikos šalyse; jie priklauso nuo profesinių sąjungų struktūros bei vaidmens ir kartu nuo kolektyvinių darbo sutarčių ypatumų. Lenkijos atveju tai buvo lemiamas veiksnys. Turint omeny „profsąjunginį" Solidarumo sąjūdžio pobūdį — o juk būtent jis nuvertė socializmą Lenkijoje — problema buvo labai subtili; todėl atidėliojau jos sprendimą vėlesniems ekonominės programos etapams, kai jau turėjo atsirasti daug daugiau privačių darbdavių. Tačiau palaikiau darbdavių bei vartotojų teisių gynimo organizacijų kūrimąsi kaip atsvarą profesinių sąjungų galiai.

Centrinio banko nepriklausomybės stiprinimą laikiau svarbiausiu stabilios monetarinės politikos garantu. Atitinkamas įstatymas buvo priimtas jau 1989 m. rudenį. Komercinių bankų reforma labai svarbi bendroje ekonomikos reformoje — ji leido atsirasti naujiems, daugiausia privatiems, bankams ir sustiprinti išliekančius valstybinius komercinius bankus.

Ekonominės transformacijos programoje ryškią vietą užėmė mokesčių sistemos reforma. Čia vienas svarbiausių tikslų buvo panaikinti anksčiau savavališkai teikiamas lengvatas bei išimtis. Mano supratimu, tai buvo būtina priemonė siekiant sugriežtinti įmonių „biudžetinius saitus" ir leisti klostytis rinkai. Be to, vykdant mokesčių sistemos reformą buvo įvesta pridėtosios vertės ir fizinių asmenų pajamų apmokestinimo sistema.

Žmonių parinkimas ir „žaidimo" taisyklių nustatymas

Žinojau, jog susidursiu su administracijos problemomis. Valstybinė ekonomikos administracija buvo silpna ir kiekybiniu, ir kokybiniu požiūriu; nebuvo įmanoma jos sparčiai pagerinti — ne tik dėl žmonių, išmanančių rinkos ekonomiką, stygiaus, bet ir dėl daugybės kitų problemų didesnio aktualumo. Šioje situacijoje padariau du dalykus. Pirma, pradėjęs eiti oficialias pareigas per keletą savaičių sudariau artimiausių bendradarbių grupę — daugiausia iš naujokų bei nedaugelio senbuvių. Ne vieną jų pažinau nuo seno. Priimant naujus žmones teko atsisakyti kai kurių ankstesnių pareigūnų paslaugų. Naujai suformuotai ekonominei komandai stengiausi įdiegti tarpusavio pasitikėjimo ir bendro siekio pojūtį. Ir iš tiesų atsirado tam tikras *esprit de corps*, kuris palaikė ir pačią grupę, ir jos programą.

Antra, padariau struktūrinių pokyčių institucijose, už kurias buvau atsakingas. Finansų ministerijoje panaikinome išpūstą Kainų de-

partamentą (atsakantį daugiausia už kainų kontrolę) ir sukūrėme — galima sakyti iš nieko — Finansinių institucijų (bankų ir draudimo kompanijų) departamentą, kuriam pradėjo vadovauti mano kolega Stefanas Kawalecas. Taip pat sustiprinome departamentus, atsakančius už biudžetą. Kaip ministro pirmininko pavaduotojas sukūriau įvairių koordinacinių komitetų, taip pat strateginių patarėjų grupę, nepriklausomą nuo einamųjų problemų darbo grupių. Svarbų vaidmenį atliko grupė, kuri atsakė už bendrą veiksmų koordinaciją ir už ekonominės programos politinių aspektų priežiūrą, t.y. už santykius su politinėmis partijomis, su prezidento institucija, su profesinėmis sąjungomis, su žiniasklaida ir t.t. Šiai grupei sėkmingai vadovavo mano buvęs studentas Jerzy Koźminski.

Kadangi buvau studijavęs psichologiją, žinojau apie informacinės perkrovos pavojus. Todėl mėginau apibrėžti registruotinos informacijos ribas — kad būtų išvengta biurų, dokumentų bei raštų perkrovos. Deja, vis vien dažnai tekdavo formuluoti specifinius klausimus ir reikalauti specifinės informacijos, nes biurokratai mokėjo tik pasyviai registruoti — pagal senas taisykles — tam tikrus duomenis, nors situacija reikalavo visiškai naujo požiūrio į informaciją.

Jau rugsėjo pabaigoje susidūriau su biurokratijos technika. Įvairūs KERM'o (Ministrų tarybos Ekonomikos komiteto) departamentai — rodydami savo aktyvumą — mus užvertė popierių lavina, nors naujoje situacijoje šis informacinis tvanas buvo tiesiog pavojingas. Tad pasiūliau naują principą, pagal kurį KERM'as teiktų informaciją tik pagal iš anksto paruoštus tarpdepartamentinių projektų klausimus.

Ne ką mažesnė problema buvo telefoniniai pokalbiai. Visose įstaigose buvo įprasta reikalus aiškintis telefonu. „Klientai" buvo įsitikinę, jog telefonu gaus įvairių nuolaidų, nes pašnekovas nebus pokalbiui pasiruošęs, tad jo sutikimą nebus sunku išgauti. Suvokdamas šį pavojų — ir žinodamas, kad Finansų ministerijoje dauguma sprendimų daromi būtent šiuo būdu, — įvedžiau tvarką, kuri draudė atsitiktinius telefoninius pokalbius su manimi. Mano sekretorės žinojo, jog neturi teisės kalbantįjį iškart sujungti su manimi, išskyrus tuos atvejus, kai skambina Prezidentas arba Ministras Pirmininkas. Panašią įvedžiau susitikimų tvarką — tik artimiausi bendradarbiai turėjo teisę bet kada prašyti susitikimo pareikšdami norą telefonu. Tačiau Finansų ministerijoje, kur neveikė leidimų sistema, kartais pasirodydavo žmonių, reikalaujančių susitikimo su manimi. Paprastai mano sekretorės rasdavo būdų jiems nuraminti, nors kartais tekdavo įsikišti ir saugos darbuotojams. Laimė, abu valstybinės saugos darbuotojai buvo laipsniuoti pedagogikos specialistai.

Atskira kategorija buvo susitikimai su lankytojais iš užsienio, nors čia taip pat buvo būtina atranka. Priešingu atveju būčiau pra-

leidęs visą laiką sutikinėdamas užsienio delegacijas. Vengiau grynai ceremoninių susitikimų. Taip pat vengiau susitikimų su individualiais užsienio investuotojais, žinodamas, kad tokiais atvejais lengva reikiamai nepasiruošus įsipainioti į privačius reikalus. Visi tokie reikalai — taip pat susitikimai su vietiniais investuotojais bei verslininkais — turi būti deleguojami specializuotiems administratoriams.

Kasdien organizuodamas susitikimus turėjau laikytis tam tikrų jų organizavimo taisyklių. Pirmiausia iškart paskelbdavau, kiek laiko bus skiriama susitikimui. Antra, sudariau susitikimų darbotvarkę. Trečia, kiekvienam darbotvarkės punktui nustačiau specifinę procedūrą — problemos apibrėžimas; alternatyvių sprendimų nustatymas; jų palyginimas ir sprendimo priėmimas. Palyginimas kartais būdavo lengvas — kai viena iš alternatyvų atrodė akivaizdžiai pranašesnė už kitą. Sunkiau sekėsi, kai tos alternatyvos mažai skyrėsi. Ir, žinoma, kiekvienas praktinis sprendimas buvo sunkesnis nei teorinis, kur galima identifikuoti visus variantus ir juos subendravardiklinti. Paprastai pasirinkimo kriterijus tekdavo pasverti intuityviai. Iš pat pradžių suvokiau, jog bet kuris sprendimas turi rizikos elementų.

Nepaisant pastangų racionalizuoti darbą, įstaigoje kasdien praleisdavau maždaug trylika valandų. Viena iš mano taisyklių buvo neimti darbo į namus. Jaučiau, kad po tam tikro laiko mano ribinis produktyvumas tampa negatyvus, kitaip sakant, pasiekus tam tikrą nuovargio laipsnį tolesnis darbas tampa grynu pastangų švaistymu. Tokiais atvejais geriausia darbą atidėti rytui ir šviesiai galvai, o ne alinti save iki vėlumos paliekant miegui kokį trejetą valandų. Šeštadienis man paprastai būdavo darbo diena, nors darbą baigdavau anksčiau nei kitomis dienomis. O sekmadienius pasilikdavau laisvus, kad galėčiau susipažinti su spauda.

Valstybinėje veikloje man labai padėjo kai kurie akademiniai įgūdžiai — greito skaitymo ir stenografijos technika, vadovavimo tyrimų komandai įgūdžiai.

Lūžio rengimas

Ekonominę programą „paleisti" numatėme 1990 m. sausio 1 d. — pirmąją fiskalinių metų dieną. Tai buvo svarbi, tačiau ne svarbiausioji priežastis. Suvokėme, jog vykstant dramatiniams pokyčiams kitose Rytų Europos šalyse Vakarų susidomėjimas Lenkija netrukus išblės. Dar svarbesnis faktorius buvo vidaus sąlygos: nepaliaujamai didėjo infliacija ir kiekvienas delsimo mėnuo gilino ekonominį chaosą. Tolesnis delsimas būtų brangiai kainavęs. Brangų „politinį kapitalą" būtume išeikvoję be ekonominės naudos. Žinojau, jog „ne-

paprastosios politikos" periodas bus trumpas, tačiau jis pasirodė trumpesnis, negu tikėjausi.

Galutinis 1990 m. sausio 1 dienos terminas reiškė, jog neturėjome pakankamai laiko būtiniesiems įstatymams parengti, gauti jiems Parlamento (Seimo) ir Senato pritarimą, suderinti programą su Tarptautiniu valiutos fondu, parengti reikiamus įsakus ir kartu susidoroti su „einamaisiais" reikalais. Tai buvo išties sunkių išmėginimų laikas.

Kai kurie Vyriausybės sluoksnių žmonės buvo įsitikinę, jog neįmanoma visa tai padaryti per tokį trumpą laiką. Tačiau mūsų ekonominėje komandoje nebuvo net kalbos apie galimą termino atidėjimą. Spalį Ministrų taryba patvirtino „Vyriausybės ekonominę programą". Tačiau ginčai tęsėsi, o laikas bėgo negailestingai. Lapkričio antrojoje pusėje sudariau specialią operatyvinę grupę, kurios užduotys ir veiksmai buvo suplanuoti dienoms ar net valandoms. Paskutinė šio plano data buvo gruodžio 31 d., — tą dieną Prezidentas turėjo pasirašyti patvirtintus statutus.

Darbas buvo vykdomas trimis lygmenimis. Pirmiausia, darbo grupės — kiekvienai jų vadovavo finansų ministro arba kito departamento vadovo pavaduotojas — parengdavo vieno statuto projektą. Kai kurie nariai keitė darbo grupes, nes vienu metu dirbo prie kelių projektų.

Šių grupių parengti įstatymų projektai buvo siunčiami svarstyti į KERM'ą. Tačiau prieš ten atsidurdami jie buvo kritiškai įvertinami nedidelės ekspertų grupės. Siekta, kad KERM'as gautų galutinį produktą ir nešvaistytų brangaus laiko ilgoms diskusijoms.

Trečias lygmuo buvo Ministrų taryba, kuri svarstė KERM'o pateiktus įstatymus. Ten įvyko keletas ilgų posėdžių. Turėjome baigti iki gruodžio 17 d. — tokią datą nustatė Seimas. Gruodžio 17 d. faktiškai buvo sekmadienis, tačiau mes baiminomės, kad svarstymų Seime vėlavimas gali sužlugdyti visus mūsų programinius planus. Parengėme vienuolikos statutų projektus, iš esmės keičiančius teisinę ekonomikos sistemą. Tarp jų buvo mokesčių įstatymas, bankų ir valiutos įstatymas, užsienio investicijų Lenkijoje įstatymas, muitų, kredito įstatymai bei įstatymas, numatantis didinamų atlyginimų apmokestinimą. Dabar viskas priklausė nuo Seimo darbo efektyvumo. Šiems įstatymams svarstyti įprasta tvarka būtų reikėję kelių mėnesių. Todėl buvo būtina speciali įstatymų priėmimo procedūra.

Gruodžio pradžioje ne kartą susitikau su Seimo bei Senato vadovybe, kuri pritarė ypatingosios komisijos sudarymo idėjai. Taip pat susitikau su visų Seime atstovaujamų politinių partijų vadovais, kurie palankiai reagavo į mano pasiūlymus.

Paprašėme kariškių padėti išspausdinti statutų projektus ir juos išsiuntinėti Seimo nariams — baiminomės, kad Vyriausybės spaus-

tuvės pajėgumai nebus pakankami, o Seimo nariai, išsisklaidę po visą šalį, jų negaus laiku, t.y. bent keletą dienų prieš gruodžio 17 d.

„Didysis atidarymas" įvyko Seime 1989 m. gruodžio 17 d. Kalbėdamas (kalba buvo transliuojama per televiziją) pasakiau, jog ekonominės sistemos transformavimo užduotis — sudėtinga jau pati savaime — turi būti vykdoma labai nepalankiomis aplinkybėmis: esant didžiulei infliacijai, turint menkas užsienio valiutos atsargas ir sunkią užsienio skolos naštą. Pasakiau, kad Lenkija susiduria su didžiuliais, precedento neturinčiais uždaviniais, kad būtini skubūs ir ryžtingi veiksmai...

Po mano kalbos prasidėjo ekonominiai debatai, buvo iškelta daugybė klausimų. Juos sugrupavau pagal temas ir išdalijau ministrams bei jų pavaduotojams, kartais juose pažymėdamas savo atsakymų siūlymus. Kiekvienas su ekonomika susijęs ministras turėjo progos pareikšti nuomonę. Tai buvo svarbus momentas, sutelkęs visą mūsų ekonominę komandą. Pabaigos žodyje pateikiau papildomų paaiškinimų bei kai kurių komentarų. Visi jautėme, jog esame didingo ir svarbiaus įvykio dalyviai.

Parlamento posėdis tą dieną baigėsi sprendimu sukurti „ypatingąją komisiją". Ją sudarė tuzinas Parlamento narių, priklausančių įvairioms politinėms partijoms bei įvairiems Parlamento komitetams. Šios komisijos atliktas darbas buvo bene reikšmingiausias Parlamento laimėjimas ir tas laikas buvo vienas geresnių jo veiklos periodų. Komisijos nariai vėliau prisimindavo, kad tai buvo „romantinė pastanga", nes išnyko politiniai nesutarimai. Žmonės dirbo dešimtį ar net daugiau valandų per parą, net švenčių dienomis, kad viskas būtų baigta iki nustatyto termino.

Komisija iškart pasiskirstė į grupes, kurios dirbo prie atskirų įstatymų. Ekonominės komandos nariai visą laiką dalyvavo šiame darbe. Grupės dirbo, galima sakyti, be pertraukų; parengti siūlymai buvo siunčiami ypatingajai komisijai, kuri juos analizavo ir tvirtino.

Dirbdami savo komisijose mano kolegos taip pat stebėjo, kas vyksta Seime. Mėginome išsiaiškinti, kaip sparčiai ir kokia linkme ten stumiasi darbas, kad iškilus problemoms turėtume pakankamai laiko įsikišti — pateikti papildomų paaiškinimų bei argumentų. Kai tik iškildavo rimtesnių problemų arba rimčiau buvo taisomi siūlomi sprendimai, nedelsiant įsikišdavome.

Kaip ir Seimas, su mumis glaudžiai dirbo Senatas. Normalios procedūros atveju Senatas svarsto įvairius įstatyminius aktus tik po to, kai jie priimami Seimo. Tačiau šįkart įstatymų projektai, patvirtinti nepaprastosios Seimo komisijos, buvo iškart siunčiami specialiai Senato komisijai.

Senatui ir Seimui posėdžiaujant, galima sakyti, be pertraukos mes

tuo pat metu turėjome spręsti dar vieną sudėtingą problemą — rasti Vakaruose lėšų stabilizavimo fondui. Šis numatomas vieno milijardo JAV dolerių fondas turėjo garantuoti Lenkijos zloto konvertuojamumą.

Paskutinės deklaracijos ėjo net iki gruodžio 29 d. Daugelis Vakarų šalių pažadėjo suteikti mums kreditų arba garantų, tačiau buvo svarbu juos gauti laiku. JAV Iždo departamentas ir ypač Iždo sekretoriaus pavaduotojas Davidas Mulfordas mums suteikė didžiulę pagalbą mobilizuojant šias lėšas. Tačiau vis dėlto iškildavo mokėjimų vėlavimo problemų. Turėjau dramatiškų telefoninių pokalbių, pirmiausia su vykdančiuoju Tarptautinio valiutos fondo direktoriumi Micheliu Candessus, kuriam pasakiau, jog darome viską, ką paskelbėme savo programoje, tačiau Vakarai vėluoja su parama stabilizavimo fondui. Prieš pat Kalėdas buvau priverstas kreiptis pagalbos į Davidą Mulfordą. Jo ieškodamas skambinau po visas Jungtines Valstijas. Galiausiai jį suradau, kamuojamą gripo, viename Briuselio viešbutyje. Telefonu jis man pažadėjo tarpininkauti. Tad galiausiai buvo surinkta žymi stabilizavimo fondo dalis — iki gruodžio pabaigos patvirtinta 400 milijonų dolerių ir užtikrinta, jog likusi dalis bus mums prieinama iki 1990 m. sausio 7 d.

Gruodžio 27 d. Seimas priėmė visus reikiamus įstatymus. Reikėjo tik paskutinio žingsnio — Prezidento parašo po įstatyminiais aktais. Prieš siųsdamas projektą Seimui buvau aplankęs Prezidentą Jaruzelskį. Informavau jį apie bendrą ekonominės programos kryptį bei apie ypatingą įstatyminę jos priėmimo procedūrą. Prezidentas Jaruzelskis pasakė palaikąs mūsų strategiją. Pasitikslinome jo darbotvarkę gruodžio 30 ir 31 dienomis, kad jis turėtų laiko pasirašyti visus tuos dokumentus iki Naujųjų metų. Žinodami, kad ruošiasi skristi į Niujorką, išsiaiškinome jo skridimo laiką...

Reforma prasideda

Pirmąsias 1990 metų savaites buvome kamuojami nerimo. Judėjome į nežinią. Su didėjančia įtampa sekiau ateinačios informacijos srautą. Pirmieji signalai išties kėlė nerimą. Sausio pradžioje prekybos ministras mus informavo, jog liko labai maža grūdų, mėsos ir maisto atsargų. Tai patvirtino žemės ūkio ministras. Man buvo daromas didžiulis spaudimas, kad kreipčiausi į Vakarus papildomos maisto paramos. Skambinau į Briuselį ir Jungtines Valstijas prašydamas skubios pagalbos maisto produktais. Neturėjau galimybės patikrinti ministerijų informacijos, nes statistiniai duomenys visada labai vėluodavo. Turėjau žmonių, kurie stebėjo, kas dedasi parduotuvėse, kaip keičiasi kainos. Per pirmas dvi savaites užregistravome didelį

kainų šuolį, ypač padidėjo maisto produktų kainos. Deja, tas šuolis ženkliai nepagerino tų produktų pasiūlos. Tiesa, kainų lygio pakėlimas, t.y.koreguojanti infliacija, sausio mėnesį buvo mūsų programos dalis. Tačiau, be abejo, nežinojome, kada tiksliai tos kainos nustos kilti. Kitas mūsų tikslas buvo deficito panaikinimas. Abu šie tikslai atsidūrė pavojuje. Neturėdami išsamių duomenų galėjome tik spėlioti. Vasarį sužinojome — ir tai buvo nemaloni staigmena — kad kainų lygis pakilo ne 45%, kaip mes tikėjomės, bet 78%. Tačiau pozityvus reiškinys sausį buvo gatvių prekybos atsiradimas. Daugelis ūkininkų nusprendė savo produkciją pardavinėti patys. Gatvėse taip pat pasirodė sunkvežimių su pramoninėmis prekėmis. Ši gatvių prekyba, nors ir kritikuojama dėl jos primityvumo, tuo metu atliko svarbų vaidmenį. Pirmiausia, palyginti su valstybinėmis parduotuvėmis, ji padidino pasiūlą ir sumažino kainas, antra, ji pradėjo su jomis konkuruoti. Gatvių prekybos dėka prekių deficitas netrukus išnyko ir jau vasarį situacija rinkoje labai pagerėjo. Sausio pabaigoje pasirodė pirmieji kainų mažėjimo ženklai; kainos vasarį didėjo daug mažiau negu sausį. Prisimenu, kaip sausio antroje pusėje mano patarėjai, mėgindami pakelti man nuotaiką, bent keletą kartų paliko ant mano stalo informaciją apie kiaušinių kainų mažėjimą. Patikrinus paaiškėjo, jog ta informacija yra gana epizodinė. Tačiau sausio pabaigoje vienas dalykas dėl kiaušinių jau buvo tikras: jų kainos ne tik daugmaž išsilygino, bet kai kur net sumažėjo.

Žinodamas, kad po Naujųjų metų ekonomikoje turės įvykti esminių permainų, pradėjau kurti efektyvesnę informacijos rinkimo sistemą. 1989 m. gruodžio pabaigoje subūriau keletą specializuotų grupių. Viena iš pirmųjų ir svarbiausioji buvo „intervencijos komanda". Pradėjusi veiklą 1990 m. sausio pradžioje, ji kas savaitę, esant reikalui ir dažniau, surinkdavo ir pateikdavo informaciją apie daugybę pačių įvairiausių dalykų — ir apie einamąsias, ir apie susijusias su ekonomikos reformomis problemas. Antroji grupė specializavosi rinkti ekonominę informaciją. Jai buvo patikėta daryti savotiškas ekonominės situacijos nuotraukas.

Trečiąją grupę sudarė specialistai, kurie analizavo viešosios nuomonės kaitą ekonomikos klausimu. Jai vadovavo Jurekas Koźminskis, kuris kartu buvo mano, kaip vicepremjero, personalo vadovas. Ši komanda išties buvo naujoviška mūsų postsocialistinėje administracinėje sistemoje. Jos darbe dalyvavo egzistuojančių ir besikuriančių viešosios nuomonės tyrimų institutų atstovai, žurnalistai, taip pat Seimo ir Ministrų tarybos departamentų vadovai. Buvo taip pat kviečiami sociologai ir politologai.

Kova dėl programos išlikimo

Radikalūs ekonomikos pokyčiai per pirmus kelis mėnesius nesukėlė rimtos socialinės reakcijos. Profesinės sąjungos nerengė jokių dramatiškų protesto akcijų. Visi norėjo pamatyti, kas įvyks, kokie bus realūs stabilizavimo bei liberalizavimo programos padariniai. Situacija pradėjo keistis po kelių mėnesių. 1990 m. kovo pabaigoje turėjau pirmą atvirą konfrontaciją su profsąjungomis. Profsąjungos nariai atvyko iš Mazovijos regiono. Mitingas buvo išties audringas. Pagrindinis jų klausimas buvo man jau ne kartą girdėtas: „Ar ilgai visuomenė turės tai tverti?" Daugelis tų, kurie šį klausimą kėlė, pabrėždavo, jog žmonių kantrybei ateina galas.

Tačiau svarbiausią problemą kėlė nauja situacija, kurioje atsidūrė valstybinės įmonės. Taip pat atsirado problemų dėl „nomenklatūrinės" privatizacijos. Prasidėjo priekaištai, esą greičiausiai turtėja tie, kurie susiję su senąja sistema. Buvo taip pat keliamas klausimas dėl pavojaus Lenkijai tapti Vakarų „kolonija", eksportuojančia savo žaliavas.

Susitikimas su Mazovijos regiono aktyvistais man buvo neįkainojama pamoka, vėliau, balandį, padėjusi išlaikyti rimtą viešąjį egzaminą per Solidarumo asamblėją Gdanske.

Lėktuve sudariau bendrą savo kalbos planą. Atvykęs į salę pamačiau keletą šimtų manęs laukiančių žmonių. Man buvo iškart pasiūlyta kalbėti. Pradėjau nuo to, kad apibūdinau pagrindinius ekonomikos pokyčius per keletą paskutinių mėnesių. Kalbėjau: „Esame toje mūsų kelio atkarpoje, kur tolesnę ekonomikos raidą daugiausia lems valstybinių įmonių elgesys. Turime atsikratyti senų įpročių ir įsitikinimų. Turime nustoti žiūrėti „į viršų", į valstybę, nes tai senojo mąstymo liekana. Solidarumas atliko svarbų vaidmenį šalinant senąją neefektyvią ekonominę sistemą, ir esu įsitikinęs, jog jis atliks ne mažiau reikšmingą vaidmenį sunkiame naujos sistemos kūrimo procese". Taip pat pasakiau, jog profesinių sąjungų vaidmuo nėra neginčytinas. Yra įvairių profsąjungų tipų. Vienas iš jų yra grynai konfrontacinis; tačiau yra ir kitokių; verta atkreipti dėmesį į harmoningą profesinių sąjungų, darbdavių ir vyriausybės bendradarbiavimą, pavyzdžiui, Suomijoje, Austrijoje ir Švedijoje. Šio tipo profsąjungos telkia dėmesį į tai, kaip sumažinti neišvengiamus ekonomikos modernizavimo kaštus. Siūliau Solidarumui orientuotis į šio tipo profesines sąjungas.

Pasipylė klausimai, į kuriuos stengiausi atsakyti kuo įtikinamiau. Buvau paklaustas, ar kils energijos kainos. Kai kurie auditorijos dalyviai reikalavo surengti debatus dėl alternatyvių ekonominių programų. Buvo skundžiamasi, kad šachtos negali savarankiškai eksportuoti savo produkcijos. Buvo klausimų dėl valstybinės paramos

šeimoms, prašoma paramos įmonėms privatizuoti bei jų valdymo personalui pakeisti. Vienas žmogus paklausė, ar žinau apie antipatiją, kurią man jaučia pensininkai, mokytojai ir sveikatos apsaugos darbuotojai. Atsakiau, jog žinau tą neišvengiamą kainą, kurią kiekvienam visuomenės nariui tenka mokėti pereinant prie rinkos ekonomikos. Daugelis žmonių reiškė susirūpinimą dėl nedarbo. Paaiškinau, jog atviras tampa užslėptas nedarbas, kuris egzistavo ir iki 1989 m.

1991 metai prasidėjo konfliktu dėl atlyginimų kontrolės. Tai buvo vienas iš 1990 m. prezidentinės kampanijos padarinių, nes jos metu buvo nuolat kritikuojamas smarkiai didinamų atlyginimų apmokestinimas. Profesinės sąjungos norėjo pasinaudoti Vyriausybės kaita, kad šiuo klausimu išsireikalautų nuolaidų. Derybos su šiomis sąjungomis buvo labai sunkios, nes nemačiau jokių galimybių nuolaidoms daryti. Kiekvienose derybose abi pusės paprastai užima tam tikrą manevrinę poziciją, kurią gali užleisti esant smarkiam oponento spaudimui. Tačiau šiuo atveju mano manevro laisvė buvo labai ribota. Kartu buvo aišku, jog profsąjungos turi kažką „pešti", kad negrįžtų namo tuščiomis rankomis. Tokiose situacijose paprastai sudaroma darbo grupė deryboms vesti tikintis, kad kompromisas galiausiai bus surastas. Tokią grupę sudarėme, tačiau pasirodė daug sunkiau susitarti dėl jos darbotvarkės.

1991 m. vąsario pirmąjį pirmadienį Prezidentas Lechas Wałęsa, kuris 1990 m. šiame poste pakeitė generolą Jaruzelskį, turėjo tiesioginiame eteryje kalbėti per Lenkijos radiją. Nusprendžiau jį aplankyti Prezidentūroje Belvederyje, norėdamas informuoti atlyginimų apmokestinimo klausimu. Buvo aišku, jog radijo klausytojai iškels šį klausimą; darbininkų nepasitenkinimas buvo išties didžiulis. Mūsų pokalbis prasidėjo nuo šios problemos. Taip pat kalbėjome apie vadovų tipus. Jam priminiau buvusio Argentinos prezidento Raulio Alfonsino atvejį. Atėjęs į šalies vadovo postą kaip labai populiarus politikas, jis pradėjo vykdyti trumparegišką ekonominę politiką, kuri sparčiai pablogino ekonomikos situaciją. Tuo būdu jis visiškai diskreditavo savo paties vyriausybę.

Manau, kad iš dalies dėl mano vizito Belvederyje, Prezidentas Wałęsa per pokalbį su radijo klausytojais ne tik nepalaikė atlyginimų apmokestinimo panaikinimo idėjos, bet ir suformulavo garsiąją tezę, jog toji priemonė būtina norint sumažinti kaštus ir kainas „penkiasdešimčia ar net šimtu procentų".

Kai kova dėl *„popiwek'o"* (atlyginimų apmokestinimo) pradėjo pamažu gesti, įsižiebė naujas konfliktas. Ateidavo vis daugiau signalų, jog bręsta protestai kaimo vietovėse. Manau, kad iš dalies tai buvo sąlygota 1990 m. prezidentinės kampanijos, kuri suteikė ūkininkams nerealių vilčių. Per vienerius metus ūkininkai susidūrė su

didėjančiais sunkumais naujos ekonominės realybės pasaulyje. Jie reikalavo garantuotų minimalių produkcijos supirkimo kainų, lengvatinių kreditų ir didesnės protekcionistinės kontrolės. Padaugėjo streikų ir valstybiniuose ūkiuose.

Nuo pat pradžių laikiausi nuomonės, jog vykdant ekonominę reformą žemės ūkiui, nepaisant jo ypatingos aureolės, neturi būti daroma išimčių. Tačiau iškart susidūrėme su stipriu ūkininkų spaudimu — jie reikalavo aukštų muitų barjerų žemės ūkio produkcijos importui.

Kitas ūkininkų dažnai keliamas reikalavimas, kuriam priešinausi, buvo lengvatiniai kreditai, prie kurių jie buvo nuo seno pripratę. Įsitikinau, jog žemės ūkio aktyvistų radikalumą skatino ne tik kaimo regiono patiriami sunkumai, bet ir įvairių politinių partijų konkurencija dėl ūkininkų balsų. Kitų šalių patirtis rodo, jog ūkininkai yra linkę į radikalumą veikiausiai dėl to, kad, priešingai nei pramonės darbininkai, jie nerizikuoja netekti darbo. Stebėdamas Europos Bendriją suvokiau žalingus padarinius, kuriuos sukelia dirbtinai didinamos žemės ūkio produktų kainos ir tai, kaip sunku tokią politiką, jau kartą pradėtą, nutraukti. Buvau įsitikinęs, jog Lenkijai labai svarbu nepadaryti tos pačios klaidos. Produkcijos požiūriu privatus žemės ūkis gana gerai prisitaikė prie ekonominės reformos. Tačiau pajamų požiūriu ūkininkų padėtis išties pablogėjo, ypač 1990 m., nes 1989 m. jie gavo neįprastai didelį pelną. Po 1989 m. liberalizavimo žemės ūkio produktų kainos išaugo žymiai labiau nei ūkininkų perkamų pramonės produktų kainos, kurios dar nebuvo išlaisvintos. Tad visa, ką pelnė 1989 m., jie prarado 1990 m., kai kainos pasisuko priešinga kryptimi. Be to, anksčiau ūkininkams buvo masiškai teikiami pigūs kreditai. Visa tai pasikeitė 1990 m.

Mąstydamas apie žemės ūkį supratau, jog turime ne tik didelę problemą, bet ir puikią progą. Lenkijoje žemės ūkio sektoriuje dirbo didesnė gyventojų dalis negu kitose šalyse, pavyzdžiui, Graikijoje arba Ispanijoje. Tai buvo faktorius, galintis paspartinti šalies ekonomikos augimą, jeigu pavyktų mažiau produktyvią žemės ūkio darbo jėgą nukreipti į produktyvesnius ekonomikos sektorius.

Retrospektyviai galima matyti, jog politinis Lenkijos kalendorius nebuvo itin palankus reformoms. Politinė „apvaliojo stalo" konstrukcija, 1989 m. buvusi tikra naujovė, netikėtai greit virto gryna našta. Vengrijoje ir Čekoslovakijoje pirmuoju senosios sistemos kaitos etapu buvo surengti nauji rinkimai. Abiem šalims tai suteikė daugiau politinio stabilumo, taip reikalingo vykdant reformas. Lenkijoje turėjome atvirkščią seką: čia viskas prasidėjo nuo radikalios ekonominės reformos ir tik po to imtasi politinės sistemos pertvarkos. Be to, ta pertvarka vyko išvirkščia tvarka: pradėjome nuo prezidento rinkimų, o parlamento rinkimai buvo nukelti į 1991 m. pabaigą.

1990 ir 1991 m. turėjome dvi rinkimines kampanijas ir du kartus pakeitėme vyriausybę. Net šalyse su stabilia ekonomika politinė įtampa, kurią kelia rinkiminės kampanijos, gali turėti neigiamų padarinių ekonominei situacijai. Juo labiau tai pasakytina apie šalį, kurioje vyksta masinis socialinės ir ekonominės transformacijos procesas. Be to, kuo labiau suvalstybinta ekonomika, tuo lengviau ji gali būti politizuojama. Jau per 1990 m. prezidento rinkimus ekonominė programa susilaukė kritikų dėmesio. Baiminausi, kad per ateinančią 1991 m. parlamento rinkimų kampaniją populistiniais šūkiais bus sukelta dar didesnė įtampa.

Tačiau iki 1991 m. vidurio vyko visiškai neblogas bendradarbiavimas su Seimu. Dalykus reikiamai išaiškindamas ir įtikinėdamas sugebėjau užsitikrinti Seimo daugumos paramą siūlomiems ekonominiams įstatymams. Šiuo požiūriu geriausias periodas buvo 1989 m. gruodis, kai Parlamento didžiulės koncentracijos bei susitelkimo dėka pavyko priimti visetą įstatymų, leidžiančių nuo sausio 1 d. pradėti įgyvendinti ekonominę programą. Nepaisant įtampos tarp Vyriausybės ir Seimo, paprastai sugebėdavome rasti api puses tenkinančius sprendimus.

Užsienio skolos mažinimo kampanija

Įsiskolinimas užsieniui buvo bene sunkiausia našta, kurią Lenkijos ekonomika paveldėjo iš socializmo eros. 1989 m. rugsėjį buvau visiškai tikras, jog Lenkija nepajėgs pažaboti infliacijos, pakeisti savo ekonominės sistemos ir kartu dar grąžinti didžiulių paveldėtų skolų. Buvo aišku, jog mūsų įsiskolinimo problema turėjo būti sprendžiama savotiško trikampio — Lenkijos, Tarptautinio valiutos fondo ir kreditorių, kuriems oficialiai atstovavo Paryžiaus klubas bei daugiau nei 500 Vakarų bankų, žinomų Londono klubo vardu.

Lenkijos skola augo aštuntąjį dešimtmetį ir ypač jo pabaigoje. 1975 m. ji buvo daugiau nei 8 milijardai dolerių, 1980 m. — 25 milijardai, o 1989 m. pabaigoje siekė maždaug 41 milijardą dolerių. Iš kreditų, kurie buvo gauti aštuntuoju dešimtmečiu, tik maždaug 20% buvo panaudota investavimo tikslams, 65% — įrangos bei žaliavos importui, dar kiti 15% teko vartojimo prekių importui. Tuo metu Lenkija buvo gryna maisto produktų importuotoja (padėtis pasikeitė maždaug nuo 1990 m., kai tapome grynais eksportuotojais).

Beveik du trečdalius Lenkijos skolų sudarė kreditai, garantuoti Vakarų valstybių. Antroji didžiausia kreditorių grupė — Londono klubas.

Jau 1981 m. Lenkijos mokėjimų balanso krizė sutrikdė einamuo-

sius atsiskaitymus už kreditus. Tada pirmąkart Lenkija kreipėsi į kreditorius su prašymais restruktūrizuoti jos skolas arba suteikti moratoriumą skoliniams mokėjimams. 1981 m. buvo pasirašytas susitarimas su Paryžiaus klubu, pagal kurį buvo atidėta 90% 1986—1989 m. grąžintinų skolų, nors kartu Lenkija buvo įpareigota sumokėti palūkanas. Karo padėties įvedimas nutraukė Vakarų valstybių atstovų ryšius su Lenkijos Vyriausybe. Keletą metų Lenkija apskritai neatsiskaitinėjo už savo skolas. Tačiau komerciniai bankai, atstovaujami Londono klubo, santykių nenutraukė, tad galiausiai buvo pasiektas susitarimas dėl skolų restruktūrizavimo. Taip Lenkija perkėlė savo skolų naštą ateičiai. Tuo metu tai, žinoma, pagerino jos situaciją. Tačiau 1988—1989 m. pasirodė, jog net šis iš esmės sumažintas mokėjimų įpareigojimas pranoko Lenkijos mokumo galias. Rugsėjo 15 d., praėjus trejetui dienų po mano paskyrimo į vyriausybines pareigas, sužinojau apie derybas su komerciniais bankais dėl mūsų įsiskolinimo jiems. Nebuvo jokios galimybės vykdyti mokėjimus už paskolas pagal anksčiau sutartus terminus. Turėjome išties dramatiškų debatų su kai kurių Lenkijos bankų atstovais. Buvome priversti mobilizuoti savo kuklius finansinius išteklius atsiskaitymams su užsienio bankais. Vis dėlto sutarėme, kad padengsime tik 15% privalomų palūkanų mokėjimų ir kad 85% palūkanų bus sumokėti vėliau.

Mūsų skaičiavimais, 1989 m. rugsėjį Lenkijai trūko maždaug 500 milijonų JAV dolerių būtiniausio importo išlaidoms padengti. Tad rugsėjo pabaigoje, per pirmuosius savo susitikimus, pateikiau Vakarų valstybių finansų ministrams neatidėliotino papildomo maždaug 500 milijonų JAV dolerių kredito prašymą — kad išvengtume rimto ekonominio sukrėtimo. 1989 m. gruodį man pavyko gauti vadinamąją „pusinę" 215 milijonų JAV dolerių paskolą iš Bazelio tarptautinių atsiskaitymų banko. Likusią sumą sudarė trumpalaikės kredito garantijos iš Vakarų. Tik 1990 m. pasiekus žymų teigiamą prekybos balansą mokėjimų balanso problema išsisprendė.

Suvokėme, jog be susitarimo su TVF dėl mūsų ekonominės programos nebus įmanoma rasti patenkinamą Lenkijos skolų problemos sprendimą. Todėl visą tą rudenį vedėme intensyvias derybas, kurios baigėsi gruodį bendru susitarimu, vadinamuoju „ketinimų laišku". Tas dokumentas skelbė, jog Lenkija siekia suspenduoti savo skolų ir palūkanų grąžinimą 1990 m. Be to, jame buvo sakoma, kad Lenkija siekia tartis su kreditoriais dėl bendros jos skolų naštos sumažinimo. Keleto mėnesių laikotarpiu dėjome daugybę pastangų siekdami gauti paramos šiam neįprastam sprendimui. Didžiausia problema buvo tai, kad esminis skolos sumažinimas — pirmiausia skolos Paryžiaus klubui — neturėjo tinkamų precedentų.

Susitarimas su TVF atvėrė kelią susitarimui su Paryžiaus klubu

1990 m. vasarį. Pagal šį susitarimą buvome visiškai atpalaiduoti nuo skolinių mokėjimų iki 1991 m. kovo. Tai mums suteikė laiko toliau siekti, kad būtų sumažinta valstybės skolos našta. Susitarimas su Paryžiaus klubu atvėrė kelią užsienio kredito garantijoms.

1990 m. sausį premjeras Tadeuszas Mazowieckis išsiuntė laišką valstybių kreditorių vadovams prašydamas sumažinti skolą. Tas laiškas nedavė tiesioginių rezultatų, tačiau neabejotinai patarnavo palankesnei įvykių raidai. Laukėme keletą mėnesių; 1990 m. gegužę nusprendžiau žengti dar vieną žingsnį. Tuo metu Vašingtone vyko TVF tarpsesinė konferencija. Joje dalyvavo visi Vakarų valstybių finansų ministrai. Jiems pasiūliau planą, pagal kurį Lenkija turėtų mokėti ne daugiau kaip 2% savo metinių skolinių įsipareigojimų, taip sustabdydama skolos augimą. Tuo būdu Lenkijos skola būtų sumažinta maždaug 80%. Šiandien jau galiu neslėpti, jog tuomet siūlyto skolos sumažinimo mastas buvo padiktuotas derybų taktikos. Pirmasis derybų žingsnis turėjo būti pakankamai ryžtingas.

Be abejo, mūsų siūlymas buvo sutiktas be entuziazmo. Iškart po mano kalbos pradėjome aiškinamąją kampaniją. Turėjau nemažą susitikimų su JAV, Jungtinės Karalystės, Prancūzijos, Japonijos, Vokietijos ir Kanados finansų ministrais, taip pat su JAV Senato ir Kongreso atstovais. Ministrai buvo gana atsargūs ir vengė konkrečių įsipareigojimų. Tačiau jų atsargumo laipsnis nebuvo vienodas. Susitikimų metu labiausiai rezervuota buvo Japonijos delegacija. Jungtinių Valstijų atstovai, priešingai, vėlesnių susitikimu metu buvo palankiausiai nusiteikę. Pokalbiai pasižymėjo ypatinga struktūra. Iš pradžių glaustai pateikdavau Lenkijos vidaus pertvarkos programą, pasakydavau, ką esame padarę, ką planuojame daryti ir kaip šių mūsų reformų sėkmę ar nesėkmę gali paveikti išorinės sąlygos. Šioje vietoje pasiūlydavau sumažinti mūsų skolos naštą. Diskusijose visada kalbėdavau be vertėjo, nes taip pokalbis tapdavo natūralesnis ir galėjau tiesiogiai bendrauti su savo partneriais. Jiems aiškinau, kad mums būtina ne tik sumažinti bendrą finansinę mokėjimų už paskolas naštą, bet ir patį skolų dydį. Aiškinau, jog pastarasis sumažinimas reikalingas tam, kad sumažėtų netikrumas, kenkiantis Lenkijos investiciniam bei politiniam klimatui. Niekas tiesiogiai neginčijo mano argumentų. Jeigu iškildavo klausimų, tai jie paprastai liesdavo reformas: ką jau esame padarę ir ką planuojame daryti? Mums buvo nedviprasmiškai leidžiama suprasti, jog būtinos išskirtinės sąlygos, kad būtų padaryta išskirtinė skolų nuolaida.

Visas savo užsienio keliones po 1990 m. gegužės paskyriau lobizmui dėl skolų sumažinimo. Birželį buvau Vokietijoje, kur susitikau su kancleriu Helmutu Kohliu bei finansų ministru Theo Waigeliu. Kancleris Kohlis atidžiai išklausė mano argumentus dėl būtiny-

bės sumažinti Lenkijos skolą. Po po rugsėjį prasidėjo vizitai į Jungtines Valstijas. Čia tuo metu buvo biudžetinė krizė ir kai kurie valstybės tarnautojai laiku negaudavo algų. Tad juo labiau įvertinau faktą, jog vadovaujantys politikai rasdavo laiko su manimi susitikti. Apsilankiau pas Prezidentą Bushą, papasakojau jam, ką darome Lenkijoje ir kaip mums svarbu sumažinti šalies skolą. Po to spalio 18 ir 19 dieną praleidau Romoje. Susitikau su šalies ministru pirmininku, su finansų ministru ir su užsienio reikalų ministru. Premjeras Andreotti aiškiai pareiškė, jog palaikysiąs Lenkijos prašymą sumažinti jos skolą. Buvo malonu tai išgirsti. Finansų ministras Guido Carli buvo santūresnis ir pirmiausia nupiešė dramatinį pačios Italijos finansų vaizdą. Biudžeto deficitas siekė 10% jos BNP, šalies politinė padėtis buvo nestabili. Pasakiau, jog puikiai suprantu, ką reiškia riboti valstybines išlaidas ir kad italai tikrai gali suprasti, kodėl taip atkakliai mėginame sumažinti savo skolų naštą. Vis dėlto pokalbis buvo labai sunkus. Kitą dieną mane priėmė popiežius Jonas Paulius II. Pakalbis su juo truko beveik keturiasdešimt minučių. Popiežius buvo nuoširdus ir atviras. Jis klausė, ar Lenkijoje įmanoma sukurti teisingumu grindžiamą rinkos ekonomiką. Jį taip pat domino ekonominė šalies padėtis. Žinoma, ir jam išdėsčiau Lenkijos skolos problemą, papasakojau apie mūsų pastangas ją išspręsti.

Varšuvoje susitikdavau su šalių kreditorių ambasadoriais bei su įvairiomis į Lenkija atvykstančiomis delegacijomis. Kad ir kokia būtų pokalbio tema, visada paliesdavau Lenkijos skolos sumažinimo klausimą. 1991 m. pradžioje vykstant mūsų „skolos sumažinimo kampanijai" Prezidentas Wałęsa išsiuntė laišką labiausiai išsivysčiusių pasaulio šalių, G-7 grupės, vadovams. G-7 šalys po susitikimo Jungtinėse Valstijose 1991 m. išleido komunikatą, kuriame pareiškė, jog mūsų skolos problema bus nagrinėjama. Tai suvokiau kaip didelį žingsnį į priekį.

1991 metų pradžia buvo tikros lenktynės su laiku: kovą baigėsi 1990 m. vasario mėnesio susitarimo su Paryžiaus klubu terminas — pagal tą susitarimą Lenkijai buvo atidėtas palūkanų mokėjimas. Turėjome rasti naują sprendimą ir siūlyti pasirašyti naują susitarimą, į kurį norėjome įtraukti klauzulę dėl skolos sumažinimo. Tačiau norint šį tikslą pasiekti reikėjo pasirašyti papildomą susitarimą su TVF — susitarimą, be kurio Seime negalėjome patvirtinti biudžeto. 1991 m. pradžioje numatyti debatai dėl biudžeto vėlavo. Kadangi labai skubėjome, mano kalbos tonas per debatus po to buvo apibūdintas kaip „dramatiškas". Jaučiau, kad Lenkijos politinis „medaus mėnuo" sparčiai artėja į galą. Tai buvo paskutinis šansas pasinaudoti išskirtine Lenkijos situacija norint sumažinti šalies skolas užsieniui.

Šiame kontekste labai svarbus buvo JAV Iždo sekretoriaus pa-

vaduotojo, Davido Mulfordo, vizitas Lenkijoje 1991 m. kovo 6 d. Mulfordas buvo laikomas pagrindiniu pasaulinių skolų tvarkymo „operatoriumi". Jis kalbėjo nedviprasmiškai: „Jūsų prašymas sumažinti skolų naštą 80% nerealus. Jeigu ir toliau kelsite šį reikalavimą, visos jūsų pastangos veikiausiai nueis veltui. Realiai galite tikėtis daugiausia 50% sumažinimo. Galite tikėtis net šiek tiek daugiau, jeigu gausite visų kreditorių sutikimą. Tačiau šiuo atveju reikėtų paveikti Japoniją. Galėčiau mėginti ją įtikinti dėl būtinybės jūsų skolas sumažinti 50%; tačiau negalėčiau iškovoti ką nors daugiau". Turėjome užimti poziciją. Mūsų grupė nusprendė, jog p. Mulfordas teisus. Pripažinome, kad 50% būtų išties didelis laimėjimas.

Mulfordo vizitas buvo svarbus paruošiamasis etapas Prezidento Wałęsos kelionei į JAV. Amerikiečiai baiminosi, kad Prezidentas vėl pradės priekaištauti dėl Vakarų reakcijos neadekvatumo. Norėjome susitarti dar prieš prasidedant jo vizitui Vašingtone. Prieš išvykdamas iš Varšuvos Mulfordas susitiko su Prezidentu ir Ministru Pirmininku ir pakartotinai išdėstė JAV poziciją dėl 50% Lenkijos skolų nuolaidos. 1991 m. kovo 14 d. Paryžiuje įvyko kreditorių darbo grupių susitikimas Lenkijos skolos sumažinimo klausimu. Tai buvo takoskyra. Komunikatas spaudai skelbė, jog šalys kreditorės supranta išskirtinę Lenkijos padėtį, kuri susidarė pradėjus precedento neturinčią transformaciją rinkos ekonomikos kryptimi. Šios šalys pareiškė savo sutikimą sumažinti Lenkijos skolą — panaudojant įvairius mechanizmus — 50% nuo grynosios dabartinės Lenkijos skolos Paryžiaus klubui per du etapus, t.y. 30% per pirmąjį etapą ir 20% per antrąjį, su sąlyga, kad Lenkija sėkmingai susitars su TVF.

Kai kurios diskusijos bei debatai techniniais klausimais buvo labai svarbūs, ir mums teko patirti ne vieną nervingą momentą iki susitarimo pasirašymo balandžio 20 d. Lenkijos delegacija, vadovaujama Januszo Sawickio, Paryžiuje vedė derybas su Paryžiaus klubo atstovais. Delegacija palaikė ryšį su mano organizuota darbo grupe Lenkijos valstybiniame banke. Gaudavome siūlomų susitarimų faksimiles ir po aptarimų siūlydavome pataisas, kurias siuntėme atgal į Paryžių.

Kelionės į Maskvą

1991 m. vasarą vyko derybos dėl susitikimo su Michailu Gorbačiovu, kuris išreiškė norą susipažinti su Lenkijos ekonominėmis reformomis. Vizitas buvo suplanuotas rugpjūčio pradžioje. Po kelių dienų Lenkijos atstovas Rusijoje, ambasadorius Ciosekas, mus informavo, jog kaip tik tuo metu turės įvykti svarbus plenarinis centro komiteto posėdis Maskvoje, kuris gali lemti Sovietų Sąjungos ateitį.

Todėl nusprendėme susitikimą atidėti rugpjūčio pabaigai, kai p. Gorbačiovas turėjo grįžti iš atostogų. Seime Varšuvoje vyko karšti debatai, ir staiga atėjo žinia iš Maskvos apie „perversmą", nušalinusį Gorbačiovą nuo valdžios.

Atrodė, jog artimiausioje ateityje nebus galimi jokie vizitai į Sovietų Sąjungą. Tačiau netrukus perversmo vadovai buvo areštuoti, o iš Maskvos atėjo informacija, jog šalies vadovybė nori susitikimo su manimi. Tad rugsėjo 2 d. atsidūriau lėktuve, skrendančiame į Maskvą. Oficialiai buvome pakviesti Rusijos Vyriausybės, taip pat buvo numatytas susitikimas su Gorbačiovu. Kai lėktuvas nusileido, viskas tapo daug sudėtingiau. Ne visada buvo aišku, kas kam atstovauja; daugelis Rusijos ministrų kabineto narių taip pat vykdė įvairias Sovietų Sąjungos administracijos funkcijas. Būtent toks buvo Ivano Silajevo, Rusijos premjero, atvejis — jis kartu ėjo ir sovietų Ekonomikos valdymo komiteto pirmininko pareigas. Pokalbiai vyko netikrumo aplinkoje. Prieš pat mūsų akis buvusios Sovietų Sąjungos pagrindu kūrėsi nauja, bet dar labai neapibrėžta valstybė.

Įvyko nemalonus incidentas. Prieš pat spaudos konferenciją Lenkijos ambasadoje sužinojau, jog Ministras Pirmininkas Silajevas tiesioginiame eteryje pareiškė, esą Lenkija siekianti dalyvauti naujai kuriamoje Ekonominio bedradarbiavimo sąjungoje, kuri būtų savotiškas ekonominis Sovietų Sąjungos tęsinys. Be to, jis pasakė, jog šią informaciją gavęs asmeniškai iš p. Balcerowicziaus, šiuo metu besilankančio Maskvoje. Mane išpylė karštas, to po šaltas prakaitas. Žinoma, per konferenciją buvo iškeltas klausimas dėl Silajevo pareiškimo. Pasakiau, kad nieko nežinau apie tą pareiškimą ir kad aš tikrai niekada nepritariau Lenkijos dalyvavimui tokioje sąjungoje.

Po konferencijos mane apstojo ambasados darbuotojai rodydami pagrindinių spaudos agentūrų išplatintą tekstą, kuriame buvo cituojamas Silajevo teiginys, esą „Lenkijos ekonominės reformos autorius L. Balcerowiczius pareiškė pageidavimą, kad Lenkija taptų [Rusijos] sąjungos nare". Puikiai įsivaizdavau, kaip toks komunikatas bus suvoktas mano šalyje: Balcerowiczius nori, kad Sovietų Sąjunga aneksuotų Lenkiją... Man pagelbėjo Sankt Peterburgo meras, p. Anatolijus Sobčiakas. Jis nuvyko pas Silajevą ir įtikino, kad jam būtina atšaukti savo pareiškimą; tad vėlai vakare Silajevas surengė spaudos konferenciją, kurioje viešai tai ir padarė.

Po to, kaip ir buvo planuota, susitikau su Borisu Jelcinu. Kitą dieną per pietus kalbėjausi su Michailu Gorbačiovu. Jis atrodė atsipalaidavęs, tačiau veikė labai ryžtingai. Pasakė, jog būtų istorinis paradoksas, jeigu Lenkijos ir Rusijos santykiuose atsirastų problemų būtent tuo momentu, kai Sovietų Sąjunga pradeda domėtis Lenkijos ekonominėmis reformomis. Atsisveikindamas pasakė, jog no-

rėtų artimiausioje ateityje su manimi susitikti ilgesniam laikui ir nuodugniau aptarti ekonominę reformą.

Tačiau per kitą vizitą Maskvoje, gruodį, susitikau tik su Jelcinu. Šis antrasis vizitas turėjo savo istoriją. 1991 m. lapkričio pradžioje Sergejus Stankevičius, Jelcino asmeninis atstovas, atvyko į Varšuvą ir perdavė Rusijos Prezidento kvietimą atvykti į Maskvą, į „vadovaujančiųjų pasaulio ekonomistų susitikimą". Sutikimą daviau su sąlyga, kad bus galima taip pat aptarti prekybos sutartį su Rusija. Šią sąlygą Rusijos pusė galiausiai priėmė.

Kelionė buvo suplanuota gruodžio 9—11 d. Tačiau kaip tik tuo metu atsistatydino Ministras Pirmininkas ir aš perėmiau vadovavimą Vyriausybei. Gruodžio 7 d. Belovežė įvyko Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos Prezidentų susitikimas, kuris išardė Sovietų Sąjungą. Maskvoje vyko didžiulės permainos. Nežinojome, ar mums verta ten vykti, ar planuotas ekonomistų susitikimas tikrai įvyks ir ar turėsime galimybę aptarti specifinius Lenkijos ir Rusijos prekybos susitarimus. Nusprendėme vizitą atidėti, tad galiausiai išvykome gruodžio 18 d.

Oro uoste mane pasitiko Konstantinas Kagalovskis, Ministro Pirmininko Gaidaro patarėjas. Kagalovskį, kartu su kitu radikaliu ekonomistu Javlinskiu, jau buvau sutikęs 1990 m. rudenį Varšuvoje, kur jie buvo atvykę susipažinti su Lenkijos ekonominių reformų eiga.

Su Gaidaru pirmiausia kalbėjome apie esamą Rusijos ekonominę situaciją bei planuojamą „šoko terapiją", šalies padėtį lyginome su Lenkijos situacija. Gaidaras pažymėjo, jog Rusija gali turėti šiokį tokį pranašumą prieš Lenkiją, nes Rusijos įmonės drausmingesnės ir griežčiau kontroliuojamos negu Lenkijoje. Po to jis apibūdino pagrindinius Rusijos reformos programos principus. Jam pritariau, kad įsisiūbavusi infliacija bei masinis deficitas negali būti pašalinti palaipsniui. Turi įvykti antiinfliacinis šokas, o paklausa turi būti drastiškai sumažinta apribojant pinigų pasiūlą. Ir, žinoma, taip pat turi būti įvykdytas kainų liberalizavimas.

Rusijos stabilizavimo planas smarkiai skyrėsi nuo Lenkijos plano bent dviem požiūriais: jame nebuvo numatyta atlyginimų kontrolė, taip pat buvo numatytas laisvas (vietoje fiksuoto) rublio kursas. Galima sakyti — Gaidaras pats tai pripažino, — kad jų stabilizavimo programa buvo daug ortodoksiškesnė nei mūsų. Pinigų pasiūlos apribojimas buvo vienintelis antiinfliacinis barjeras. Įmonės, kurios be saiko didintų atlyginimus, galiausiai turėtų bankrutuoti atleisdamos darbuotojus. Mūsų programoje buvo dvi papildomos gynybos linijos — atlyginimų kontrolė ir fiksuotas valiutos kursas, turįs atšaldyti infliacinius lūkesčius. 1992 m. sausį išryškėjo dar vienas reikšmingas programų skirtumas: kainų liberalizavimas Rusijoje pasirodė kur kas ribotesnis.

Mano vizito į Maskvą kulminacija buvo susitikimas su Borisu Jelcinu. Pokalbis su juo vyko Kremliuje, buvusioje Sovietų Sąjungos komunistų partijos generalinio sekretoriaus rezidencijoje, jis truko maždaug valandą. Jelcinas gana daug kalbėjo. Jis pasakė nusprendęs kurti Nepriklausomų valstybių sandraugą ir šioje naujoje konstrukcijoje nebūsią vietos p. Gorbačiovui. Kalbėdamas apie artėjančią kainų liberalizavimo datą, jis klausė, ar, mano nuomone, kainos išaugs dvigubai, ar trigubai, kaip aiškino ekonomistai, ar dešimteriopai, kaip jis pats baiminosi. Jis manęs klausė, ar galima tikėtis pagerėjimo ta prasme, kad parduotuvių lentynose atsiras daugiau prekių.

Pasakiau, jog mūsų patirtis liudija, kad geriau daryti pesimistinę klaidą; kad mes taip pat turėjome labai nervingų periodų 1990 m. sausį, kai tapo akivaizdu, jog kainų šuolis bus daug didesnis, nei tikėjomės, ir kai pasirodė, jog gamybos smukimas bus gilesnis, nei manėme. Pasakiau, kad infliacinės bei deficitinės ekonomikos gydymo procesas apima du etapus. Pirmasis — tai „rinkos revoliucija", kuri reikalauja griežtos makroekonominės politikos ir masinio ekonomikos liberalizavimo. Antrasis — tai įmonių pertvarkymas bei kitų institucijų kaita, kuri užima daugiau laiko. Pagrindinė politinė problema — kaip išlaikyti paramą reformoms antrajame etape, kai daugelis gerų dalykų bus jau pasiekta (pilnos parduotuvių lentynos, kainų stabilizavimas), bet vis vien dar reikės vykdyti skausmingas restruktūrizavimo operacijas. Ši natūrali ekonominės reformos dinamika sukelia problemų, nes žmonės priima stabilizavimo ir liberalizavimo vaisius kaip savaime suprantamą dalyką ir priešinasi skausmingoms antrojo reformos etapo priemonėms. Sunku išaiškinti, kad realios perkamosios galios didėjimas gali būti tik laipsniškas ir kad jis priklauso nuo ekonomikos restruktūrizavimo. Tad iškyla rimtų problemų, ypač didelėse valstybinėse įmonėse, kur reikalingi masiniai pokyčiai, tačiau pačios įmonės yra įpratusios veikti po senovei ir dar išlaiko savo politinę įtaką.

Pokalbio pabaigoje Jelcinas pasakė (rekonstruoju iš savo užrašų):

> Mums kelia nerimą tai, kaip visuomenė reaguos į kainų liberalizavimą. Esame pasiryžę jį įvykdyti nepaisant labai menkų prekių atsargų rinkoje. Nors iš Vakarų eina kreditai bei humanitarinė pagalba, jos nepakanka didžiuliams Rusijos poreikiams tenkinti. <...> Mus kritikuoja, kad šiai kritinei operacijai vadovauja nepatyrusi jauna komanda, tačiau, mūsų požiūriu, jaunystė ir dinamizmas yra privalumas. Palaikydamas šių jaunų ministrų reformas, aš pats rizikuoju savo padėtimi. Gorbačiovas neturėtų jokių šansų įgyvendinti tokias drąsias ir nepopuliarias reformas. Turint omeny jo menką visuomeninį populiarumą, tokie žingsniai būtų politinė savižudybė. Mes atsisveikinsime su Gor-

bačiovu civilizuotu europietišku būdu, kaip jūs atsisveikinote su p. Jaruzelskiu. Kiekvienas iš mūsų anksčiau ar vėliau turės pasitraukti iš politinės scenos. Mes labai susidomėję stebime Lenkijos reformas ir laukiame jūsų patarimų bei siūlymų. Mes labai norime su jumis bendradarbiauti. Dabar išgyvename sunkiausią periodą po Antrojo pasaulinio karo. Mūsų šalies reformos baigtis — ir sėkmės, ir nesėkmės atveju — turės didžiulių padarinių visam pasauliui...

Pateikiau jam bendradarbiavimo siūlymų neįsipareigodamas konkretiems sprendimams. Žinoma, negalėjau jam žadėti nuolatinio patarėjo paslaugų, nors mane labai domino Rusijos reforma ir norėjau palaikyti ryšius.

Po susitikimo su Jelcinu man ir Gaidarui buvo surengta spaudos konferencija. Ponui Gaidarui skirti gana agresyvūs žurnalistų klausimai man priminė mano paties patirtį Lenkijoje. Pavyzdžiui, jo klausė, kas bus daroma su kultūros institucijomis, kurios, kaip buvo suponuojama, gali sugriūti? Manęs buvo klausinėjama apie Lenkijos ir Rusijos reformų panašumus bei skirtumus.

Paskutinės dienos

1991 m. gruodžio 6 d. dalyvavau naujo Ministro Pirmininko Jano Olszewskio prisaikdinimo ceremonijoje Seime. Pasveikinau naująjį premjerą ir susitarėme susitikti Ministrų taryboje popiet tą pačią dieną. Olszewskis manęs paprašė vadovauti kabinetui iki naujos vyriausybės suformavimo. Savo ruožtu jam pateikiau sąrašą pagrindinių klausimų ir problemų, su kuriomis susidurs naujoji vyriausybė. Paskui su juo susitikau dar keletą kartų. Vėlesni kabineto posėdžiai buvo skirti 1992 m. pirmojo ketvirčio preliminariam biudžeto projektui svarstyti. Diskusijos dėl jo prasidėjo lapkričio pabaigoje, tačiau sutarimo nebuvo pasiekta. Kaip jau įprasta, svarstant biudžeto klausimus ministrai kalba apie savo departamentų „būtinąjį minimumą" grasindami katastrofiniais padariniais, jeigu jiems bus atseikėta mažiau. Pabrėžiau būtinybę biudžeto deficitą išlaikyti specifinėse ribose; prie biudžetinių debatų sugrįžome gruodį. Svarstymas vyko pagal įprastą schemą, t.y. jis prasidėjo nuo reikalavimų didinti išlaidas. Pertraukos metu pakviečiau Ministrų tarybos narius į savo ministeriją ir ten jiems pasiūliau nežymiai padidinti biudžetinius asignavimus pagal kuklias mūsų rezervines galimybes. Žinojau, kad šis preliminarinis biudžetas turi būti patvirtintas, nes nebuvo jokių galimybių sukurti geresnį projektą. Taip pat žinojau, jog beveik neliko laiko tolesnėms diskusijoms. Mano pasiūlymai buvo priimti, ir

grįžus į oficialų posėdį biudžeto projektas buvo netrukus patvirtintas.

Nuo pat pirmojo susitikimo su premjeru Olszewskiu abiem pusėms buvo aišku, jog aš nedalyvausiu naujoje vyriausybėje, nors mūsų pokalbių metu apie tai tiesiai niekada nebuvo pasakyta. Kai kurie potencialūs kandidatai į finansų ministro postą kreipėsi į mane patarimų. Jau turėdamas patirtį aiškiai įsivaizdavau, kokiais bruožais turi pasižymėti geras finansų ministras. Nepakanka žinoti pagrindines makrekonomines tiesas — kad deficitas turi būti apribotas, kad pinigų pasiūla turi būti griežtai kontroliuojama ir kad neįmanoma sumažinti palūkanų normos didelės infliacijos sąlygomis. Svarbiausia — mokėti suburti gerą komandą, kuri pajėgtų atsispirti spaudimui. Kiekvienas finansų ministras yra nepaliaujamo, kartais net dramatiško, spaudimo taikinys. Be to, jis turi nuolat išlikti budrus, nes iš bet kurios pusės nuolat gali atsirasti siūlymų, tiesiogiai arba netiesiogiai reiškiančių didesnes išlaidas. Mano nuomone, netinkamo kandidato į finansų ministro postą parinkimas kelia grėsmę ekonomikos stabilumui. Tačiau jokiu būdu neketinau kištis į naujojo kabineto formavimo procesą. Norėjau, kad naujoji vyriausybė būtų sudaryta kuo greičiau. Laikinoji padėtis negalėjo tęstis ilgai.

Gruodžio 23 d., pirmadienį, Seimas patvirtino naująjį kabinetą. Tą vakarą susitikau su Ministru Pirmininku ir pateikiau jam informaciją apie svarbiausias ekonomines problemas bei būtinus sprendimus, kuriuos turėtų priimti naujoji Vyriausybė. Kitą rytą, Kalėdų išvakarėse, paskutinį kartą aplankiau Ministrų tarybos pastatą. Susirinkau savo užrašus, kuriuose registravau įvairias strategijas, sprendimus bei patarėjų siūlymus... Per daugiau nei dvejetą metų jų susikaupė labai daug. Atsisveikinau su kolegomis, palinkėjau jiems linksmų Kalėdų. Po to nuvykau į Finansų ministeriją, kur susitikau su žmonėmis, su kuriais dirbau daugiau nei dvejus metus; padėkojau jiems už paramą ir paprašiau pasilikti ministerijoje dar kurį laiką, kad būtų užtikrintas šio svarbaus departamento darbo tęstinumas. Buvau pasiruošęs šiai dienai, tad viskas vyko sklandžiai ir natūraliai. Ką jaučiau palikdamas Kabinetą? Netikrumą dėl ekonomikos ateities, dėl savo kolegų likimo ir tam tikrą palengvėjimą ... Iš esmės nesu sentimentalus žmogus.

Rodyklė

aktyvų privatizavimas 172
aplinkos apsauga 94—95
„apvalusis stalas" 202, 242
atlyginimai 95, 146, 179, 232—233

bankininkystė 215—216
bankrotas 155, 214—215
BNP 179, 186, 188, 212, 213, 215, 218
  ir karinė produkcija 147
Brutzkus Boris 43, 45, 48, 51—52, 54, 221, 246
Buchanan James 193

centrinis planavimas 45—51, 93, 137

darbo rinkos institucijos 95—96
deficitas 51—52, 92, 154
defliacija 212
deformuotas kapitalizmas 105
demokratija
  suderinamumas su kapitalizmu 108—110
  suderinamumas su socializmu 107—108
  jos sąvoka 100—103
  poveikis ekonomikos augimui 110—115
  ribota 125
  masių 125
  tironijos nebuvimas 101, 102
demokratizavimas, postkomunistinis 125—127
Didžioji depresija 213

ekonomika
  jos apibrėžimas 141
  ją veikiantys faktoriai 141, 144, 145
ekonominė struktūra ir infliacija 181—182
ekonominės sistemos 100, 103—105, 147—148
ekonominė transformacija
  jos analizė 140—148
  šalies specifika ir terapijos specifika 175—176
  ekonominiai rezultatai 143
  egzogeninės determinantės 140—142
  paveldėtos sąlygos 141—143
  ekonominė politika 143, 145
  socialiniai kaštai, jų atžvilgiu daromos klaidos 189—190
  socialinis nepasitenkinimas 190—192
  tempų vertinimas 167—171
  valstybės vaidmuo 176—177
ekonominė reforma
  „Kinijos kelias" 146, 177—179
  Lenkijoje, jos įvertinimas 222—224
  Rytų ir Vidurio Europoje
    neradikali 133—135
    radikali 133—135, 136, 138—139
ekonominės politikos vertinimai
  interpretacijos klaidos 165—166
  tendencingi apibendrinimai 163—164
ekonominiai rezultatai 87—96
  ir nuosavybė 91
ekonominis augimas ir politinio režimo tipas 110—115
ekonominis efektyvumas 89—90
ESPT (Ekonominės savitarpio pagalbos taryba) 41, 130, 208

Fishkin J.S. 101, 102

gamybos restruktūrizavimas 218
GATT [General Agreement on Tariffs and Trade] 152
Glasso-Steagallo įstatymas 87
Gorbačiov M. 81, 124, 247, 248
grynasis socializmo produktas 130—131, 184

Hayek Friedrich A. 47—48, 49, 52
hiperinfliacija 130, 154, 159, 175, 180—184
histerezė 156

I politika, žr. institucinis restruktūrizavimas
ilgalaikio vartojimo prekės, Lenkijoje (1989—1993) 219, 220
Ilirijos socializmas 38, 39, 77
infliacija
  diskusijų dėl infliacijos klaidos 179—185
institucinis restruktūrizavimas (*I* politika) 129, 131—135, 137, 148, 152—153, 167, 207
  jo tempai 167—171, 192
institucijos
  apibrėžimas 12—14
intrakapitalistiniai skirtumai 87, 88
investavimas 50—51, 55, 93

Japonijos modelis 88, 149

kainų liberalizavimas 183—184

kalnakasybos pramonė 146
kapitalizmas
  suderinamumas su demokratija 108—110
  konkurencinis 89, 118
  sunaikintas 129, 148
  deformuotas 105, 109
  rinkos 96, 104, 105, 110, 129, 133
  suspenduotas 129, 148
karinė produkcija 147
„Kinijos kelias" 146, 177—179
komandinis socializmas 89, 93—95
konkurencija 90—93
konkurencinis kapitalizmas 89, 93—94
kooperatinis socializmas 38
korupcija 75, 134

laipsniškoji strategija 152—157, 177—179, 186
Leibensteino X-efektyvumas 90, 94
liberalizavimas 74, 204—205
  jo padariniai 104
  užsienio prekybos 131, 144, 151
liberalizavimo politika (*L* politika), žr. mikroekonominis liberalizavimas
Londono klubas 221, 243

makroekonominė raida
  Rytų ir Vidurio Europoje 130, 136—137
  Lenkijoje 211
makroekonominis stabilumas ir nestabilumas 131, 141
makroekonominis stabilizavimas (*S* politika) 141, 152, 154, 156, 167, 204—208
  Rytų ir Vidurio Europoje 129—131
  jo tempai 170, 192, 193
Marx K. 32—33, 109
marksizmas 55, 166
Mazowiecki Tadeusz 208
mikroekonominis liberalizavimas (*L* politika) 152, 156, 167, 204—206
  jo sąlygos 171—172
  Rytų ir Vidurio Europoje 129, 131—132
  jo tempai 170, 192—193
„minkšti" biudžetiniai saitai
Myrdal Karl Gunner 156
Mises Ludwig von 43—44, 46—48, 52
MITI (Ministry of International Trade and Industrial Policy, Japonija) 149
mokesčių sistemos reforma 156
mokesčių vengimas 132, 170—171
monetarinės sistemos 91, 95
monobankai 169, 215—216
monopolizmas ir infliacija 182—183

nebankinis finansinis sektorius Lenkijoje 216
nedarbas 40—41, 78, 89, 95, 107, 133, 144, 155, 174, 220—221
nedemokratinis režimas 102—103
  diktatoriai 111—112
  poveikis ekonomikos augimui 110—115
neoklasikinis ekonomikos mokslas 53
novatoriškumas 89, 93—94, 107, 145
nuosavybė
  kapitalistinė 46
  ir ekonomikos efektyvumas 86—96
  privatinė 31—32
  nuosavybės teisės
    Romos teisė 62
    jų pasiskirstymas 79—85
    struktūra 85—86
  visuomeninė 30—32, 34
  paklausos ir pasiūlos aspektu 60—61
  jos sistemos 61—66
  įmonių nuosavybės tipai 66—79
nuosavybės teisinė sistema 61—66
nuosavybės struktūra *NS* 79—85, 89—96, 103, 114
„nušvietimo efektas" 127, 136, 138

Paryžiaus klubas 221, 243—244, 247
paskatos 48, 94
pažintinio disonanso teorija 22
pensijos 217
PK (politinis kapitalas) ir radikali reforma 192—195
pliuralizmas 107—108, 143
Podkrepa (Bulgarijos profesinė sąjunga) 138
politika, dviejų etapų modelis 135—136
politinė renta 83—84, 135, 137, 151
politinės sistemos
  ir ekonominis augimas 110—115
  jų tipai 100—103
politinės-ekonominės sistemos 105—106
politinis lūžis 135
politinis kapitalas (*PK*) 192—195
prievarta, jos vaidmuo transformacijos procese 123, 124
privatizavimas 60—61, 74, 76—77, 92, 155—157
  debatų dėl privatizavimo klaidos 173—175
  jo tempų Lenkijoje kritika 172—173
  „vaučerių" būdu 84, 156, 195
profesinės sąjungos 75, 91, 100, 109
pseudoprivačios įmonės 73—74, 80

radikalios reformos
  ir politinis kapitalas 192—195
  ir socialinis nepasitenkinimas 190—192
Rakowski Mieczysław 171
reketo mechanizmas 60

refliacija 184—185
reformos, jų tempas 132—135
rinkimai 138, 195
rinkos ekonomika
  perėjimas prie jos (1989—1993) 152—154
  rezultatai 209—221
    „realios" ekonomikos pokyčiai 218—222
    užsienio skola 221
    makroekonominiai rezultatai 210—214
    sisteminiai rezultatai 214—217
  ekonominė strategija 203—209
  pradinės sąlygos 199—203
rinkos kapitalizmas 96, 104, 106, 110, 129, 133
  į rinką orientuotos reformos 119, 120, 131, 147, 187
rinkos konkurencija 30—32
rinkos socializmas 54—55, 89, 93, 95, 107
Rusija
  500 dienų planas 206

S politika žr. makroekonominis stabilizavimas
savivalda 156
savininkiška priežiūra (monitoringas) 72—73, 75, 88, 95
Schumpeter Joseph 50, 53, 108
sisteminė transformacija *ST* (žr. taip pat institucinis restruktūrizavimas; liberalizavimo politika) 129—130, 141, 167
socialinis nepasitenkinimas reformų metu 190—192
socialistinė rinkos ekonomika 36—41
socialistinės apskaitos debatai 43—56
socializmas 38
  apibrėžimas 27—34
  komandinis 89, 93, 95—96
  kooperatinis 38
  rinkos socializmas 54, 89, 95, 107
  suderinamumas su demokratija 107—108
Solidarumas (Lenkijos profesinė sąjunga) 81, 138
sovietinio tipo ekonominės sistemos 33, 52
  ir centralizuota valstybinė nuosavybė 76
stabilizavimas
  debatų dėl stabilizavimo klaidos 179—185
stabilizavimo politika (*S*) žr. makroekonominis stabilizavimas
statistika, klaidingos jos interpretacijos 185—188
streikai 145—146
Suchocka Hanna 208
sunaikintas kapitalizmas 129, 148
šoko terapija („vieno kirčio" strategija) 142, 152—157, 161, 177—180

tarpagentinis nuosavybės teisių pasiskirstymas 81, 83—84
tarša 90, 219
telekomunikacijos, Lenkijoje 218
transformacija (žr. taip pat „šoko terapija", „Kinijos kelias", laipsniška strategija)
  bendra 121—123
  diskusijų dėl transformacijos klaidos 160—195
  ekonominė jos analizė 140-148
  „nepaprastosios politikos" periodas 135—137
  „normalios" politikos periodas 136—137
  palyginimas su demokratine transformacija 125—127
  pradinės sąlygos, jų svarba 138—139
  postkomunistinė transformacija
    ypatingi bruožai 129—133
    specifika 119—125
      Rytų ir Vidurio Europoje 127—139
  valstybės vaidmuo transformacijos procese 148—152, 176—177
TVF (Tarptautinis valiutos fondas) 149, 207, 236, 243—244

užimtumas, žr. nedarbas
užsienio prekyba 144, 151—152, 155, 219
užsienio prekybos režimai 91—92, 95—96
užsienio skola 205, 243—247
  Rytų ir Vidurio Europoje 131

valiutos konvertuojamumas 155, 214, 230, 238
valiutos kursas 207
valstybės išlaidos 60
valstybinės įmonės 74—77, 212
vartojimo prekių kainų indeksas (VKI) 201
Vengrijos darbininkų partija 28
verslo socializmas 39
verslo režimas 65, 79—86, 89—96, 103—104, 108, 114
„vieno kirčio" strategija 142, 152—157, 161, 177—180
viešųjų sprendimų teorija 193
Vokietijos suvienijimas 120, 179

žemės ūkis 65, 146, 157, 162, 202
žmogiškasis kapitalas 20—21, 130, 200
žmogiškoji prigimtis
  apibrėžimas 14—21

Leszek Balcerowicz

Ba209 Socializmas, kapitalizmas, transformacija / Vertimas iš anglų kalbos: Algirdas Degutis. V.: „Algarvė", 1998. — 255.: — nuorodos sk. gale. — (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673).

Rodyklės: 253—255 p.

ISBN 9986-856-15-9

L. Balcerowiczius šioje knygoje supažindina su Lenkijos socialistinės sistemos transformacija į kapitalizmą, nuosekliai atskleidžia šalyje vykdytą reformą pereinant prie rinkos ekonomikos santykių.

UDK 321

Leszek Balcerowicz

SOCIALIZMAS, KAPITALIZMAS, TRANSFORMACIJA

Redaktorė *A. Mickienė*
Viršelio dailininkė *D. Rybakovienė*
Maketo dizaineris *M. Motiejaitis*

SL 435. 1998 04 07. 14,8 leid. apsk. l. Tiražas 2000 egz.
Užsakymas 314
Leidykla „Algarvė", Rinktinės 3/11, 2600 Vilnius.
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių skg. 80, 2056 Vilnius.

Žinomas lenkų mokslininkas Leszek Balcerowicz 1989 m. tapo pirmosios nekomunistinės vyriausybės vicepremjeru ir finansų ministru. Be to, vadovavo Ministrų tarybos Ekonomikos komitetui. Tadeuszo Mazowieckio ir Jano Krzysztofo Bieleckio vyriausybėse realizavo krizės ištikto Lenkijos ūkio greitos stabilizacijos ir transformacijos planą, vadinamą "Balcerowicziaus planu". Nuo 1995 m. Leszek Balcerowicz vadovauja Laisvės Unijai, po paskutinių parlamento rinkimų (1997 m.) sudarytoje koalicinėje vyriausybėje jis - vicepremjeras, finansų ministras, Ministrų tarybos Ekonomikos komiteto pirmininkas.

Šioje knygoje atsiskleidžia akademiko, kuris lemiamu metu nepabūgo tapti politiku, mąstymo būdas. Joje apibendrintos autoriaus ilgalaikės ekonominių sistemų ir politinių institucijų studijos. Pateikiama lyginamoji kapitalistinės ir socialistinės santvarkos analizė, sprendžiama skirtingų politinių bei ekonominių sistemų suderinamumo problema, nagrinėjama institucinė kaita ir jos būdai. Autoriaus dėmesys sutelktas į postsocialistinių Vidurio ir Rytų Europos šalių ekonominę transformaciją, nemaža dėmesio skiriama Lenkijos ekonomikai bei su ja susijusiai politinei šalies raidai.

ALK - serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo.
Serijos tikslas - supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

CEU

ISBN 9986-856-15-9
9 789986 856153

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-856-15-9
Rekomenduojama mažmeninė kaina 14 Lt